

ТЕРНОПЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЛєТОРІЯ УКРАЇНЄВЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК

28

2013

ТЕРНОПЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г
І-90

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

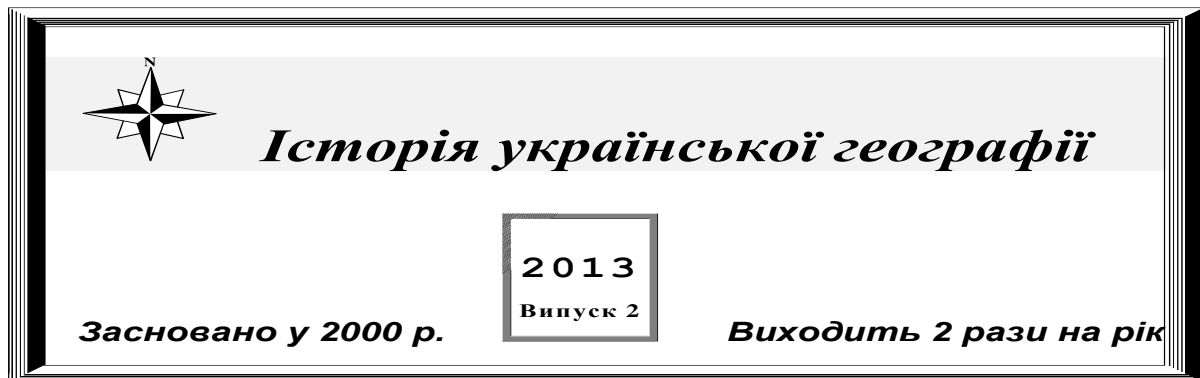
*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2013. — Випуск 28. — 161 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди збігається з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Зміст

Постаті

Семен Кукурудза. Йосиф Пачоський – видатний дослідник біоти України.....7

Наукові школи і центри

Сергій Шевчук. Становлення та розвиток наукової школи Українського науково-дослідного інституту географії та картографії.....15

Крає- і країнознавство

Аліна Заблотовська. Історико-культурні пам'ятки в Чернівецькій області: сучасний стан та оцінка функціонування.....23

Наталія Андрусак, Людмила Гузак. Характеристика джерел мінеральних вод на території Вижницького району Чернівецької області.....29

Натургеографічні та геоекологічні студії

Андрій Кирильчук. Рендзини (Rendzic Leptosols) Західного регіону України.....35

Йосип Гілецький. Межі природно-географічних областей та підобластей Українських Карпат.....44

Петро Царик, Любомир Царик. Підходи щодо оцінки рекреаційного потенціалу і ємності території приміського регіонального ландшафтного парку "Загребелля".....49

Олена Кріль. Функціонально-просторовий аналіз природно-техногенної безпеки міста Тернопіль.....54

Олена Греськів. Просторова організація земель заповідного природокористування (на матеріалах Тернопільської області).....60

Вікторія Берчак. Історико-географічний аналіз процесу господарського освоєння ландшафтів долин малих річок Середнього Побужжя.....64

Дмитро Сопов. Природна та історична зумовленість екологічних проблем земельних ресурсів Луганської області.....70

Антропогеографічні дослідження

Сергій Лавриненко. Сутність та особливості суспільно-географічних процесів: актуальні питання вивчення.....75

<i>Павло Шуканов.</i> Суспільно-географічні особливості сучасної класифікації країн світу.....	80
<i>Валентина Нагірна, Іван Савчук.</i> Зміни у землегосподарюванні й екобезпека сільського господарства (на прикладі Житомирської області).....	85
<i>Інна Креховецька.</i> Особливості сучасної структури земельних угідь у сільських поселеннях Рожнятівського району Івано-Франківської області.....	94
<i>Надія Тимофійчук.</i> Гідротехнічні споруди, проблеми і перспективи малої гідроелектроенергетики у басейні Черемошу.....	100
<i>Олександр Федій.</i> Управління сільським розселенням як суспільно-географічна проблема (на прикладі Полтавської області).....	108
<i>Сергій Задворний.</i> Сучасний стан розвитку та геопросторової організації закладів культури клубного типу Хмельницької області.....	113
<i>Клавдія Кілінська, Оксана Смик.</i> Просторовий аналіз захворюваності населення Чернівецької області (на прикладі туберкульозу).....	121
<i>Михайло Рутинський.</i> Засади організації курортної справи в Галичині, розроблені в XVI столітті королівським медиком Войцехом Очком.....	124
<i>Павло Штойко.</i> Історія географії як предмет історіографічного дослідження.....	129
<i>Ірина Ілляш, Тарас Заставецький.</i> Методичні підходи до суспільно-географічного дослідження економічного і соціального розвитку поселень агропромислового регіону.....	133
<i>Оксана Семеген.</i> Географічні особливості подієвих рекреаційно-туристичних ресурсів Хмельницької області та їх оцінка.....	141

Відгуки та повідомлення

<i>Світлана Благодир.</i> Географічні аспекти гіпотези Альфреда Вегенера.....	149
<i>Любомир Лопушняк.</i> Сучасний аналіз видового складу безробіття.....	151

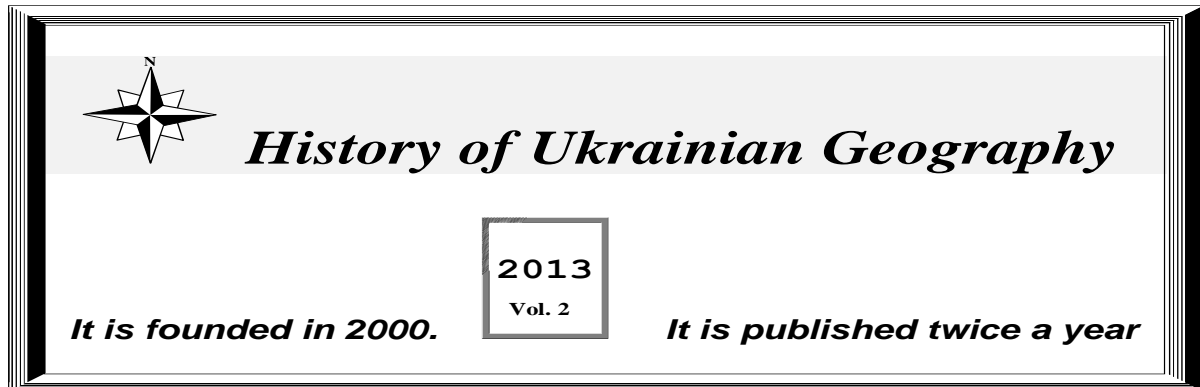
Хроніка. Факти. Проекти

Відкриття пам'ятної таблиці Григорію Величку у Львові.....	154
--	-----

Ювілеї та номінації

Професору Степанові Позняку – 70.....	156
---------------------------------------	-----

Наші автори	158
--------------------------	-----

Contents

Personalities

- Semen Kukurudza, Józef Paczoski* – a noted researcher of biota of Ukraine7

Academic Schools and Centres

- Serhiy Shevchuk*. The formation and development of the Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography.....15

Regional Ethnography and Country Studies

- Alina Zablots'ka*. Historical and cultural monuments in Chernivtsi Oblast: current status and evaluation.....23
- Natalya Andrusyak, Lyudmyla Huzak*. Mineral spring characteristics in Vyzhnytsya Rayon, Chernivtsi Oblast.....29

Natural-Geographical and Geocological Studies

- Andriy Kyrylchuk*. Rendzinas (Rendzic Leptosols) in Western region of Ukraine.....35
- Yosyp Hilets'kyi*. Delineating natural-geographic regions and sub-regions of the Ukrainian Carpathians.....44
- Petro Tsaryk, Lyubomyr Tsaryk*. Approaches to evaluating the recreational potential and territorial capacity of the commuter regional landscape park "Zahrebellya"49
- Olena Kril*. Functional and spatial analysis of natural and technological hazardous events in Ternopil.....54
- Olena Hres'kiv*. Spatial organization of nature conservation lands (in Ternopil Oblast).....60
- Viktoriya Berchak*. Historical and geographical analysis of economic development of small river valley landscapes in the Middle Buh region.....64
- Dmytro Sopov*. Natural and historical pre-conditions for ecological problems affecting land resources in Luhans'k Oblast.....70

Anthropogeographical Researches

- Serhiy Lavrynenko*. The nature and characteristics human geography processes: some urgent issues study.....75
- Pavlo Shukanov*. Social-geographical characteristics of current classification of the world's countries.....80

<i>Valentyna Nahirna, Ivan Savchuk. Changes in land management and ecological safety in agriculture (the example of Zhytomyr Oblast).....</i>	85
<i>Inna Krekhovets'ka. Features of current land use of rural settlements in the Rozhnyativ Rayon, Ivano-Frankivs'k Oblast.....</i>	94
<i>Nadiya Tymofiychuk. Hydrotechnical structures, problems and prospects of small hydroelectric power plants in the Cheremosh River basin.....</i>	100
<i>Oleksandr Fedy. Management of rural settlement as a socio-geographical problem (the example of Poltava Oblast).....</i>	108
<i>Serhiy Zadvornyi. Current development and geospatial organization of cultural clubs in Khmelnyts'kyi Oblast.....</i>	113
<i>Klavdiya Kilins'ka, Oksana Smyk. Spatial analysis of morbidity in Chernivtsi Oblast (as exemplified by tuberculosis).....</i>	121
<i>Mykhaylo Rutyns'kyi. Fundamentals of resort business in Galicia, developed in the XVI century by the royal medic Wojciech Oczko.....</i>	124
<i>Pavlo Shtoyko. History of geography as a subject of historiographic research.....</i>	129
<i>Iryna Illyash, Taras Zastavets'kyi. Methodological approaches to socio-geographical research of economic and social development of settlements of an agro-industrial region.....</i>	133
<i>Oksana Semehen. Geographical features of event-based recreational tourism resources of Khmel'nytskyi Oblast and their evaluation.....</i>	141

Reviews and Announcements

<i>Svitlana Blahodyr. Geographical aspects of Alfred Wegener's Theory.....</i>	149
<i>Lyubomyr Lopushnyak. Current analysis of types of unemployment.....</i>	151

Chronicle. Facts. Projects

Dedication of Memorial Plaque to Hryhoriy Velychko in Lviv.....	154
---	-----

Jubilees and nominations

70 th anniversary of Professor Stepan Poznyak.....	156
---	-----

Our Contributors.....	158
------------------------------	-----

Постаті

УДК 581.9 (477+438) : 001- 051 (Й. Пачоський)

Семен Кукурудза

ЙОСИФ ПАЧОСЬКИЙ — ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК БІОТИ УКРАЇНИ

Йосиф Пачоський понад 40 років досліджував флору і фауну України та суміжних земель. Він зробив вагомий внесок у біогеографію, є фундатором фітоценології. Оpubлікував понад 300 праць, серед яких десятки монографій і підручників. У поточному році наукова громадськість відзначатиме 150 річчя від дня народження видатного дослідника природи. Запропонована розвідка дасть змогу ознайомити представників молодого покоління дослідників з величезним науковим спадком цього самобутнього вченого.

Ключові слова: біота, фітоценологія, біогеографія, дослідження природи.

Semen Kukurudza. Józef Paczowski – a noted researcher of biota of Ukraine. *For more than 40 years, Józef Paczowski investigated the flora and fauna of Ukraine and its adjacent lands. He made a significant contribution to biogeography and founded phytocenology. He published more than 300 papers, including dozens of monographs and textbooks. This year, the scientific community will celebrate 150th anniversary of the birth of this outstanding botanist. This exploration will acquaint the younger generation of researchers with the vast scientific heritage of this scientist.*

Key words: biota, phytocenology, biogeography, study of nature.

Вступні зауваги

У 2014 році наукова громадськість відзначатиме 150 річчя від дня народження видатного дослідника біоти теренів України, півдня європейської Росії, Балкан, Польщі, фундатора сучасної науки про рослинні угруповання – фітоценології Йосифа Пачоського. Відомий російський геоботанік, професор В. В. Альохін з цього приводу писав: “...що стосується історії фітоценології, то її виникнення належить до самого кінця минулого (XIX – С. К.) століття. Особливо багато в цьому плані зробив Й. К. Пачоський, який у 1891 році вказав на те, що розділ ботаніки, який вивчає поєднання рослин, є особливою дисципліною і має окремий об’єкт дослідження, а саме – рослинну формацію” [1, с. 17].

До сторічного ювілею вченого було видано працю І. І. Пузанова і Т. М. Гольд “Выдающийся натуралист И. К. Пачоский” (1965). У цій праці висвітлені сторінки життя і наукові здобутки цієї неординарної постаті. У фундаментальній статті польського дослідника А. Дзянчковського, при-

свячений Й. К. Пачоському і опублікованій у біографічному словнику Польської академії наук (Polski Słownik Biograficzny, 1979, т. XXIV/1, s. 786-789), зазначено, що “...його опублікований спадок нараховує понад 300 праць – монографій, підручників, статей, рецензій”. Д. Доброчаєва на підставі аналізу праць біографів вченого, зокрема В. Славинського (Slavinski) і А. Водзічко (Wodziczko) згадує про 269 наукових праць, які класифікувала таким чином: “...184 стосуються флори і рослинності, 12 – біології бур’янів та боротьби з ними, 68 – ентомології та захисту рослин, 15 – зоології” [3, с.166].

Останнім часом науково-педагогічна діяльність Й. К. Пачоського все частіше стає предметом аналізу не тільки біологів, а й наукознавців [2]. Це є запорукою того, що молоде покоління дослідників біоти буде достатньо обізнане з великим доробком вченого, який присвятив дослідженню теренів України чотири десятиліття і опублікував тут більшість своїх праць. Запропонована розвідка дасть змогу осягнути велич зробленого цим українсько-

польським вченим-самородком.

Штрихи життєпису вченого

Йосиф (Юзеф) Кіндратович (Конрадович) Пачоський народився 8 грудня 1864 р. у шляхетній родині в селі Білгородка Звениславського повіту Волинської губернії (нині Дубнівський район Рівненської області). Його прапрадід – Григорій Іванович – “хорунжий війська литовського” дворянський титул отримав з рук польського короля Августа Ш в 1754 р. Відзначимо той факт, що Йосиф Кіндратович ні до жовтневого перевороту, ні після нього ніколи не посилався на своє шляхетне походження. Йосиф був найстаршим з шести дітей в родині Конрата і Людвіги. Зі статті А. Дзянчковського [7, с. 786] дізнаємося що батько “...повстанець 1863 р., правник і адміністратор маєтків ксьондза (ks.) Сангучки (Sanguski)”.

Про навчання Й. Пачоського відомо надто мало. З дитячих років він “характеризувався винятковою незалежністю і скрізь пробивав собі дорогу самостійно; не отримавши ніде диплому про закінчення школи”. Відомо, що деякий час Йосиф навчався в Рівненській реальній гімназії, але “...втік з неї, не витримавши суворого шкільного режиму” [там само, с. 786]. Наступним навчальним закладом, у якому вчився Й. Пачоський, було Уманське училище рільництва та садівництва, у якому він також не завершив навчання. Але саме тут юнак вперше виявив виняткове захоплення живою природою, яке проніс протягом усього життя. Це захоплення виникло під впливом талановитого викладача ботаніки – В. Скробишевського, якому вдячний учень через майже 30 років присвятив одну з своїх монографій. На цьому формальна освіта

Й. Пачоського закінчилася, але постійне самовдосконалення продовжувалося все життя.

Навчаючись в училищі, Й. Пачоський розпочав флористичні дослідження в околицях м. Умань, де зібрав великий гербарій, який нараховував дві тисячі аркушів. Серед відомих для цієї місцевості видів флори у його гербарії траплялися й такі, які були маловідомі фахівцям. У 1887 р. Й. Пачоський публікує свою першу наукову працю “Очерки флоры окрестностей г. Умани Киевской губернии”, в основу якої поклав зібраний ним гербарій. До речі, як зазначає Д. Доброчаєва, “...до цього часу в Інституті ботаніки імені М. Холодного НАН України зберігається гербарій, подарований Й. Пачоським” [3, с. 166]. Ця праця відкрила двадцятичотирирічному Й. Пачоському двері у науковий світ, адже її зауважили відомі вчені – професори Київського університету – І. Ф. Шмальгаузен і В. І. Липський. Саме вони запропонували обрати молодого дослідника членом-співробітником (16.05.1887), а згодом – і дійсним членом Київського товариства природодослідників (05.09.1887).

У 1887 році Йосиф Кіндратович переїхав до Києва. Цьому сприяв, насамперед, професор І. Ф. Шмальгаузен – ботанік і систематик, який побачив в молодій особі неабиякий хист науковця-природознавця. Саме він став консультантом Й. Пачоського з багатьох проблем тогочасної флористики. Тому не дивно, що у посвяті до монографії “Херсонська флора”, т. 1 (1914) стоять прізвища двох його учителів І. Ф. Шмальгаузена і В. Я. Скробишевського.

У галузі зоології консультації Й. Пачоському надавав завідувач кафедри зоології, професор Київського університету М. В. Бобрецький. Тепер достеменно відомо, що Й. Пачоський не навчався в Київському університеті, але приватно отримав новітні на той час біологічні знання від досвідчених університетських професорів.

У Києві Й. Пачоський почав працювати лаборантом-городником при кафедрі ботаніки Київського університету, якою керував І. Ф. Шмальгаузен. Водночас І. І. Пузанов і Т. М. Гольд зазначають, що “... Й. Пачоський працював препаратором кафедри зоології”, якою завідував професор М. В. Бобрецький [5, с. 47].

За даними Д. Доброчаєвої, “... Й. К. Пачоський з 15 жовтня 1888 р. по 30 квітня 1894 р. працював помічником головного садівника Ботанічного саду університету з утриманням 30 крб на місяць” [3, с. 167].

Після смерті І. Ф. Шмальгаузена, що сталася навесні 1894 р., Й. Пачоського запрошено до С.-Петербургу, де він протягом року працював у Ботанічному саду, впорядковуючи гербарій. Влітку того ж року його скеровано в Західне Полісся, де працювала меліоративна експедиція генерала І. Жилінського, з метою вивчення впливу осушення боліт на зміни рослинного покриву. Причини переїзду Й. Пачоського в 1895 році з Петербурга до Дублян, що біля Львова – невідомі. Відомо, що він працює тут у Вищій школі рільництва, де проводить заняття з садівництва, а протягом року виконує обов’язки професора з курсу “Систематика рослин”. Ймо-

вірно, що в 1896 р. Й. Пачоський одружується з Алідою Кароліною Вільгельмівною – з родини Стайнерт а в 1897 р. у них народжується син Конрат.

Восени 1897 року Й. Пачоського призначають на посаду губерньського ентомолога в управі Херсонської губернії, де він працює до 1920 року (тобто до часу ліквідації радянською владою цієї посади). Така посада в губернії була вкрай потрібна тому, що шкідливі комахи завдавали великих збитків сільськогосподарським посівам. (Обсяг цих збитків вчений згодом оцінить у своїх працях). Вже через рік у Херсоні Й. Пачоський організував ентомологічний кабінет, який переріс у Природничо-історичний музей, керівником якого він залишався всі роки перебування в Херсоні. А. Дзянчковський відзначає, що *“двадцятьтрьохлітній херсонський період наукової праці був найпліднішим* (виділено нами – С.К.) *у житті Й. Пачоського”* [7, с. 787].

Утвердження на теренах України советської влади змінило долю багатьох вчених, в тім числі й Й. Пачоського. Деякий час він працював на посаді професора Херсонських політехнічного і педагогічного інститутів, а навесні 1922 р. – призначений завідувачем відділу ботаніки державного заповідника “Чаплі” (Асканія-Нова), де продовжує наукову й адміністративну роботу.

Восени 1923 року Й. Пачоський з родиною виїхав до Польщі, де розпочав новий період життя і наукової діяльності. Вже в листопаді його призначено керівником наукової роботи Біловезького резервату (заповідника), де вчений в нелегких побутових умовах працював до 1928 року. У березні 1928 р. Й. Пачоського запрошують до Познанського університету на посаду “ординарного професора” (etarowego) кафедри систематики і соціології рослин. Але за підпис “Брестського протесту” в 1930 р. (Пілсудський розпустив польський парламент-сейм, арештував опозиційних діячів, проти чого прогресивна громадськість протестувала, в тім числі й Пачоський), зіславшись на граничний вік ученого, у серпні наступного року його звільнили, а кафедру ліквідували шляхом об’єднання з кафедрою загальної ботаніки. Правда, незабаром, так як не можна було віднайти повноцінну заміну такій серйозній втраті, то відомого вченого призначили асистентом (?) (adiunktem і з квітня 1932 р. він відновив лекції і заняття з систематики і географії рослин, які проводив вже на кафедрі загальної ботаніки.

На початку тридцятих років (фігурують дві дати – 1931 і 1932 роки) Й. Пачоський придбав в селі Сірославі, що за 15 км від Познані, садибу площею 0,25 га, яку перетворив у зразкову садівничу науково-дослідну станцію. На цій ділянці він висадив біля тисячі плодкових культур над якими проводив спостереження щодо їхньої екології та морозостійкості. У часи німецької окупації режим зобов’язав продовжувати спостереження. При цьому членів родини (Пачоський проживав разом з родиною старшого сина Конрада) зобов’язали допомагати як фізичних працівників, хоча садиба вважалася дослідною ділянкою університету в Познані. Праці, підготовлені Й. Пачоським в останні роки життя, опубліковані вже в післявоєнний час.

Помер Й. Пачоський 14 лютого 1942 р. в Сірославі від серцевого нападу. Напад серцевої хвороби спровокували безчинства, які чинили окупанти – вони в 1941 р. виселили вченого з його садиби і позбавили доступу до бібліотеки, без якої він не мав змоги повноцінно працювати. А параліч серця спричинила звістка про жорстоке побиття гестапівцями внука. Поховано Й. Пачоського на сільському цвинтарі біля Сірослава, а в післявоєнні роки останки вченого перенесено на меморіальний цвинтар поблизу Познані. Підсумовуючи штрихи життєвого шляху визначного вченого-природознавця, можемо виокремити в його творчій біографії три головні і чотири проміжні періоди діяльності. Головними, на наш погляд, можна вважати:

– умансько-київський (період творчого становлення) – 1887 – 1994 рр.;

– херсонський (творчої стабільності) – 1897 – 1920;

– познанський (творчої зрілості) – 1928–1939.

Проміжними або субперіодами в науковій діяльності Й. Пачоського є: *петербурзько-дублянський (1894–1897), ново-асканійський (1920–1923), біловезький (1923–1928) і сірославський (1939–1942).*

Науково-дослідна, педагогічна та громадська діяльність вченого

За змістом і сутністю наукових досліджень у творчій біографії Й. Пачоського простежуються декілька напрямів, що стосуються біоти: флористико-фауністичний, біогеографічний, фітоценологічний, екологічний, палеоботанічний. Усі ці напрями, які нами узагальнені на схемі (рис. 1), розроблялися вченим, як правило, в теоретичному і прикладному аспектах.

У всіх цих напрямах вчений має вагомий доробок, який свідчить про широту його знань і глибоку компетентність при аналізі конкретних наукових проблем. Нижче коротко схарактеризуємо його діяльність.

Умансько-київський період. Ми вже згадували про те, що флористичними дослідженнями Й. Пачоський почав займатися ще, навчаючись в рільничо-садівничій школі в Умані. Його перші публікації засвідчили про неабиякі здібності і потяг до таких досліджень. Відомі вчені, професори Київського університету ботаніки І. Ф. Шмальгаузен і В. І. Липський, зоолог М. В. Борецький підтримали самобутній талант юнака, незважаючи на відсутність формальної освіти. Очевидно їх вразила захопленість цієї молоді людини улюбленою справою – пізнанням непізаного в навколишній природі. Вони особисто допомогли Йосипу Кіндратовичу не тільки влитися в коло київських природодослідників, влаштуватися на роботу в Ботанічний сад Київського університету, а й заповнити своїми консультаціями прогаліни у фахових знаннях.

Перші праці, опубліковані в “Записках Київського товариства природодослідників” (1987, 1988, 1989), свідчили про швидке становлення

молодого дослідника біоти теренів України. Водночас Й. Пачоський сповна використовує раніше зібрані ним в межах рідного йому Волино-Поділля флористико-фауністичні матеріали. А після експедицій у такі віддалені краї, як Передкавказзя, Донська область, калмицькі, таврійські і херсонські

стеги, а також полтавський і подільський Лісостеп та Полісся, публікує детальні флористичні звіти, акцентуючи увагу на реліктових та ендемічних видах, характеризує природні умови та їхній вплив на міжрегіональні зв'язки місцевих флор з флорами суміжних територій.

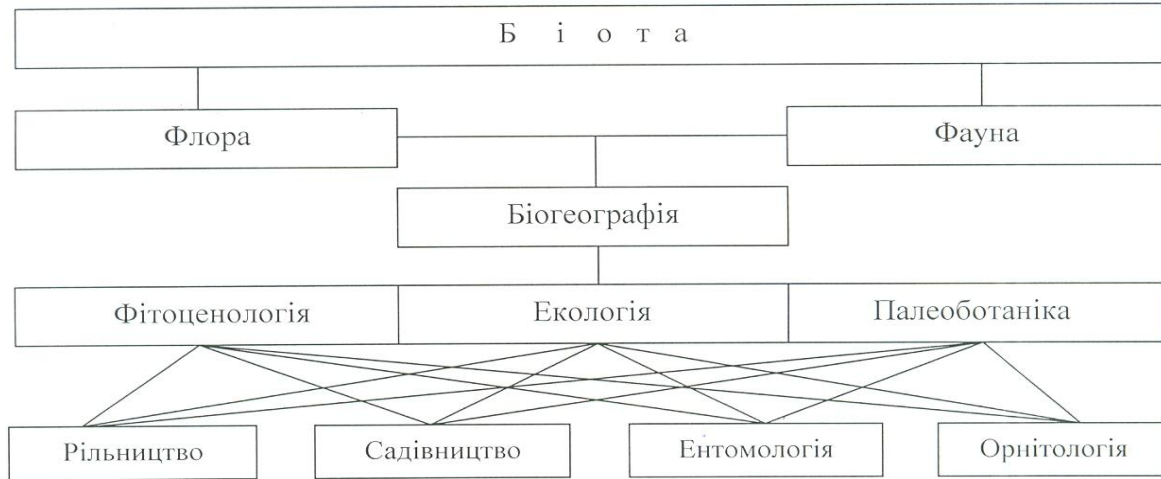

Рис. 1. Теоретичні й прикладні напрями досліджень Й. К. Пачоського

У праці “Материалы к флоре степей юго-восточной части Херсонской губернии” (т. X, 1890), Й. Пачоський виступає не тільки як зрілий флорист, а й палеогеограф і природознавець краю. У вступі він ґрунтовно зупиняється на огляді досліджень ботаніків XVIII ст., характеризує геологічну будову, орографію долин Дніпра, Бугу, Інгулу та Інгульця, а також аналізує ґрунтовий покрив, у чорноземах якого південної частини губернії зауважує меншу кількість гумусу, порівняно з північною. Вивчені ним стеги характеризує як трав'янисті чорноземні що майже цілком позбавлені лісової рослинності. Наприкінці автор подає список 884 видів рослин, з яких 52 – є новими для краю, а п'ять – новими для систематики рослин. Стосовно флори степу дослідник приходиться до висновку, що вона бідна видами. Список містить: 721 вид дводольних, 154 види однодольних і 9 видів вищих спорових рослин. П'ять видів вперше описані і введені в науковий вжиток Й. Пачоським. Ім'я вченого зафіксоване у їхніх наукових назвах: *Cerastium Schmalhauseniі Pacz.*, *Genista scythica Pacz.*, *Centaurea hyranica Pacz.*, *Nonea pulchella Pacz.*, *Carex dubia Pacz.*

За цей час він опублікував біля 35 праць, кілька з яких були видані і в польських часописах. Серед них праця “Przyczynek do flory Wolynia. Spis roslin zebranych w r. 1890 w pow. Dubińskim”, опублікована в “Pam. Fiziograficzny” (т. 11, 1891 р.).

Знаковою для київського періоду наукових досліджень Й. Пачоського є стаття “Стадии развития флоры” (1891), включена згодом в монографію “Флорографические и фитогеографические исследования калмыцких степей” (1892). У цій праці автор подає загальну схему розвитку флори, вирізняє в

цьому процесі чотири головні стадії розвитку рослинності: 1 – пустельну; 2 – степову; 3 – лісову; 4 – гірську. Стосовно гірської рослинності як найстаршої стадії в розвитку флори автор згодом змінює свої погляди і розглядає її як таку, що включає всі три попередні стадії.

У дискусії про боротьбу степової і лісової рослинності, яка триває до цього часу, вчений звертає увагу на важливу роль антропогенного чинника “Якщо б людина не порушувала природного ходу названої боротьби, то немає сумніву в тому, що весь степовий південь ... вкрився б з часом суцільним лісом...” (5, с. 26). У цій же праці автор визначив завдання: флорології, яка має справу з конкретними асоціаціями рослин, що поєднуються у формації, фитографії (ботаніки) – з конкретними індивідуумами, що поєднуються у види, ботанічна географія – має вивчати закони поширення рослинних форм – видів.

Таким чином, вже на цьому ранньому етапі свого становлення як вченого, Й. Пачоський чітко визначив головні пріоритети багатьох досліджень.

Петербурзько-дублянський період тривав з весни 1894 до осені 1897 року. У Петербурзі він впорядковував гербарій імператорського Ботанічного саду. Влітку наступного року вчений здійснив поїздку у Східну Малопольщу (Західне Полісся) з метою вивчення впливу осушення боліт на природне довкілля. Добре знаючи біоту Степу і Лісостепу, вчений мав змогу змодельовати результати такого значного антропо-генного впливу, як осушувальна меліорація, на природні компоненти і загалом на поліські ландшафти.

У Дублянах Й. Пачоський, окрім педагогічної роботи у Вищій школі рільництва, проводить

флористичні дослідження на Буковині, в Угорщині, Татрах, Подільській височині. Результатом цих досліджень стали праці, опубліковані дещо пізніше: “Опис флори та список рослин зібраних у Східній Галичині, Буковині й Комітеті Мармарошським в Угорщині” (Spraw. Kom.Fizjograficznej AU. – Т. 33; 1898) та “Список рослин зібраних на Поділлі, в Північній Бессарабії і біля Здолбунова на Волині” (там само, т. 34; 1899).

У *херсонський період*, який розпочався восени 1897 року і тривав до 1920 (1922) року, Пачоський займається не тільки науковою, а й організаційною діяльністю. Після приїзду в Херсон, вже через рік він організовує спочатку кабінет, а згодом і Природничо-красензавчий музей, більшість ботанічних і зоологічних експонатів для якого зібрав і підготував власноруч. Гербарій херсонської флори музею нараховував майже 22 тисячі аркушів, а карпологічна колекція охоплює біля 400 позицій.

Результати досліджень публікуються в численних статтях і монографіях. Серед них назвемо *статті*: “Очерк растительности Днепровского уезда” (1904), “Причерноморские степи” (1908), “Современные задачи изучения растительного покрова” (1910) і *монографії*: “Основные черты развития флоры Юго-Западной России” (1910), „Херсонская флора“ (1914), “Описание растительности Херсонской губернии”: I. Леса (1915); II. Степи (1917); III. Плавни, пески, солончаки, сорные растения (1927), “Морфологические растения”: ч. I (1919), ч. II (1920), “Основы фито социологии” (1921). І це далеко не повний перелік праць вченого цього періоду, що підтверджує його надзвичайну працездатність і працелюбність. Не маючи змоги проаналізувати всі праці цього періоду, зупинимось лише на окремих з них, які, з нашого погляду, є актуальними і в наш час.

Більшість праць Й. Пачоського характеризуються описово-науковим змістом. Водночас у багатьох з них він розглядає *теоретичні* проблеми. Ми вже згадували про стадії розвитку флори. Не менш цікавими є проблеми, що стосуються таких понять, як вид, ареал, міграції тощо. Так у праці “Основні риси розвитку флори...” (1910) вчений торкається ролі південної межі останнього зледеніння та північної межі понтійської трансгресії Чорного моря, які хоча й не залишили особливих орографічних бар’єрів, але відіграли суттєву роль у формуванні лісової, степової і проміжної між ними – лісостепової рослинності. Таким чином, середня частина, а це в основному Подільська височина, є *найстаршою* (не молодшою міоцену – зазначає автор), і саме тому вона виступає своєрідним рефугіумом, де збереглася давніша флора, яка не зазнала руйнувань ні льодовика, ні морської трансгресії. Реліктові види у флорі Поділля викликали і викликають до цього часу неабиякий біогеографічний інтерес.

Стосовно поняття “вид”, то Й. Пачоський ототожнює його з географічною расою і вважає

самостійно існуючою одиницею життя. Вчений збагачує науку новим теоретичним поняттям “біоекологічний потенціал виду”, у який вкладає такий зміст: “...здатність виду до географічного поширення, заселення нових місцезростань та подальшої еволюції і збереження себе при зміні умов існування” [3, с. 171].

У роки Першої світової війни вчений працює над капітальною працею “Описание растительности Херсонской губернии”, яка складається з трьох частин: “Леса” (1915); “Степи” (1917); “Плавни, пески, солончаки” (1927). Як бачимо, третя частина цієї праці була опублікована вже тоді, коли вчений працював у Польщі, досліджуючи лісові фітоценози Біловезької пуші.

Але найбільшим науковим надбанням Й. Пачоського є започаткування нової науки – фітоценології, яку він спочатку назвав “флорологією” (1891), а згодом змінив на “фітосоціологію” (1896). І хоча ця назва була змінена швейцарським ботаніком Х. Гамсом (1918) на “фітоценологію”, пріоритет в обґрунтуванні цього напрямку досліджень науковий світ визнає за Й. К. Пачоським [1, с. 17; 4, с. 121]. Праця “Основы фитосоциологии”, що вийшла друком у 1921 р. і перевидана у 1924 р. – утвердила новий напрям досліджень – фітоценологічний, який набув широкого міжнародного визнання.

Асканійський субперіод почався фактично у 1920 р. з ліквідацією посади земського ентомолога, хоча на посаду завідувача відділом державного заповідника “Чаплі” Й. Пачоського призначено восени 1922 р. Взимку він займається організаційними питаннями, а влітку 1923 р. вчений разом зі старшим сином Конрадом та співробітником С. Дзевановським вирушає в Крим, де вивчає місцеву біоту. На зворотному шляху подорожі в Асканію-Нову до них приєднується відомий дослідник степового лісорозведення Г. М. Висоцький, який направлявся у заповідник для спостережень. Важливо підкреслити, що ці вчені разом, за участю молодшого сина Й. Пачоського – Станіслава (лісового інженера за освітою) розробили план розширення Асканійського парку.

Біловезький субперіод. Виїхавши у вересні 1923 р. з родиною до Польщі, Й. Пачоського вже в листопаді того ж року польська влада скерувала для наукових досліджень у Біловезький заповідник (резерват). П’ять років самовідданої праці у важких побутових умовах, кардинальній зміні наукових інтересів від дослідження степових до лісових ландшафтів, дали згодом вагомий результат. Головним з них була монографія “Ліси Біловежі” (Lasz Białowieży), опублікована в 1930 р. За цю працю йому була присуджена премія Інституту сприяння науці ім. І. М’яновського. Другою великою працею, написаною Й. Пачоським на матеріалах Біловезької Пуші – є “Діброви Біловежжя” (Dabrowy Białoweży). Й. Пачоський детально, із властивою йому скрупульозністю, аналізує типи лісу

Біловежжя. Він вирізняє шість основних типів.

До першого типу відносить “груди”, тобто ті ліси, що приурочені до найбагатших едафічних умов проростання де головною породою є граб звичайний (*Carpinus betulus*). Трав’янистий покрив і чагарники охоплюють 170 видів. У цьому типі вчений виокремлює *вісім* підтипів.

Другий тип лісу – “олесогруди” й “олеси” або заплавні ліси з дубом у притерасній частині, складаються головно з граба і вільхи чорної (*Alnus viridis*). Серед цього типу він вирізняє *чотири* підтипи.

Третій тип – “вільшаник” – народна назва “елхи” (*Alneta*) – Пачоський вважає продуктом діяльності людини, зокрема наслідком інтенсивного випасання худоби, яка споживає підріст усіх інших видів, крім вільхи.

Найпоширенішим типом в Пущі є ялинники (*Piceeta*), у складі якого вчений виокремлює аж 19 підтипів. Крім цього ним вирізняє соснові бори – (*Pineta*) – 10 груп (підтипів ?) та діброви (*Querceta*) – який поділяє на *вісім* підтипів.

Досліджуючи лісостани Біловежі, Й. Пачоский застосував “біометричний метод”, який дав йому змогу глибоко вникнути в життя лісових асоціацій, їхню динаміку, що виявилось надзвичайно важливим не тільки для теорії, а й для лісівничої практики. Пізніше цей метод стосовно дослідження лісів застосував український вчений А. П’ясецький (загинув від рук нацистів за те, що захищав ліси Українського Розточчя від вирубування).

Познанський період. Вчений керує кафедрою, читає лекції, проводить заняття з систематики і географії рослин, а також консулює співробітників Познанського ботанічного саду. У цей час він публікує чимало праць флористико-фауністичного, фітоценотичного, екологічного та біогеографічного змісту (рис. 1). Водночас з флористичними дослідженнями він проводить зоологічні і зоогеографічні спостереження. Зоологічні праці Й. Пачоського менш відомі широкому загалу природознавців, хоча зоологічні дослідження він розпочав ще в молоді роки на Волині. Звітна доповідь про результати зоологічних спостережень в Херсонській губернії є однією з перших спроб фауністичних розвідок молодого вченого (1888). В наступному році Й. Пачоський публікує статтю “Про фауну перепончатокрилих комах (Hymenoptera) Київської і Волинської губерній”. Матеріалом для написання цієї праці послужила ентомологічна колекція Київського університету, яку за дорученням професора М. В. Бобрєцького опрацював Пачоський. Колекція налічувала 437 видів. Таким чином, коли в 1897 році Й. Пачоському запропонували посаду губерньського ентомолога в Херсоні, то він був уже цілком підготовленим фахівцем.

Крім комах, учений досить детально вивчав птахів. Достатньо згадати той факт, що з 272 видів птахів Херсонського природничо-історичного музею, 230 видів він препарував особисто. Але, як

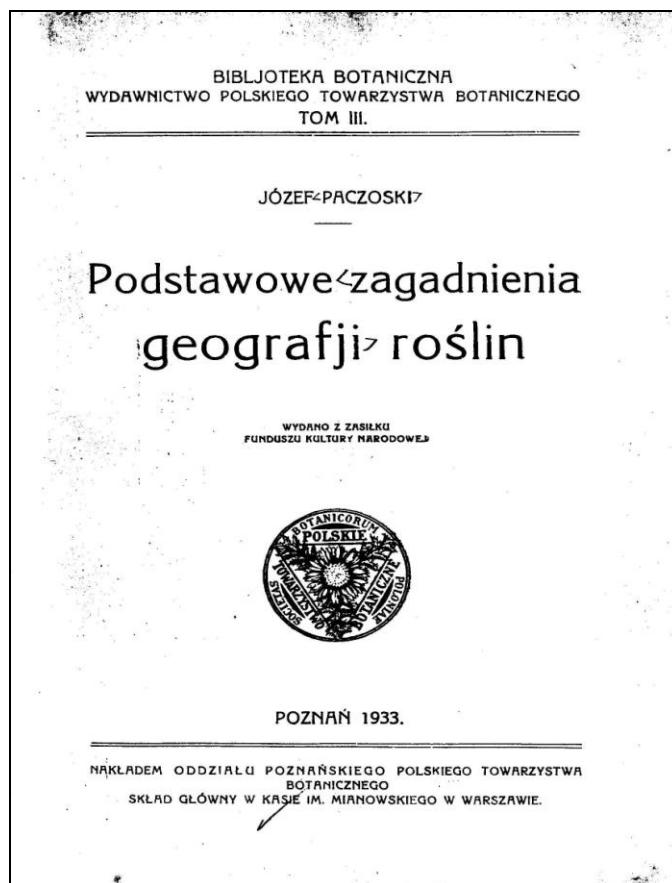
вказують І. Пузанов і Т. Гольд, “...орнітологом себе не вважав... боявся допустити грубі помилки при визначенні важчих родів” [5, с. 53].

Окремо варто наголосити на біогеографічних працях вченого. Соротники й біографи Й. Пачоського відзначають непереборну любов вченого до польових досліджень. Його можна віднести до когорти найбільших мандрівників кінця ХІХ – першої половини ХХ століть. Результати кожної мандрівки оброблялися, аналізувалися і публікувалися, як правило, наступного року. Ці праці містять чимало біогеографічних даних, які становлять інтерес для сучасної біогеографії. Так, статті “К вопросу о географическом распространении малого тушканчика” він вперше висловив думку про розірваність ареалу на дві складові частини – Казахстанську пустинну і Прикаспійську напівпустинну. Біогеографічний зміст має його монографія “Основні проблеми географії рослин” (1933) розділи якої представлені на рис. 2.

Дослідження Й. Пачоського мають не тільки теоретичне й методичне значення. Вчений залишив чималий перелік праць прикладного спрямування. Так 1899 рік на півдні України вирізнявся появою на полях великої кількості звичайного хлібного жука “кузьки” – (*Anisoplia austriaca*), боротьба з яким велася шляхом ручного збирання. Щорічні збитки від цього шкідника сягали сотні млн. рублів. У брошурі, виданій наступного року і перевиданій в 1911 році, Й. Пачоський пропонує використовувати в боротьбі з хлібним жуком найефективніший метод – механічну обробку ґрунту. Такі шкідники, як кукурудзяний метелик (*Botys silacealis*) і особливо акацієвий червець, стали великою загрозою для бобових культур – люцерни, гороху, квасолі [5, с. 49]. Й. Пачоський писав не тільки статті, монографії й підручники, а й популярні газетні статті, видав 18 брошур і настанов для практичних працівників щодо боротьби з шкідниками полів, садів, городів, виноградників.

Безцінне пізнавально-виховне і природоохоронне значення має Херсонський Природничо-історичний музей, започаткований Й. Пачоським, який понині дає змогу допитливій молоді пізнавати, любити й оберігати природу рідного краю. Бо, як стверджує відомий український геосозолог С. М. Стойко, – “Поняття “Природа” є складовою поняття “Батьківщина”. Оберігаючи Природу – ми оберігаємо Батьківщину” [6].

Сутність Й. Пачоського як мандрівника і дослідника живої природи відображають слова, викарбовані на надгробку вченому: “Творцю фітосоціології доктору honoris causa Познанського університету Йосифові Пачоському, досліднику території польських, руських, балканських. Відділення ботанічного товариства в Познані”. А науковий доробок вченого, без сумніву, належить усій світовій спільноті, “...нам’ять про нього дорого не тільки полякам, росіянам та українцям, а й всьому людству” [5, с. 19].

SPIS ROZDZIAŁÓW.

	str.
Przedmowa	1
Wstęp	2
Powierzchnia ziemi jako teren rozmieszczenia geograficznego organizmów	11
Środowisko fitosocjalne jako tło, na którym odbywa się roz- mieszczenie geograficzne organizmów	24
Regulowanie przyrostu populacyjnego w społeczeństwach	33
Biocenozy i społeczeństwa	56
Czynniki historyczne	67
Kształty i typy zasiągów	76
Powstawanie zasiągów	100
Granica zasiągów	125
Zasiągi zjawisk, jako funkcja początkowej ich masy i oporu środowiska	151
Granice typów szaty roślinnej	157
Obsiew	173
Walka o byt	193
Migracje	218
Streszczenie	254
Alfabetyczny wykaz autorów	267
Wykaz łacińskich nazw roślin i zwierząt	271
Sprostowania	273

Рис. 2. Ксерокопія титульної сторінки і змісту монографії Й.Пачоського
“Головні проблеми географії рослин”

Висновки. Життя і творчість Й. Пачоського є яскравим прикладом самовідданого служіння науці й суспільству, який варто наслідувати всім хто працює на науковій ниві. Цей приклад промовисто ілюструє, що наполеглива праця приносить вагомі плоди в пізнанні навколишнього світу.

Наука фітоценологія, яку започаткував Й. Пачоський, успішно розвивається, в тому числі й в Україні. Про це свідчать такі узагальнюючі публікації, як: “Геоботанічне районування Української РСР” (1977), “География растительного покрова Украины” (автори Ю. Р. Шеляг-Сосонко, В. В. Осичнюк, Т. Л. Андрієнко), серія “Природа

Украинской ССР”, томи: “Животный мир”, 1985; “Растительный мир”, 1986, “Ландшафты”, 1986 та інші, при підготовці яких використано праці Й. Пачоського.

Наближається 150-річний ювілей вченого, який без сумніву буде відзначатися на міжнародному рівні. Тому ознайомлення молодшої генерації природодослідників з життям і науково-педагогічною діяльністю Й. Пачоського – одного з найяскравіших вчених-природничників кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. має стати суттєвим поштовхом до вивчення природи нашої планети загалом, і теренів України, зокрема.

Література

1. *Алехин В. В.* География растений (основы фитогеографии, экологии и фитоценологии) / В. В. Алехин. – М. : Наука, 1944. – 453 с.
2. *Безлуцька О. П.* Йосип Кондратович Пачоський: історіографія проблеми / О. П. Безлуцька // Наука та наукознавство. – 2009. – № 4. – С. 76-83.
3. *Доброчаєва Д. М.* Йосип Кондратович Пачоський / Д. М. Доброчаєва // Екологія і ноосферологія. – 2000. – № 1-2. – С. 166-173.
4. *Кукурудза С. І.* Біогеографія: Підручник / С. І. Кукурудза. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 504 с.
5. *Пузанов И. И.* Выдающийся натуралист И. К. Пачоский / И. И. Пузанов, Т. М. Гольд. – М. : Наука, 1965. – 88 с.
6. *Стойко С. М.* Життєвий шлях і бібліографія / С. М. Стойко. – Львів : Меркатор, 2010. – 160 с.
7. *Dzięczkowski A.* Paczoski Jozef Konrat / A. Dzięczkowski // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1979. – Т. ХХІУ/1. – S. 786-789.

Подяка: Щиро дякую працівникам бібліотеки Вроцлавського університету, які у час мого стажування на географічному факультеті в 2003 р. надали ксерокопії деяких праць Й. Пачоського, відсутніх у львівських бібліотеках.

Стаття надійшла 23.11.2013 р.

Наукові школи та центри

УДК 911:001.89(477)

Сергій Шевчук

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ

Досліджено витoki та передумови становлення наукової школи Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, що діяв у Харкові як науково-дослідна установа в структурі Народного комісаріату освіти від 1927 р., коли у жовтні відбулося його офіційне відкриття, до 1934 р., коли Інститут було передано до складу спочатку Харківського, а в кінці того самого року – до Київського університету, в результаті чого Інститут як окрема установа фактично припинив своє існування. У 1933 р. було заарештовано та репресовано директора Інституту С. Рудницького, а вже з 1934 р. почалися переслідування та репресії проти більшої частини наукових працівників та аспірантів Інституту.

У статті приділено увагу витокам наукової школи Українського науково-дослідного інституту географії та картографії на основі аналізу програмних статей С. Рудницького, написаних напередодні відкриття Інституту. Показано умови в яких відбувалося становлення наукової школи інституту. На основі архівних джерел проаналізовано статут та особливості внутрішньої структури Інституту. Формування персонального складу наукової школи Українського науково-дослідного інституту географії та картографії відображено у вигляді окремої таблиці. Досліджено соціальний та етнічний склад наукової школи. На основі запропонованої автором у попередніх дослідженнях методики аналізу діяльності наукової школи у географії складено таблицю, де представлено загальну характеристику діяльності наукової школи Українського науково-дослідного інституту географії та картографії

Окрему увагу в статті приділено особливостям ліквідації Українського науково-дослідного інституту географії та картографії в контексті нищення української національної науки комуністично-більшовицьким тоталітарним режимом.

Ключові слова: Український науково-дослідний інститут географії та картографії, наукова школа.

Serhiy Shevchuk. The formation and development of the Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography. *This article examines the sources and preconditions for the establishment of the Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography. It was established in Kharkiv as a scientific-research institution within the structure of the People's Commissariat of Education in October, 1927, and functioned until 1934, when it was transferred first to Kharkiv University and then, at the end of the same year, to Kyiv University, as a result of which the Institute as a separate institution ceased to exist. In 1933, the director of the Institute, S. Rudnyts'kyi, was arrested and repressed. By 1934 most of the remaining researchers and graduate students of the Institute were also persecuted and repressed.*

The paper pays attention to the origins of the scientific school of the Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography on the basis of analysis of the program S. Rudnyts'kyi presented in writing on the eve of the opening of the Institute. The conditions under which the Institute was formed are described. Based on archival sources, the statutes and features of internal structure of the Institute are analyzed. The formation of personnel of the Institute is presented in a separate table. The social and

ethnic composition of the Institute is analyzed. On the basis of a methodology developed in my previous studies, a table is presented which characterizes the activities of the Institute.

Special attention is paid to the features of the elimination of the Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography in the context of destruction of the Ukrainian national sciences by the Communist-Bolshevik totalitarian regime.

Key words: *Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography, scientific school.*

Постановка проблеми та завдання дослідження. У жовтні 2012 року виповнилося 85 років з часу відкриття першого в Україні географічного інституту академічного типу – Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (УНДІГК). За час свого короткотривалого існування колективу Інституту, очолюваного академіком Степаном Рудницьким, вдалося організувати і розпочати фундаментальні наукові дослідження з основних галузей географічної науки.

Витоки формування наукової школи УНДІГК, фундатором та лідером якої по праву слід вважати академіка С. Рудницького, маємо шукати в його університетських студіях у Львівському, Віденському та Берлінському університетах й попередній науково-педагогічній праці у Львівському університеті, а також Українському вільному університеті й Українському педагогічному інституті імені М. Драгоманова у Празі.

Саме в університетах на початку ХХ століття професура поступово почала розвивати фундаментальні дослідження. Частина професорів, які працювали в університетах на початку ХХ століття і мали значний науковий доробок з різних галузей науки, обрали в Українську академію наук у перші ж роки її існування, де вони стали фундаторами академічних інституцій та наукових шкіл. Серед них – Д. Багалій, С. Смаль-Стоцький, П. Тутковський, М. Туган-Барановський, Й. Косоногов, М. Грушевський, С. Бернштейн, О. Богомолець, О. Бродський, Д. Граве, В. Данилевський, Ф. Колесса, М. Кравчук, А. Лобода, В. Лучицький, О. Палладін, В. Перетц, С. Рудницький, А. Сапегін, М. Слабченко, М. Стражеско, К. Студинський, М. Сумцов, В. Філатов, І. Шмальгаузен, Ф. Шміт, В. Щурат та інші [1; с. 11].

В історії національної географії відсутні ґрунтовні дослідження особливостей становлення та функціонування наукової школи УНДІГК. Окремі спроби в цьому напрямку здійснені у наукових студіях П. Штойка (“Степан Рудницький: життєписно-бібліографічний нарис”, 1997; “Видавнича діяльність Українського науково-дослідного інституту географії та картографії” // *Історія української географії*, 2000. – Вип. 2; “З історії Українського науково-дослідного інституту географії та картографії” // *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць*, 2000. – Вип. 3; “Архівно-слідчі справи репресованих географів Українського науково-дослідного інституту географії та картографії” // *Історія української географії*, 2002. – Вип. 6), Л. Божко “Становлення та розвиток географічної науки на Харківщині (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття)” – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата

історичних наук, 2005) та Ю. Кандиби (“Розвиток суспільно-географічної думки в Харківському регіоні” – дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук, 2009).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Процес становлення академічної науки в Україні у 1920-30-х рр. характеризується створенням системи науково-дослідних інститутів, розширенням спектру їхніх досліджень та одночасної дисциплінарної диференціації вітчизняної науки, що позначилося відокремленням нових наукових напрямків. Разом з тим, з кінця 1920-х рр. в українській національній науці починають формуватися наукові школи. Серед них була школа С. Рудницького – школа землезнання, що сформувалася на базі Українського науково-дослідного інституту географії та картографії і яка продовжувала традиції львівської географічної школи А. Ремана та віденсько-берлінської школи географії Е. Зюсса і А. Пенка.

Організаційне започаткування наукової школи Українського інституту географії та картографії можна шукати у діяльності в 1920-х рр. науково-дослідної кафедри географії та антропології у Харкові при Інституті народної освіти під керівництвом професора О. Івановського.

Спочатку кафедра складалася з двох секцій: географії – під керівництвом професора О. Івановського та археології (керівник – професор О. Федоровський). Власне географічні дослідження були пов'язані з приходом на кафедру професора С. Рудницького, який у 1926 р. після приїзду в Харків на запрошення большевицької влади, продовжував свою педагогічну діяльність як професор Геодезичного інституту та наукові студії, за рішенням президії УПРНАУКИ НКО УСРР, як дійсний член науково-дослідної кафедри географії та антропології й керівник секції географії тієї ж кафедри [2]. Довіряючи партійним діячам та з щирим прагненням до поступу вітчизняної землезнавчої науки, С. Рудницький приїжджає до України і пише знакову програмну статтю “Завдання географічної науки на українських землях”, в якій окреслює проблеми та визначає пріоритетні напрямки розвитку географії в Україні: “новітня природнича географія мусить бути заведена й інтенсивно плекана по всіх типах шкіл України, перед усього у вищих; треба якнайбільше розвинути науково-дослідну діяльність на географічному полі; треба якнайбільше поширити географічні знання серед народних мас” [3].

Виступив з цією доповіддю С. Рудницький на засіданні Природничої секції Харківського наукового товариства. У її обговоренні взяла активну участь професори О. Яната та К. Дубняк. Загальні збори секції ухвалили прохання до

професорів С. Рудницького та К. Дубняка взяти на себе організацію при природничій секції Харківського наукового товариства географічної підсекції, але найголовніше було одногосно прийнято рішення всебічно підтримувати ідею організації вищої географічної школи в Україні – Географічного інституту.

Відразу С. Рудницький приступив до організаційної роботи із створення в УСРР Інституту географії. Основні завдання та пріоритетні напрямки на шляху до розбудови наукової географічної школи академічного типу в Україні С. Рудницький виклав у статті “Перспективи Українського Географічного Інституту”. Серед цих напрямків окремо наголошувалося на необхідності якнайшвидшої підготовки академічних українських географів через функціонування аспірантури, з метою формування національної школи географів; підготовка та видання щомісячного наукового часопису Інституту та видання картографічної продукції [4].

Рішенням НКО УСРР 1 жовтня 1927 року, згідно з п'ятирічним Планом розгортання науково-дослідних установ НКО, офіційно розпочав свою діяльність Український науково-дослідний Інститут географії та картографії. Директором УНДІГК було призначено С. Рудницького. Організаційні особливості функціонування представлені у статуті Інституту, який був затверджений НКО УСРР [5]. Статут складався з шести розділів та відображав основні завдання його роботи, внутрішню структуру Інституту та його відділів, організацію управління, права і обов'язки Інституту й засади формування його кошторису. Виходячи з статуту, УНДІГК визначався як науково-дослідна установа для плекання й розвитку теоретичної й прикладної географії в її природничому напрямку, з особливим оглядом на картографію.

Основні завдання, що ставилися перед Інститутом, зводилися до таких позицій: проводити наукові дослідження у сфері загальної та описової географії, першою чергою географії України; особливу увагу приділяти розвитку картографії; розвивати українську наукову літературу в галузі географії та її допоміжних наук; розробляти методику навчання географії в школах України усіх типів; надавати допомогу науковим, державним і громадським установам та організаціям кваліфікованими експертизами в тих справах, що мають відношення до географічної науки.

Для реалізації цих завдань статут передбачав, що УНДІГК буде проводити наукові географічні дослідження як теоретичного так і практичного спрямування шляхом екскурсій, експедицій, наукових подорожей і відряджень; влаштовувати різноманітні систематичні заходи для поширення й поглиблення географічного знання; готувати наукових географічних працівників, зокрема самостійних дослідників і викладачів вищих шкіл України; готувати й видавати наукову, науково-популярну й шкільно-дидактичну, періодичну і неперіодичну літературу в галузі географії та її допоміжних наук; складати й видавати географічні карти всіх розмірів і типів, атласи, глобуси, моделі й

інше наукове приладдя в галузі географії та її допоміжних наук.

Завдання, що були поставлені перед УНДІГК, визначили його статутну структуру такого типу: відділ картографії, метою діяльності якого була всебічна розробка теоретичних і прикладних проблем картографії, виготовлення проектів і креслень географічних карт усіх розмірів і типів, крім цього картографічні праці в усіх напрямках; відділ космічної географії мав здійснювати всебічне дослідження Землі як космічної одиниці зі спеціальним оглядом на визначення географічного положення; відділ фізичної географії суходолу мав здійснювати дослідження динаміки й морфології ціпкої земної поверхні, першою чергою, на українських землях; відділ фізичної географії вод – проводитиме географічні дослідження над сухопутними водами й морями та океанами (фізична океанографія); відділ фізичної географії атмосфери – мав досліджувати клімат Земної кулі, насамперед, клімат України й Радянського Союзу; відділ біогеографії – проводитиме дослідження рослинного й тваринного життя в його взаєминах з Землею з суто географічного боку; відділ антропогеографії проводив всебічне природниче дослідження взаємин людства з Землею; відділ військової географії – займатиметься розвитком військової географії в цілому й обсязі з особливим поглядом на Україну й Радянський Союз; відділ географічного краєзнавства – розроблятиме завдання і методи цієї дисципліни; збиратиме, впорядковуватиме й публікуватиме матеріали з географічного краєзнавства всіх українських земель, першою чергою УСРР; відділ географічної методики – розроблятиме ефективні технології навчання географії в школах України усіх типів; відділ управління справами Інституту.

І хоча статут передбачав також можливість відкриття у подальшому нових відділів Інституту, відкривати свої філії і т. д., як відомо з названих відділів у УНДІГК упродовж 1927 – 1934 рр. працювали лише такі, як:

- відділ математичної географії та картографії (завідувач – академік С. Рудницький);
- відділ фізичної географії (завідувач – професор М. Дмитрієв);
- відділ біогеографії (завідувач – професор Г. Величко);
- відділ антропогеографії (реорганізований у відділ економічної географії) під керівництвом професорів В. Геріновича (1927 – 1928), К. Дубняка (1928 – 1929), І. Ландо (1929 – 1934);
- відділ описової географії (завідувач – професор К. Дубняк) – ліквідований у 1928 р.

При УНДІГК діяла фундаментальна географічна бібліотека, основу якої склали книжки привезені С. Рудницьким з Праги, а також зібрані на перших етапах функціонування Інституту географічні видання з власних бібліотек співробітників. Як окрема структурна одиниця в складі бібліотеки функціонувала картотека, що являла собою збірку географічних карт усіх типів й усіх земель світу. В УНДІГК діяла власна картографічна майстерня, а також готувалося відкриття географічного музею.

Таблиця 1

Загальна характеристика наукової школи УНДІГК

1	Галузь науки в якій працювала школа	Наукова школа в галузі географії та картографії
2	Місце та час існування	Харків, 1927 – 1934 рр.
3	Назва установи, при якій функціонувала наукова школа	Народний комісаріат освіти (НКО) УСРР
4	Назви структурних підрозділів	відділи: математичної географії картографії, фізичної географії, антропогеографії (економічної географії та країнознавства), біогеографії, описової географії
5	Тип наукової школи	науково-дослідна
6	Основні напрямки географічних досліджень	загальна описова географія, геоморфологія, картографія, біогеографія, антропогеографія, економічна географія, географічне краєзнавство
7	Перелік базових спеціальностей представників наукової школи	географія, геологія, біологія, історія
8	Характер переважаючої наукової діяльності школи	фундаментальні та прикладні дослідження
9	Стадія життєвого циклу наукової школи	започаткування та становлення
10	Основоположник та лідер наукової школи	академік С. Рудницький
11	Найбільш відомі представники наукової школи	професор Г. Величко, професор В. Геринович, професор М. Дмитрієв, професор К. Дубняк, професор М. Іванчук, професор В. Буцура, професор І. Ландо, доцент В. Баб'як
12	Організаційна форма колективу, що представляє наукову школу	наукова школа класичного типу – невеликий науковий колектив, об'єднаний навколо відомого ученого – автора дослідницької програми
13	Кількість представників наукової школи	близько 50
14	Кількість аспірантів, здобувачів наукового ступеню	за час існування УНДІГК аспірантську підготовку пройшло понад 30 осіб
15	Найбільш відомі учні та послідовники наукової школи	С. Кобзей, Н. Гаврилова, Р. Кривусева, С. Крушельницький, М. Танашевич, М. Винницька, О. Діброва, Г. Ваньков, М. Демченко, П. Сольонов, В. Чегорян, П. Старовойтенко
16	Участь представників наукової школи в дослідженнях та розробках у рамках програм різного рівня	експедиції з вивчення природи, населення та господарства долини Дніпра, Донецького кряжу і Тянь-Шаню
17	Основні отримані наукові результати діяльності наукової школи	розробка фундаментальних тем: “Геодинаміка, геоморфологія та гідрологія України”, “Геоморфологічне районування УСРР”, “Зміст і методика економіко-географічних досліджень території УСРР”, “Географія рослинних угруповань УСРР”, “Природно-економічні макрорайони України”, “Сусіди УСРР”, “Українська географічна номенклатура”; робота над випуском багатотомних видань “Українська радянська енциклопедія” (перші томи вийшли в світ), “Система землезнання” (перший том “Історія і методологія географії” вийшов друком), “Словник географічної термінології”; створення серії карт: “Фізична карта України” (1:1500000), “Політично-економічна карта України” (1:1000000), карта “Густота населення УСРР” (1932 р.), перша контурна карта України (1:5000000), перша туристична карта України. Робота над створенням видань “Шкільний географічний атлас”, “Великий атлас світу” (26 карт було готово до друку).
18	Загальна кількість наукових і науково-методичних публікацій членів наукової школи	близько 200 друкованих праць та рукописів
19	Наявність друкованих органів наукової школи	Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії

Керівництво УНДІГК, як передбачав статут, здійснював його директор, що призначався НКО УСРР з поміж визначних учених географів. Директор Інституту за статутом, але цього ніколи не було в дійсності, мав керувати усією діяльністю Інституту, розпоряджатися всіма коштами й засобами Інституту в межах кошторису, затвердженого НКО. Директор був головою Вченої ради Інституту та мав би бути головним редактором і упорядником усіх видавництв.

Штатний розпис УНДІГК передбачав працю дійсних наукових членів які обиралися Вченою радою Інституту серед найбільш відомих учених у галузі географії і затверджувалися НКО; наукових співробітників обирала Вчена рада з поміж самостійних науковців у сфері географії й затверджував НКО; аспірантів, які приймалися до Інституту на підставі загальних правил про аспірантів при науково-дослідних установах УСРР; технічних й адміністративних службовців яких призначав директор Інституту. Дійсні члени й наукові співробітники могли займати наукові посади завідувачів відділами Інституту.

Вчена рада УНДІГК складалася з дійсних членів, наукових співробітників й представників аспірантури разом з представниками відомств, зацікавлених у роботі Інституту. Рада виступала дорадчим органом в наукових, видавничих і адміністративних справах Інституту.

УНДІГК надавалося право володіти своїм науковим майном; відкривати відділи Інституту, станції й опорні точки; влаштовувати наукові екскурсії і експедиції; виписувати і ввозити з-за кордону всі необхідні для його наукової діяльності книги, брошури, журнали, карти, атласи, інструменти і т.д. без сплати мита; обмінюватись з закордонними науковими інституціями науковими виданнями; скликати наукові наради й з'їзди та брати своєю чергою участь у таких нарадах і з'їздах; видавати свої праці й звіти, журнали й інші друковані видання. УНДІГК мав свою власну печатку з державним гербом УСРР.

Однією з перших проблем, які постали на шляху розбудови Географічного інституту, стала відсутність необхідного приміщення для його нормальної наукової роботи. З відкриттям Інституту вся робота проводилася в одній невеликій кімнаті Оргбюро по вул. Чернишевській, 63. Тут була й канцелярія, і рисувальня, і майстерня, і зала засідань, і картотека, й частина бібліотеки. Тому тільки при величезній самодисципліні колективу можлива була взагалі якась наукова діяльність. Серйозна науково-дослідна робота Інституту змогла розпочатися лише тоді коли він дістав призначене для нього просторе приміщення в одному з будинків НКО УСРР. С. Рудницький у своїх зверненнях до керівництва НКО вимагав для УНДІГК приміщення з 10–15 кімнат для обладнання картографічної майстерні, кабінету для аспірантів, асистентів, співробітників, директора й його заступника, бібліотеки, картотеки, музею, фотографічної майстерні, зали для засідань і т. д.

Розуміючи, що навіть думати про таке приміщення для УНДІГК, яке мали великі європейські географічні інститути (Берлінський чи Празький) не доводилося, С. Рудницький наголошував на тому, що як центральна державна географічна установа УНДІГК мусить мати такий зовнішній вигляд, щоби його не соромно було показати закордонним ученим. Матеріали архівів містять значну інформацію щодо вирішення цього питання, яке остаточно було розв'язане НКО УСРР у квітні 1928 р. шляхом передачі Інституту приміщення на вул. К. Лібкнехта, 33. Заступник наркома освіти Я. Ряппо досить вмотивовано просив передати це приміщення для розміщення в ньому наукових закладів: Інституту географії та Інституту імені Т. Шевченка. За його словами Інститут географії “включено в число науково-дослідних закладів. Він має вивчати природні продукційні сили України, а також має створювати українську картографію для наукових і громадських завдань... Культурне значення закладу досить велике і затримка в його роботі надалі неприпустима...” [6].

Дослідницька програма наукової школи УНДІГК сповна була обґрунтована лідером школи С. Рудницьким у статті “Завдання Українського географічного інституту та його видавництва” [7]. Стаття фіксувала становище української географічної науки, точніше її відсутність, на середину 1920-х рр. Її зміст розкриває нам умови становлення Інституту як самостійної організації, показує головні підходи С. Рудницького до розуміння сутності самої географії і завдань та пріоритетних напрямків розвитку науки в УНДІГК зокрема і в Україні загалом. Особливу увагу С. Рудницький наголошував на необхідності картографування українських земель, видавництва різноманітних карт та якнайшвидшого комплексного дослідження усіх українських земель. Серед пріоритетних напрямків роботи Інституту С. Рудницький називав і підготовку висококваліфікованих фахівців у галузі географії. Розкривається і стратегія популяризаторської роботи щодо поширення географічних знань. Окремо С. Рудницький розробив і підкреслив пріоритети видавничої діяльності Інституту.

Однією з головних проблем у вивченні наукової школи УНДІГК стало питання її персонального складу. Виявити всіх працівників Інституту (наукових співробітників, як штатних так і позаштатних, асистентів, аспірантів) та вивчити їхні біографічні відомості часом виявляється досить складно, а подекуди і просто неможливо. Впродовж свого, хоч і короткотривалого, існування склад наукових співробітників Інституту об'єктивно зазнавав змін: входили нові наукові співробітники, науковими співробітниками ставали кращі аспіранти-випускники Інституту, приходили нові покоління аспірантів.

Кількість співробітників УНДІГК, як свідчать матеріали штатних розписів, коливалася в різні роки від 12 до 50 осіб, які за соціальним походженням

розподілялися таким чином: 34 % – вихідці з селян, 27 % – зі службовців, 15 % – з робітників, 15 % – з духовенства, 9 % – з інших соціальних груп. Українці склали 79 %, євреї – 9 %, росіяни – 6 %, представники інших національностей – 6 %.

Членами та кандидатами в члени КП(б)У було в останні роки його існування 11 % співробітників Інституту, й за цим показником УНДІГК займав одне з останніх місць серед подібних науково-дослідних установ в структурі НКО УСРР.

Таблиця 2

Склад наукової школи УНДІГК

Відділи УНДІГК	Завідувачі відділів	Наукові співробітники	Аспіранти
Математичної географії та картографії	С. Рудницький	Т. Скрипник Г. Криворотченко	С. Кобзей-Сіак, О. Кудін, П. Москаленко
Фізичної географії	М. Дмитрієв	В. Буцура М. Іваничук	М. Баташов, Н. Гаврилова, Ф. Гаран, М. Демченко, А. Жавжаров, П. Кремена, С. Крушельницький, М. Танашевич, В. Тонконіг, Панів, Чусова
Антропогеографії (економічної географії та країнознавства)	В. Геринович, І. Ландо	О. Левицький О. Смирнов В. Ступницький Л. Цукерман	Г. Ваньков, М. Винницька, О. Діброва, Г. Максименко, І. Старовойтенко, П. Сольонов, Я. Якуша, Баскін, Храмов, Чегорян, Шито
Біогеографії	Г. Величко	М. Процакевич	Р. Кривусева, В. Максакова
Описової географії	К. Дубняк		О. Лазаріс, Ю. Платонів

Наукова школа УНДІГК стала жертвою свого часу, оскільки її активне становлення припало на роки політичного терору 1930-х рр., який мав яскраво виражену антиукраїнську спрямованість, відрізнявся масштабністю і одночасністю репресивних заходів проти українського селянства та української інтелігенції, переслідуючи головну мету совєтської держави – покорити та поглинути Україну. Терор проти української інтелігенції не був самоціллю для карально-репресивного режиму, а став лише елементом комплексного походу сталінізму проти всього українського. Українським виявився і Український УНДІГК... Внаслідок цього походу відбулася руйнація соціальних та інтелектуальних основ української нації, її продуктивного (селянство) та духовного (інтелігенція) потенціалу. Упродовж 1930-х рр. відбулася безкровна і кривава війна комуно-більшовицького режиму з “українським сепаратизмом”, тобто селянством і інтелігенцією – соціально-духовними опорами традиційного українського суспільства. “Модернізація” по-сталінському їх фактично зруйнувала [8, с. 286].

Аналіз архівних матеріалів дає нам підстави зробити висновок про те, що з самого початку роботи Інституту навколо нього і його очільника С. Рудницького радянський режим постійно організовував цілі компанії щодо контролю над роботою інституту, активно підтримувалися й роздувалися численні склоки серед працівників інституту взагалі та зокрема проти його директора. Осередям деструктивних процесів в УНДІГК стало партбюро Інституту, до якого входили переважно аспіранти. Вже на перших етапах формування кадрового складу Інституту було штучно зорганізовано конфлікт між С. Рудницьким та його учнем і соратником В. Гериновичем. Тривала відсутність останнього в Харкові, у зв'язку з завершенням роботи на посаді ректора Кам'янець-Подільського

інституту народної світи, була використана для підготовки сфальсифікованого листа В. Гериновича та аспіранта Ю. Платонова проти С. Рудницького. Тому на черговому засіданні Ради Інституту в лютому 1929 р. було ліквідовано відділ антропогеографії, а професора В. Гериновича було звільнено з посади дійсного члена Інституту і керівника відділу (кафедри) антропогеографії. Відділ антропогеографії було перейменовано у відділ економічної географії (згодом економічної географії та краєзнавства). Ліквідований був також і відділ описової географії, яким керував професор К. Дубняк [9]. Таким чином, режим позбавив С. Рудницького вірного учня, послідовника і друга, на допомогу якого в організації роботи Інституту й налагодженні української географічної школи він так розраховував. З цього приводу С. Рудницький писав: “... з великим трудом який оцінять може в майбутньому, вдалося мені зібрати гурток людей, з якими я почав творити новітню географічну школу на Україні. Висліди моєї праці можуть бути видні за декілька років, коли цей гурток набере достатнього знання, щоби міг розвинути успішну працю й принести велику користь радянському будівництву. Я прибув на Україну з метою заложити тут географічну школу, куди кращу тих, що я їх заложив спершу у Львові, а опісля в Празі. І там результати моєї праці показувалися шойно по кількох роках. Та не мав я там перешкод цього роду, як є ці” [10]. Після цього С. Рудницький у березні 1929 р. вперше напише про свої сумніви щодо приїзду до Радянської України: “... я змушений буду абсолютно вийти з Інституту й негайно прохати вислати мене назад за кордон, звідкіля мене було визвано...”. Так це був лише початок спеціально спланованої кампанії проти нищення більшовиками української національної географічної науки та її кращих носіїв.

Саме в 1929 р. з фальсифікованого слідства, а в невдовзі й судового процесу у справі “Спілки

визволення України” починається цілеспрямоване переслідування тоталітарним комуно-більшовицьким режимом української інтелігенції, що знайшло своє відображення у низці інших сфабрикованих справ, серед об’єктів яких опинилися віртуальні “Український національний центр” (1931 – 1932 рр.) та “Українська військова організація” (1932 – 1934 рр.). З цього часу над усіма вихідцями з т.з. “недержавної України”, починається пильна увага з боку органів ГПУ, адже тоталітарній системі, яка набирала чимраз більших обертів, вкрай потрібно було знайти достатню кількість “шпигунів”, “диверсантів” та “шкідників”, на яких можна було б перекласти власні злочини та економічні прорахунки.

В УСРР зручним засобом для досягнення цієї злочинної мети були вихідці із західноукраїнських земель та їхні родичі за кордоном, листування з якими можна було подати як “зраду інтересів робітничого класу”. До того ж чимало галичан у минулому були стрільцями або старшинами австрійського війська, Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, а значить за більшовицькою термінологією, брали участь у “контрреволюційних націоналістичних збройних формуваннях” [11].

На початку 1932 р. УНДІГК фактично вже входить у стан кризи, нові фундаментальні науково-дослідні розробки не започатковуються, а розпочаті раніше, тримаються на ентузіазмі їх виконавців. Різко скорочується видавнича діяльність Інституту. С. Рудницького фактично усувають від керівництва, яке переходить до рук партбюро Інституту, яке очолював заступник директора комуніст І. Ландо.

Матеріали з перевірки роботи УНДІГК комісією УПРНАУКИ стали офіційною підставою для каральних органів щодо початку чистки кадрового складу Інституту. Проблеми Інституту поставив на порядок денний новопризначений постановою Оргвідділу ЦК КП(б)У від 8.08. 1931 р. заступник директора Інституту І. Ландо [12]. Основні недоліки, які закидалися УНДІГК взагалі, та С. Рудницькому як його очільнику були такі: схильність до контрреволюційних ідей, відривання теорії від практики, відставання науково-дослідної роботи в Інституті від завдань партії, “нейтралізм” у боротьбі з західними “політично шкідливими” теоріями тощо. Результати цієї так званої перевірки [13] стали підставою для його фактичної ліквідації.

Про те, як відбувалася ця інсценована перевірка Інституту, чому на підсумкове засідання комісії були запрошені не всі штатні співробітники й аспіранти, про заготовлені наперед виступи окремих аспірантів-комуністів (членів партбюро) можна й не говорити, оскільки й так видно, що ключовим моментом “обстеження” комісією УНДІГК стала теза про термінову “необхідність якнайшвидшого усунення старих, дореволюційних робітників зі складу Інституту”. І справді, власне наукове осердя Інституту складали саме фахівці з класичною університетською дореволюційною освітою, яку

отримали ще в Російській імперії, або ж в авторитетних університетах Європи. Їх фізична ліквідація чи просто абсолютна деморалізація залишила в українській географії велику руїну.

Свідченням того, що ця перевірка Інституту була лише приводом для ГПУ, щоб розпочати репресивний похід проти інтелектуального ядра та кращих аспірантів УНДІГК є лист [14] академіка С. Рудницького до голови комісії Ястреби, в якому він прагне пояснити дійсний стан справ в Інституті та головні здобутки його працівників у галузі географічних досліджень та картографування території України.

Отже, матеріали з перевірки роботи УНДІГК стали офіційною підставою для каральних органів почати чистку кадрового складу Інституту. Самі ж результати цієї перевірки Інституту формально були викладені у вигляді пропозицій комісії щодо покращення роботи Інституту. Комісія рекомендувала Інституту терміново вжити таких заходів, серед яких категоричними вимогами, щодо негайного втілення в життя звучало: “всю роботу Інституту більше політизувати, підпорядкувавши її основним вимогам будівництва соціалізму; поставити на належну височінь справу марксо-ленінського методологічного озброєння всіх наукових робітників і аспірантів Інституту, забезпечити належне місце в роботі Інституту діалектичного матеріалізму, уникаючи емпіризму, надаючи відповідної класової ідеологічної витриманості науковій продукції Інституту і роботі семінарів” [15].

Якщо вдатися до аналізу змісту цієї постанови, то видно, що в цілому вона мала профілактичний рекомендаційний характер, але разом з тим була застереженням і попередженням для більшості співробітників Інституту, що вже були під контролем з боку ГПУ. Самокритика, до якої вдалися окремі наукові співробітники та аспіранти Інституту, пішла їм на користь. Так, уже починаючи з 1932 р. Ландо представляв УНДІГК на засіданнях колегій НКО, а в документах кінця 1932 – початку 1933 р. він значився директором УНДІГК. Чистка УНДІГК з відповідними “оргвисновками” відбулася у першій половині голодного 1933 р. Значення УНДІГК в науковому житті тогочасної України, а також величезна “сталінська опіка” над співробітниками Інституту, підкреслюється тим фактом, що стан справ в УНДІГК заслуховувався у ЦК КП(б)У та була прийнята відповідна резолюція “Про роботу Українського науково-дослідного інституту географії” як установи “засміченої контрреволюційними буржуазно-націоналістичними елементами”, – репресованими була більшість провідних діячів Інституту та аспірантів.

Як наголошувалося у резолюції, “Український інститут географії та картографії являв собою легальний штаб для контрреволюційної діяльності буржуазно-націоналістичних елементів, які обґрунтовували та роздмухували політичні помилки старого керівництва НКО”. Більшість з них були

вихідцями з Західної України, а тому будь-який натяк на зв'язок з-за кордоном означав для них "шпигунський компромат".

Вони працювали і штатними, і позаштатними співробітниками Інституту, щоб мати хоч найменшу можливість вижити в роки голоду, а про контрреволюційну діяльність, особливо в період чистки скрипниківського НКО, мабуть боялися й думати. Жити й творити в УСРР, на благо української географії, їм заважало політичне минуле і "західноукраїнське" походження.

Інститут географії та картографії підлягав структурним змінам в контексті вимог часу – в 1934 р. його було переведено спочатку в склад Харківського, а згодом Київського університету, а у 1937 р. знекровлений попередніми роками терору Український науково-дослідний інститут географії та картографії припинив своє існування. Лише в 1991 р. на базі відділення географії Інституту геофізики було відновлено діяльність Інституту географії як окремої наукової структури в складі Академії Наук України.

Висновки. Перелік самих тільки прізвищ, наукових звань і посад репресованих у 1930-х рр. українських географів змушує нас замислитися над катастрофічними наслідками терору проти української інтелігенції. Як справедливо стверджують В. Марочко та Г. Хілліг, суть цієї катастрофи та її масштабність полягала не лише в чисельності жертв, а головню в руйнації українського інтелектуального потенціалу.

Українська географічна наука і освіта втратила назавжди педагогів і дослідників з дореволюційним досвідом роботи, відбувся своєрідний духовний колапс, коли безслідно зникло покоління, фактично не залишивши спадкоємців та

носіїв попередньої культури. Знищили науковців старої генерації, а разом з ними і потужний духовний пласт української нації [8, с. 286].

Серед тих наукових співробітників УНДІГК, яких на певний час оминула репресивна машина, були ті, кому вдалося виїхати ще в 1933 р. до Росії (професори В. Геринович, К. Дубняк, М. Іванчук), однак вони теж були піддані репресіям. Серед провідних діячів наукової школи Інституту продовжити своє життя і вірно служити географії, удалося лише професору М. Дмитрієву в Харківському університеті.

Серед аспірантів, яких не зачепили репресії були члени партбюро Інституту та ті аспіранти, які прийшли до Інституту у 1931, 1932 рр. Сліди одних із них зникають безслідно в історії, а іншим все ж таки вдалося реалізувати свій потенціал та ниві уже радянської географічної науки. Так аспірант УНДІГК О. Діброва став у майбутньому доктором географічних наук, завідував кафедрою економічної географії в Київському університеті і продовжив підготовку фахівців – створив власну школу економіко-географів у Києві. Інший аспірант УНДІГК Г. Ваньков переніс свій досвід, отриманий у стінах УНДІГК, до Чернівецького університету, де був деканом географічного факультету та завідував кафедрою економічної географії. Колишні аспіранти УНДІГК М. Демченко, М. Колосовська, П. Сольнов, О. Чегорян стали першими доцентами кафедри економічної географії Харківського університету, які ще наприкінці 1930-х рр. захистили кандидатські дисертації.

Ліквідація УНДІГК була війною тоталітарного комуністичного режиму проти української географічної науки, проти українського народу.

Література та джерела

1. Національна академія наук України. 1918 – 2008: до 90-річчя з дня заснування / ред. Б. Є. Патон. – К. : Вид-во КММ, 2008. – 670 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади (далі ЦДАВОВ). – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 6676. – Аркуш 11.
3. Рудницький С. Л. Завдання географічної науки на українських землях: резюме до статті / С. Л. Рудницький // Бюлетень Харківського наукового товариства. – 1927. – № 1. – С. 3-4.
4. Рудницький С. Л. Перспективи Українського Географічного Інституту / С. Л. Рудницький // Культура і побут. – 1927. – № 34. – С. 6-7.
5. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 6/4. – Справа 6247. – Аркуш 17-21.
6. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Оп 6/4. – Спр. – 6246. – Аркуш 5.
7. Рудницький С. Завдання Українського Географічного Інституту та його видавництв // Записки УНДІГК. – Р. 1 – Вип. 1. – Харків, 1928. – С. 3-33.
8. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941) / В. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.
9. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 8. – Справа 439. – Аркуш 1.
10. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 8. – Справа 439. – Аркуш 5.
11. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті роки: людські біографії у контексті "перековки" / О. Рубльов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – К, 2004. – № 1/2. – С. 250-314.
12. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 12. – Справа 4152. – Аркуш 12.
13. ЦДАВОВ. – Фонд 166. – Опис 10. – Справа 567. – Аркуш 41-45.
14. ЦДАВОВ. – Ф166. – Опис 10. – Спр 567. – Аркуш 47-50.
15. ЦДАВОВ. – Ф166. – Опис 10. – Спр 567. – Аркуш 46.

Стаття надійшла 11.03.2013 р.

Крає- і країнознавство

УДК 338.483.12 (477.85)

Аліна Заблотовська

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОЦІНКА ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті аналізується розподіл історичних і культурних туристичних ресурсів у межах адміністративних районів Чернівецької області. Визначені території, які мають значну кількість пам'яток історії і культури та великі перспективи розвитку як туристичні райони.

Ключові слова: пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва, об'єкти історико-культурної спадщини.

Alina Zablots'ka. Historical and cultural monuments in Chernivtsi Oblast: current status and evaluation. In this article the distribution of historical and cultural tourist resources within the administrative districts of Chernivtsi Oblast is analyzed. Areas that have significant reserves of historical and cultural monuments and hold great prospects for the development of tourism are identified.

Key words: monuments of history, architecture, monumental art; objects of historical and cultural heritage.

Актуальність дослідження. Підвищення інтересу суспільства до джерел духовності, вивчення багатовікових традицій стимулює активізацію досліджень проблем історії та культури, актуалізує питання узагальнення та критичного аналізу попереднього спадку в цій важливій сфері.

За даними органів охорони культурної спадщини у кожному регіоні України на держаному рівні перебувають тисячі пам'яток історії та культури, у тому числі місцевого та національного значення, які можуть бути віднесені до історико-культурних ресурсів та певною мірою використані за наявності відповідних соціальних, економічних, політичних, технічних, екологічних умов.

Актуальність обраної теми обумовлюється також тим, що вивчення історико-культурної спадщини та її аналіз дає змогу дослідити сучасний стан пам'яток історії та культури, виявити основні проблеми та стратегічні напрями їх використання.

Метою дослідження є аналіз поширення пам'яток історії та культури в межах адміністративних районів Чернівецької області. Методичною базою слугують основні домінанти історико-культурної спадщини, що закладені в працях В. Д. Думітрашука, Т. І. Зубовича, В. Заполовського, С. Осадчука, Н. Шевченка, В. П. Коржика, Н. С. Лашкевича та І. Д. Бойка.

Виклад основного матеріалу. В Чернівецькій області на державному обліку перебувають 1 701 пам'ятка (не враховуючи кількість ландшафтних парків та пам'яток садово-паркового мистецтва), з них археологічних пам'яток – 373, історії – 546, монументального мистецтва – 43 та архітектури і містобудування – 739.

Аналіз об'єктів історії та культури проводився в розрізі адміністративних районів Чернівецької області та окремо міста Чернівці (табл. 1). Оскільки найбільша кількість пам'яток історії та культури знаходиться в обласному центрі, то, відповідно, аналіз даного питання розпочинаємо саме з нього.

Місто Чернівці – адміністративний центр, що знаходиться у південно-західній частині України. Місто найбагатше на пам'ятки історії, культури, архітектури в області. Протягом тривалого часу завдяки різним поколінням у Чернівцях формувалася історико-культурна спадщина. Нині місто є одним із небагатьох міст України з міською забудовою такої якості та кількості пам'яток. Достатньо зазначити, що державний реєстр історико-культурних туристичних ресурсів Чернівців включає 714 об'єкти, з них 26 – загальнонаціонального значення

Найбільше в місті пам'яток архітектури та містобудування – 488. Левова частка пам'яток містобудування припадає на житлові та чиншові

будинки XIX – XX ст., що знаходяться по вулицях Головної, О. Кобилянської, М. Ватутіна, М. Лисенка, М. Садовського, Лесі Українки та ін.

Центральна частина міста площею 4 км² оголошена історико-архітектурним заповідником. Сотні будинків різного призначення отримали статус пам'яток архітектури загальнодержавного та місцевого значення, пам'ятки відзначені десятками меморіальних місць, пов'язаних з різними історичними подіями та життєдіяльністю визначних людей. Серед них монастир Різдва Пресвятої Богородиці та Георгіївська церква на Горечі (1766), Спиридонівська церква у Садгорі (1773), Успенська церква на Калічанці (1783), ратуша (1843 – 1847), кафедральний собор Трьох Святителів (1844 – 1864), Миколаївський кафедральний собор (1939), старий християнський та єврейський цвинтарі тощо [5].

Серед архітектурних ресурсів міста багато визначних місць, що вирізняються своєю красою та архітектурним вирішенням: дерев'яний храм Святого Миколая, який збудовано у 1607 році; вірмено-католицька церква, збудована у 1875 році (нині – органний зал Чернівецької обласної філармонії), резиденція Буковинських митрополитів, побудована у 1864 – 1882 рр. Комплекс включає три двоповерхові корпуси і ландшафтний парк, закладений у 1876 – 1878 роках [7]. У 2011 р. споруда була віднесена до Списку історико-культурної спадщини ЮНЕСКО, що стало значним кроком у розвитку та охороні історико-культурних туристичних ресурсів у регіоні.

Будівництво культових споруд Чернівців і Чернівецької області втілює кращі традиції будівництва минулих поколінь [8]. Найдавніші пам'ятки так званого "хатнього типу" з XVIII ст. – церкви Св. Миколая (1748) по вул. Сагайдачного та Успенська (1735) на Калічанці. Саме такі церкви характерні для дерев'яного зодчества Буковини XVI – XVIII ст. [1].

Окрім архітектурних пам'яток, на території міста знаходяться дев'ять музеїв, що містять колекції матеріалів про культуру, історію, життєдіяльність видатних людей: Чернівецький краєзнавчий музей,

Чернівецький художній музей, музей буковинської діаспори, Чернівецький обласний музей народної архітектури та побуту.

Численні пам'ятники міста, зображають відомих і талановитих людей, що проживали в Чернівцях. Це пам'ятники О. Кобилянській, Ю. Федьковичу, П. Целану, Я. Налепці, Й. Главці, Т. Шевченку та ін. [4]. До переліку історико-культурної спадщини також віднесена велика кількість пам'ятників, що були створені на честь людей, що постраждали та померли внаслідок війни, голодомору.

Вижницький район розташований на заході Чернівецької області в передгір'ї Карпат. Район багатий на природні пам'ятки (у зв'язку з його місцем розташування), водночас кількість об'єктів історії та культури невелика. Загалом їх 69, у т. ч. 31 історична пам'ятка, 10 археологічних, 26 архітектурних і 2 пам'ятки монументального мистецтва. До об'єктів національного значення належать 3 архітектурні споруди: церква Іоанна Сучавського (1792 р.) та дзвіниця цієї церкви (XIX ст.), що знаходяться в селі Виженка, Миколаївська церква (1783 р.) в с. Волока.

Найвизначнішою архітектурною пам'яткою місцевого значення Вижницького району є Миколаївська церква, яку вважають найстарішою дерев'яною церквою, вона знаходиться в с. Виженка. На її подвір'ї розташована каплиця з написом про скасування кріпацтва на Буковині [2].

Досить велика кількість історико-культурних ресурсів зосереджена в районному центрі. Розташована біля підніжжя Карпат, Вижниця здавна розвивалася як торгове поселення, тісно пов'язане з гірськими і низинними районами Буковини, славилася хорошими ярмарковими традиціями. Серед визначних місць Вижниці, що занесені до переліку пам'яток місцевого значення, належать Миколаївська церква, костіол Петра і Павла, Дмитрівська церква та дзвіниця (усі – з кінця XIX ст.), будинки в яких проживали Юрій Федькович і Леся Українка, братська могила радянських воїнів тощо.

Таблиця 1

Кількість історико-культурних туристичних ресурсів Чернівецької області

№	Адміністративний район	Пам'ятки історії	Пам'ятки археології	Пам'ятки архітектури	Пам'ятки монументального мистецтва
1.	м. Чернівці	186	17	488	23
2.	Вижницький	31	10	26	2
3.	Герцаївський	1	5	17	1
4.	Глибоцький	23	26	14	1
5.	Путильський	24	-	12	1
6.	Сторожинецький	28	14	30	5
7.	Кельменецький	22	23	6	2
8.	Кіцманський	52	63	49	1
9.	Новоселицький	27	40	31	6
10.	Сокирянський	30	24	8	-
11.	Хотинський	70	66	36	-
12.	Заставнівський	52	85	23	1

На території району були знайдені та досліджувалися археологами кургани, поселення, городища та стоянки. Як засвідчують дані, поселення людини на цій території започатковані в кам'яному віці. На західній околиці с. Коритне, в урочищі Скляна Гора, знаходилась стоянка епохи пізнього палеоліту. Археологами вивчено поселення поблизу с. Банилів, де зібрано керамічний матеріал трипільської культури (IV– III тис. років до н. е.). Дослідження кургану урочища Турецька могила у цьому селі засвідчили, що життя тут продовжувалось до епохи бронзи (XX – XII ст. до н. е.).

Історичними пам'ятками в районі є, як правило, пам'ятники воїнам-односельцям та жертвам політичного протистояння, що знаходяться в селах Виженка, Бережниця, Коритне, Луківці, Мілієве, Мигове, Черногузи та ін.

Герцаївський район розташований у південно-західній частині Чернівецької області на кордоні з Румунією та перехресті давніх торговельних шляхів, які вели з північних руських князівств через Карпатські перевали у країни Центральної Європи. Це один із районів із найменшим переліком об'єктів історії та культури. Загальна кількість пам'яток складає 38, з них 1 – історична пам'ятка, 5 – археологічних, 17 – архітектурних та 1 – монументального мистецтва.

Більшість із зазначених споруд архітектури та містобудування (15) належать до пам'яток загальнодержавного значення. Ними є такі сакральні об'єкти, як Спиридонівська церква в м. Герца, Церква Різдва Богородиці і дзвіниця в с. Байраки, Дмитрівська церква в с. Буківка, Успенська церква в с. Велика Буда, Благовіщенська церква і дзвіниця в с. Крупянське, Дмитрівська церква і дзвіниця в с. Луковиця, Всіхсвятська церква в с. Мала Буда, Успенська церква в с. Могилівка, Хрестовоздвиженська церква в с. Підвальне, Михайлівська церква в с. Петрашівка, Дмитрівська церква в с. Тарнавка.

Районний центр не має значних історико-культурних ресурсів. У Герцах можна відвідати будинок-музей відомого румунського художника Артура Верони, побачити пам'ятник видатному румунському письменнику та драматургу Георгію Асарі. В районному центрі встановлено також погруддя М. Емінеску – видатного румунського поета, який народився в Румунії, а жив і творив у Чернівцях. У міському парку стоїть історичний комплекс – палац та церква, збудовані у XIX столітті, які є прикрасою міста [2]. Більшість із цих пам'яток не входять до реєстру історико-культурної спадщини (окрім погруддя М. Емінеску), але вдало використовуються під час проведення екскурсій.

Герцаївський район має багате історичне минуле. На його території знайдені пізньопалеолітні стоянки (понад 15 тис. років тому), пам'ятні місця трипільської культури (III тис. до н. е.), раннього залізного віку (I тис. до н. е.), слов'янські городища і поселення (VI – X ст.), давньоруські селища XII – XIII ст. біля м. Герца, сіл Годинівка, Горбова, Тернавки.

У районі велика кількість сільських музеїв, заснованих з ініціативи мешканців району. Цікаві експозиції історико-етнографічних музеїв у с. Горбова,

(знаходиться у Будинку народної творчості та дозвілля) та у селі Буківка. Історико-етнографічні кімнати є в селах Годинівка, Хряцька та Петрашівка. Тут можна дізнатися про традиції і звичаї краю, його етнографічні особливості.

Глибоцький район знаходиться у межиріччі річок Пруту та Сірету, в передгірській зоні Українських Карпат. Від глибокої низької місцевості й походить історична назва селища – Глибока. На території району перебувають на обліку 64 історико-культурних пам'яток, з них 6 належать до об'єктів загальнодержавного значення, а саме: Миколаївська церква та дзвіниця (1618) у с. Поляна, Успенська церква (1718) у с. Турятка, Дмитрівська церква та дзвіниця (1757) у с. Луковиця, Хрестовоздвиженська церква (1790) у с. Верхні Синівці, Храм Козьми та Дем'яна (1845) у с. Біла Криниця, Собор Успіння Пресвятої Богородиці (1908) у с. Біла Криниця.

На території району знаходиться значна кількість об'єктів археології – 25 одиниць, з них 15 поселень, 3 курганні могильники та 7 городищ. Розкопки кількох поселень поблизу с. Чагор дали можливість зібрати матеріал для віднесення цих поселень до лукашівської (II – I ст. до н. е.), давньоруської (X – XIV ст.), Луки-Райковецької (VIII – IX ст.) культур та культури карпатських курганів (III – IV ст. до н. е.).

Пам'ятки архітектури представлені культовими спорудами (13 церков). Глибоцький район насичений пам'ятками дерев'яної архітектури. Тут зосереджені найбільш давні храми хатного типу. Цей тип культових споруд характерний для Буковини і півночі Молдови. Найцікавішими з них є Миколаївська церква з дзвіницею в с. Поляна, Воздвиженська церква в с. Верхні Синівці та Успенська церква в с. Турятка. Поряд з дерев'яними збереглися цінні пам'ятки кам'яної архітектури, адже в першій чверті XIX ст. у великих населених пунктах споруджувалися купольні храми, а в невеликих селах – прості, без куполів.

Привабливими для туристів є музеї Глибоцького району: літературно-меморіальний Ольги Кобилянської (с. Димка), музей археології та етнографії (с. Опришени), музей історії села Старий Вовчинець, краєзнавчі в селі Валя-Кузьмина та селищі Глибока.

Путильський район є одним із наймальовничіших куточків Буковини. Розташований на південному заході Чернівецької області, у найвищій частині Українських Карпат, на кордоні з Румунією. На території району знаходиться 37 пам'яток історії та культури, з яких 13 мають національне значення, 24 – місцеве.

До пам'яток національного значення віднесені: печера, в якій перебував О. Довбуш з опришками, в с. Підзахаричі, Миколаївська церква (1885) у смт Путила, Дмитрівська церква (1871) у с. Дихтинець, Успенська церква (1846) та дзвіниця (XIX ст.) у с. Розтоки, Василівська церква (1790) та дзвіниця (XVIII ст.) у с. Конятин, церква Різдва Богородиці (1630) та дзвіниця (XVIII ст.) у с. Селятин, церква Св. Параскеви (1881) та дзвіниця (XIX ст.) у с. Усть-Путила, Іллінська церква (1898) і дзвіниця (XIX ст.) у с. Шепіт.

Важливе місце в історичній та культурній спадщині району займають музей-садиба українського літературного діяча Юрія Федьковича в смт Путила (літературна експозиція музею розміщена у будинку, побудованому на початку XVIII століття), а також одна з найдавніших дерев'яних церков XVII ст., зроблена без жодного цвяха, що розташована в с. Селятин на самому кордоні з Румунією.

Унікальним є музей етнографії та краєзнавства Гуцульщини в с. Підзахаричах. Найдавніша на Путильщині – церква Різдва Богородиці з дзвіницею в с. Селятин 1630 року.

На території Путильського району є близько 20 пам'яток історичного типу. Як правило, це пам'ятні знаки, що увічнюють осіб, які загинули під час війн і голодомору: пам'ятник воїну-визволителю в с. Розтоки, пам'ятник односельчанам, що загинули в роки політичного протистояння в с. Плоска, пам'ятне місце загибелі вояків УПА у бою з підрозділами НКВС у с. Дихтинець та ін.

Сторожинецький район. На території району перебувають на обліку 77 пам'яток історії та культури, з них 28 історичних об'єктів, 14 археологічних, 30 архітектурних та 5 пам'яток монументального мистецтва. До історико-культурних ресурсів загальнодержавного значення належать Михайлівська церква (1806 р.) у с. Стара Жадова та поселення римського часу в с. Михальча.

Районним центром є місто Сторожинець – одне з найдавніших міст північної Буковини. Це місто з багатим історичним минулим та значною кількістю визначних об'єктів огляду, що мають історичну, культурну та архітектурну цінність. Основними пам'ятками, що варто відвідати при огляді міста, є будинок мерії, збудований у XIX столітті, костел Св. Анни (1794 р.), православна церква Св. Георгія, палац Барона Флондора, синагога XIX ст.

Археологічні матеріали свідчать, що в XI – XIV ст. поселення Сторожинець вже існувало. Не суперечить цьому факт знахідки скарбу металевого посуду в центрі міста, на лівому березі Сірету, на території нинішньої районної лікарні. Крім вищезазначених, на території Сторожинецького району знайдено 12 поселень різних типів культур (більшість з них – на землях с. Михальча) та 1 городище в с. Клинівка.

Основними історичними пам'ятками в районі є: братська могила радянських прикордонників в с. Великий Кучурів, пам'ятник воїнам 45-ї танкової бригади САУ-76 в м. Сторожинець, братські могили жертв фашизму в с. Костинці та с. Чудей, пам'ятники воїнам-односельцям та жертвам політичного протистояння в селах Старі Бросківці, Стара Жадова, Давидівка, Заболоття тощо.

Докладніше з історією місцевості можна ознайомитися, відвідавши історичний музей у с. Нові Бросківці. Етнографія та притаманні крайнам традиції розкриваються в етнографічному музеї в с. Великий Кучурів та історико-етнографічному музеї в с. Чудей.

За 38 кілометрів на північний захід від Чернівців, у межиріччі Дністра та Пруту розташувався *Заставнівський район*, який надзвичайно багатий на

пам'ятки історії та культури. Район входить в четвірку лідерів за кількості об'єктів історії та культури в Чернівецькій області. У районі є 52 історичних об'єкти, 85 археологічних, 23 архітектурних та 1 об'єкт монументального мистецтва.

17 історико-культурних пам'яток Заставнівського району належать до пам'яток національного значення: 11 – архітектурних і 6 – археологічних.

На території району можна знайти поселення, курганні могильники, святилища, городища різних культур. Так, за 1 км від с. Ржавинці, в урочищі Шепіт, зберігає свої таємниці поселення Голіградської культури, а в урочищі Хрінова – городище скіфського часу, поселення слов'янської культури VIII – X ст., біля якого досліджувалося слов'янське святилище, на південь від городища в урочищі Липа – поселення липицької та давньоруської культур XII – XIII ст., а в урочищі Кадуб – поселення черняхівської, слов'янської та давньоруської культур XI – XIII століть [3].

Видатним селом Заставнівського району є с. Василів. За даними археологічних досліджень на території Василева вже в II столітті існувало селище, через яке проходив торговий шлях по Дністру. В історичних джерелах зафіксовано пагорб, на якому в 1230 році височів Василівський кафедральний собор (висота 25 метрів), що простояв п'ять століть і припинив своє існування в другій половині XVII ст. [5]. Рештки собору мають велику історичну цінність, тому що це був один із найдавніших храмів, відомих в Україні.

Ще одним визначним архітектурним об'єктом – монастирем здавна славиться село Хрещатик. Хрещатинський монастир – це рідкісний за своєрідністю ансамбль архітектури і природи. Храм, який було побудовано у 60-ті роки XVIII століття, зберігся до наших днів. До монастирського комплексу належать церква Св. Апостола і Євангеліста Іоанна Богослова (1765 р.), собор Благовіщення Пресвятої Богородиці з нижньою церквою Різдва Св. Іоанна Предтечі (1991 – 1998 рр.), капличка преподобного Кукші (1996 р.), капличка над джерелом Св. Апостола і Євангеліста Іоанна Богослова, старий братський корпус (1957 р.), трапезний корпус з трапезною церквою (1999 р.), три нових братських корпуси (1992 – 1996 рр.), господарські будівлі [7].

Серед архітектурних пам'яток досить багато сакральних об'єктів, зокрема: церква Різдва Богородиці у с. Звенячин, Покровська церква та дзвіниця у с. Репуженці, Іванівська церква та дзвіниця у с. Хрещатик, Миколаївська церква у с. Кострижівка, церква в с. Онут тощо. Серед переважної більшості мурованих пам'яток архітектури гідне місце посідає єдина дерев'яна церква “хатнього типу” – Успенська, збудована в с. Веренчанка у 1794 році. В селі Кулівці знаходиться чоловічий монастир, заснований на базі парафіяльної церкви Успіння Пресвятої Богородиці, яка побудована у 1789 році.

Кіцманський район розташований у північно-західній частині лісостепової зони Чернівецької області. Це найменший серед сільських районів області. Проте це не вплинуло на кількість історико-

культурних ресурсів пам'яток, якою володіє місцевість (займає 3-тє місце серед районів області). Історико-культурна спадщина включає в себе 165 об'єктів, з яких 21 має національне значення.

Уперше місто Кіцмань згадується у грамоті молдавського господаря Олександра Доброго 6 липня 1413 року. Однак археологічні дослідження свідчать про те, що на території сучасного районного центру люди вже жили понад три тисячі років тому.

На території Кіцманського району знайдені археологічні пам'ятки різних типів культур: землеробських племен трипільської культури (4-3 тис. до н. е.), культури бронзового періоду (2 тис. до н. е.), пам'ятки ранньозалізного віку. Загалом у районі виявлено 5 городищ, 1 стоянка, 50 поселень і 7 курганних могильників. Найбагатшими на археологічні об'єкти є села Шипинці, Давидівці, Кліводин, Ошихліби, Біла, Валява та місто Кіцмань.

До архітектурних пам'яток національного значення належать найстаріша з уцілілих у районі Успенська церква (1453 р.) в смт Лужани, церкви "хатнього" типу – Миколаївська з дзвіницею (1786 р.) у с. Берегомет та Різдва Богородиці (1794 р.) в с. Іванківці, церкви перехідного етапу від "хатнього" типу до купольного – Успенська церква та дзвіниця (1778) в с. Валява, Миколаївська церква та дзвіниця (1794) в с. Нижні Станівці, церкви гуцульської архітектурної школи – Успенська церква кінця XVII ст. та дзвіниця в с. Дубівці, Успенська церква (1850) та дзвіниця в с. Оршівці, Костянтинівська церква (1779) та дзвіниця в с. Ошихліби, кам'яні церкви – зразки буковинської архітектури XVIII – початку XIX ст.: Успенська церква (1786) в с. Глиниця та церква Різдва (1812) в с. Шипинці [2].

Багате місто Кіцмань на об'єкти історичної спадщини, до яких належать будинок колишньої гімназії, де навчався І. Д. Стасюк, будинок, де жив П. К. Фівчук; будинок, де жив І. В. Павлюк, братські могили жертв фашизму, розстріляних румунсько-німецькими фашистами тощо.

Новоселицький район розташований у південно-східній частині Чернівецької області на лівобережжі річки Прут. У районі налічується 104 пам'ятки історико-культурної спадщини, з них 27 – історичних об'єктів, 40 – археологічних, 31 – архітектурний та 6 – об'єктів монументального мистецтва. 7 пам'яток віднесені до списку об'єктів загальнодержавного значення, у т. ч. 5 – архітектурних та 2 – археологічних.

Історико-художню цінність має комплекс Іллінської церкви, що знаходиться в с. Топорівцях. Комплекс був побудований у 1560 році та включає в себе Іллінську церкву, дзвіницю та огорожу. Церква є найдавнішою пам'яткою архітектури серед культових споруд оборонного значення на Буковині. Іншим архітектурним об'єктом, що входить до реєстру пам'яток національного значення, є Троїцька церква (1818 р.), що знаходиться в с. Магала.

До археологічних об'єктів загальнодержавного значення входять: земляне укріплення "Троянів Вал" римського часу в с. Несвоя та курганний могильник часу Київської Русі в селі Чорнівка. Більшість із поселень та курганних могильників знаходяться в

селах Костичани, Магала, Малинівка, Негринці, Подвірне, Припруття, Слобода.

Іншими архітектурними спорудами-пам'ятками Новоселицького району є: Дмитрівська церква у с. Ванчківці, церква Св. Юрія у м. Новоселиця та церква Вознесіння у с. Рингач. Пам'яткою архітектури та етнографії є вітряк XIX ст. в с. Динівці. Найстаріша споруда в селі Маршинці – церква Святого Миколая, побудована з червоної цегли у 1887 році [3].

Пам'ятки історії Новоселицького краю відображають майже весь історичний період його розвитку. Важливе місце в історичній спадщині займають пам'ятники та пам'ятні місця, пов'язані з життям видатних діячів культури, літератури, мистецтва. В досліджуваній місцевості вони представлені пам'ятником М. Емінеску в м. Новоселиця, пам'ятниками воїнам-односельцям в селах Слобода, Стальнівці, Несвоя, Рингач, Котелеве та ін., братською могилою жертвам політичного протистояння в с. Рідківці, братською могилою радянських воїнів у м. Новоселиця та ін.

Кельменецький район розташований у лісостеповій зоні Прутсько-Дністровського межиріччя. Очевидно, ще в римський час (II – I ст. до н. е.) почав заселятися цей район, про що нагадують 22 пам'ятки археології. Земляні укріплення "Троянові вали", які пролягають на околицях сіл Грушівці, Вороновиця, Макарівка та Росошани, гідно посідають місце в переліку національних пам'яток.

В с. Комаріві була розкопана ремісничка майстерня поселення черняхівського періоду (III – IV ст.), в якій виробляли посуд та листкове скло. А на території села Бабин та в його околицях відомо понад 10 палеолітичних стоянок, деякі з них є багаточисельними і у археологічній науці вважаються опорними.

Найдавніша пам'ятка архітектури району – дерев'яна Успенська церква 1765 року побудована в с. Комарів. До переліку архітектурних пам'яток належать також Святовознесенська церква в с. Бабин, церква О. Невського в с. Іванівці, Хрестовоздвиженська церква в с. Нелипівці, Дмитрівська церква в с. Бернове та Святоуспенська церква в с. Комарів.

На території Кельменецького району поширені 22 історичні пам'ятки. Серед них: братська могила радянських воїнів, пам'ятник радянським воїнам стрілецьких дивізій, пам'ятники воїнам-односельцям, братські могили жертв фашизму тощо. Детальніше ознайомитися з історіями селищ та загалом з Кельменецьким районом можна в музеях історії сіл Ленківці та Новоселиця.

Сокирянський район розташований у східній частині буковинського краю, в зоні лісостепу, і займає південно-західну частину Прут-Дністровського межиріччя. Історико-культурні туристичні ресурси представлені 62 пам'ятками, з яких 3 – національного значення.

Знахідки археологів свідчать, що у IV – III тисячоліттях до н. е. територію району заселяли представники трипільської культури. Виявлено і досліджено поселення трипільської культури поблизу сіл Олексіївка, Кулішівка, Романківці, Непоротове,

Михалкове, курганний могильник в с. Білоусівка епохи бронзи (XX – XII ст. до н. е.). Біля урочища Міноглове у с. Вітрянка досліджено поселення з нашаруваннями культур (трипільської, західноподільської, скіфської та черняхівської), розміри яких сягають 7 га.

На території району знаходиться 8 пам'яток архітектури. Дмитрівська церква та дзвіниця у с. Білоусівка є представниками характерного для Буковини стилю тризубого храму, що дало змогу віднести їх до пам'яток архітектури національного значення.

Біля с. Галиця знаходиться унікальний Свято-Миколаївський печерний монастир – зразок давнього використання природних печер у сакральних цілях. Галицький монастир був заснований ще в давньоруський період – у кінці XI або на початку XII ст. [2]. Досліджуючи давні печери монастиря, вчені виявили залишки кам'яного віку – рештки тварин, багаття та посуду. У часи трипільської та скіфської культур у природних печерах знаходилося святилище. Упродовж багатьох десятиліть Свято-Миколаївський монастир не діяв і тільки у 1999 році був відновлений і відкритий для відвідувачів.

Селище міського типу Сокиряни багате на історичні об'єкти, серед яких братська могила радянських воїнів, пам'ятник воїнам-землякам, пам'ятник В. О. Бірюковій та З. І. Зародовій та ін. Крім районного центру, пам'ятки історії поширені у селах Волошкове, Кормань, Кулішівка, Михалкове, Ожеве, Братанівка, Селище тощо. В цілому на території району знаходиться на обліку 29 пам'ятників, що мають історичну цінність.

Хотинський район посідає друге місце за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. Всього їх у районі 172, у т. ч. історичних – 70, археологічних – 66, архітектурних – 36. До об'єктів, що внесені до переліку пам'яток національного значення, належить 16 одиниць.

Більшість з історичних та архітектурних

пам'яток знаходяться в районному центрі. Перша писемна згадка в давньоруському літописі про Хотин зустрічається наприкінці XVI ст. Історичну цінність представляють археологічні розкопки, зроблені науковою експедицією Чернівецького державного університету у 1961 – 1964 роках. Ними виявлено археологічні пам'ятки різних епох – поселення трипільської культури (III тис. до н. е.), ранньозалізного віку (I тис. до н. е.) та слов'янські поселення VI – VIII століть, які дають підстави стверджувати, що місто з'явилося на основі слов'янських поселень [1]. Археологами досліджено найдавніші поселення поблизу сіл Варничани, Дарабани, Доляни, Зарожани, Каплівка, Колінківці, Рукшин, Санківці [3].

Хотинський замок-фортеця – це найвагоміша історична і архітектурна пам'ятка району. 7 липня 2007 року Хотинська фортеця стала номінантом всеукраїнської акції “Сім чудес України”, а 21 серпня 2007 року її оголошено переможцем акції і визнано одним із семи чудес України.

Найбільше село Хотинського району – Клішківці, знамените тим, що тут народився перший космонавт незалежної України Леонід Каденюк [5]. На його честь у сільській школі відкрито музей космонавтики. Цікавим також є літературно-меморіальний музей Хиджеу, що розміщений у с. Керстенці.

Висновки. У місті Чернівці та районах області представлені всі види історико-культурних туристичних ресурсів місцевого та національного значення – пам'ятки історії, археології, монументального мистецтва, архітектури та містобудування. Найбільша кількість пам'яток історії та культури знаходиться у Чернівцях, Заставнівському та Хотинському районах. Наявність значної кількості пам'яток історії та культури місцевого та національного значення свідчить про значний потенціал розвитку туристичної індустрії, що дає змогу успішно розвивати туристичну діяльність та приваблювати туристів з усіх куточків України та світу.

Література

1. Буковина: спільна культурна спадщина = Bucovina: joint cultural heritage. – Чернівці: Місто, 2009. – 199 с.
2. Буковина туристична = Touristic Bucovina. – Чернівці, 2009. – 237 с.
3. *Думітрашук В. Д.* Буковина інвестиційно-туристична / В. Д. Думітрашук, Т. І. Зубович. – Чернівці, 2004. – 84 с.
4. *Заполовський В.* Пам'ятники Чернівців / В. Заполовський, С. Осадчук, Н. Шевченко. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 78 с.
5. *Коржик В. П.* Буковина для всіх. Маршрутами екотуризму: довідник-путівник / В. П. Коржик. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 122 с.
6. *Лашкевич М. С.* Запрошуємо на екскурсії Чернівцями. Путівник / М. С. Лашкевич, І. Д. Бойко. – Чернівці: Прут, 2008. – 176 с.
7. Чарівна Буковина запрошує. – Чернівці: Колір-друк, 2009. – 58 с.
8. *Шевченко Н. Д.* Чернівецька Атлантида / Н. Д. Шевченко. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 112 с.

Стаття надійшла 20.02.2013 р.

УДК 543.3.628.16

Наталя Андрусак, Людмила Гузак

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ МІНЕРАЛЬНИХ ВОД НА ТЕРИТОРІЇ ВИЖНИЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена вивченню аналізу джерел мінеральних вод на території Вижницького району Чернівецької області. Проаналізовано ретроспективні аспекти дослідження цілющих підземних вод на території Вижницького району. Визначено, що джерела мінеральних вод розташовані у зонах регульованої та стаціонарної рекреації національного природного парку "Вижницький", а також у господарській зоні, що потребує розвитку туристичної інфраструктури та посилення їх курортно-рекреаційного використання.

Ключові слова: джерела мінеральних вод, національний природний парк, курортно-рекреаційне використання мінеральних вод.

Natalya Andrusyak, Lyudmyla Huzak. Mineral spring characteristics in Vyzhnytsya Rayon, Chernivtsi Oblast. This article is devoted to the study of mineral springs in Vyzhnytsya Rayon, Chernivtsi Oblast. Medicinal aspects of groundwater are analyzed over time. Mineral springs are located in areas regulated and fixed recreation in the Vyzhnytskyi National Park and beyond the park confines, where the development of tourism infrastructure and enhancement of its resort- recreational use is required.

Key words: mineral springs, national parks, resort-recreational use of mineral waters.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Мінеральні джерела – це надзвичайний дар природи, оскільки вода, яка надходить на поверхню з підземних надр, багато століть або і тисячоліть тому пройшла крізь щільні різних шарів породи, збагачуючись вуглекислою, солями та іншими хімічними елементами.

Західні області України за багатством і різноманітністю мінеральних вод займають провідне місце не тільки в Україні, а й у Європі. Найбільш відомими санаторно-курортними місцевостями західного регіону є курортполіс Трускавець, м. Моршин, м. Східниця (Львівська область) та с. Брусниця (Чернівецька область).

На території Вижницького району Чернівецької області знаходяться дев'ять мінеральних джерел, які в поєднанні з чудовими природними рекреаційними умовами місцевості створюють надзвичайно сприятливі передумови для широкого розвитку всіх видів оздоровлення [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Значний внесок у вивчення мінеральних вод на території Вижницького району і обґрунтування необхідності їх використання для бальнеологічних потреб зробив Ф. В. Лапшин у 1965 р. [6, 3]. Перші дослідження проводилися в 1980–1983 роках на теренах Вижниччини Чернівецькою комплексною гідрологічною партією Львівської геологорозвідвальної експедиції. Було проведено пошукові роботи мінеральних вод типу "Нафтуса" та інших типів, бальнеологічну оцінку яких було виконано Одеським науково-дослідним інститутом медреабілітації та курортології [1, 4]. У процесі пошуків у районі міста Вижниця вивчалися водоносні

горизонти і комплекси палеогену та верхньої крейди. Виявлено три основні типи мінеральних вод, що мають бальнеологічну цінність: слабо-мінералізовані – до 1 г/л, які мають метали органічних речовин в кількості 11,4-30 мг/л, води малої мінералізації (2,0-4,0 г/л), води високої мінералізації (14,6-18,5 г/л). Одеським НДІ курортології в межах Вижницької ділянки виконана бальнеологічна оцінка всіх мінеральних вод, отриманих на стадії пошуків.

Формування цілей статті. Основною метою даної статті є аналіз та характеристика джерел мінеральних вод Вижницького району, а також визначення перспектив та напрямів подальших досліджень мінеральних вод.

Виклад основного матеріалу. Вижницький район розташований у південно-західній частині Чернівецької області. Річкою Черемош межує на південному заході з Косівським районом Івано-Франківської області, на південному сході – зі Сторожинецьким районом, на заході – з Путильським районом Чернівецької області та на півдні – з Румунією. Займає площу 903,4 км². Значну частину території району займає національний природний парк "Вижницький".

Національний природний парк "Вижницький" знаходиться на межі Українських Карпат (області Зовнішніх Карпат) та Передкарпаття в північно-західній частині Чернівецької області в низькогір'ях Буковинського сектора Скибової зони Карпат.

На території Вижницького району та НПП знаходяться мінеральні джерела, які мають цілющі властивості і придатні до використання.

Такими є джерела, що були досліджені у 2011 р. Їх розташування позначено на картосхемі (рис. 1).

Якісний склад, фізико-хімічний та мікробіологічний аналіз води було досліджено Одеським НДІ курортології.

Досліджені мінеральні води за хімічним складом розподіляють на такі [3, 1]:

- слабкомінералізовані з підвищеним вмістом органічних речовин;
- малої мінералізації з різним хімічним складом;
- мінеральні води з підвищеним вмістом біологічно активних компонентів та сполук.

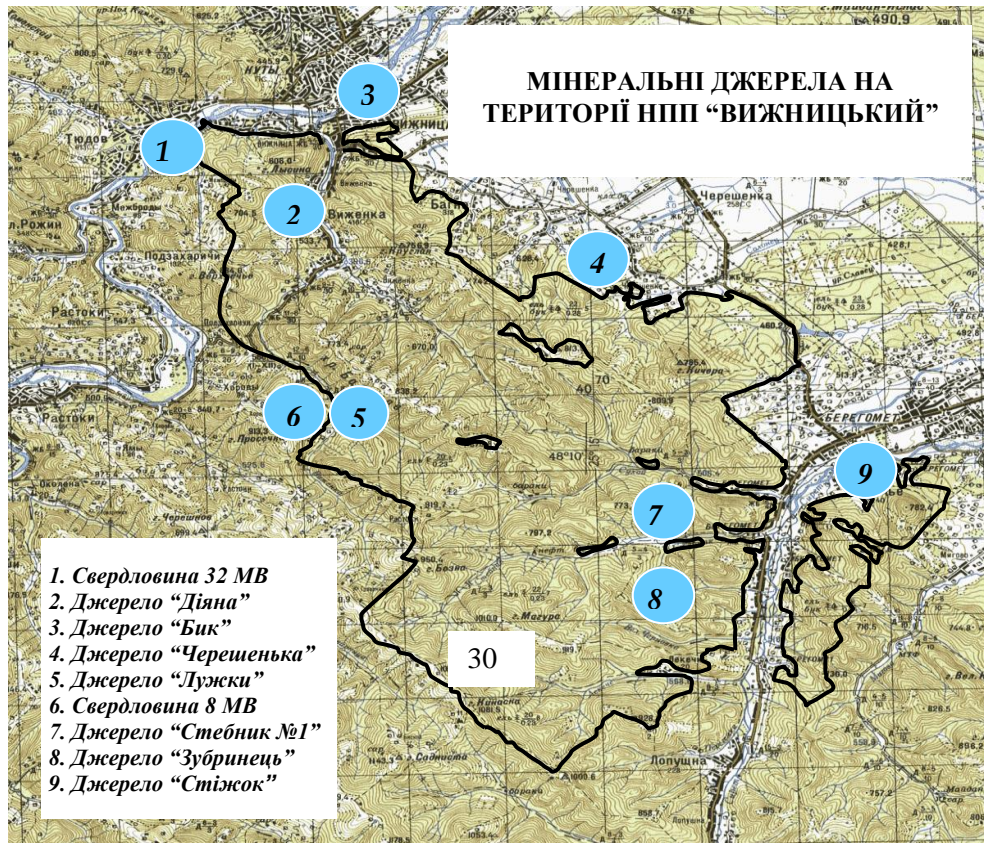

Рис. 1. Схема розміщення мінеральних джерел на території НПП “Вижницький”

Слабкомінералізовані (до $1,0 \text{ г/дм}^3$) мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин мають специфічні бальнеологічні властивості, які на сьогодні зв'язують з підвищеним вмістом органічних речовин.

Органічні речовини в підземних водах представлені широким спектром різноманітних органічних сполук – білками, жирами, вуглеводами, органічними кислотами, гумусовими і бітумними речовинами. Визначення вмісту органічних речовин у початковий період досліджень виконується за валовим органічним вуглецем, у складі якого виділяється органічний вуглець сухого залишку і органічний вуглець летких сполук.

Даний тип вод виходить у трьох місцях.

Свердловина 32 МВ заходиться в зоні регульованої рекреації на висоті 350 м над рівнем моря в південно-західній околиці м. Вижниця (урочище Рівня, долина струмка на правому березі р. Черемош). Географічні координати: Пн. ш. (N) $8^{\circ}14.45'$; Сх. д. (E) $025^{\circ} 08.099'$.

До глибини 11 м свердловину обладнано кондуктором діаметром 12 дюймів. Від гирла до глибини 78,0 м свердловину обсаджено трубами діаметром 6 дюймів. Статичний рівень води у свердловині встановився на глибині 4,1 м від поверхні землі. Дебіт свердловини становив $37 \text{ м}^3/\text{д}$ при зниженні рівня на 1,5 м.

Вода джерела має слабкий сірководневий запах, прозора, безбарвна. Для води характерна слабколужна реакція – рН 7,4 од. рН. За температурою належить до холодних ($9,0^{\circ} \text{C}$), за співвідношенням основних катіонів та аніонів вода є сульфатно-гідрокарбонатною магнієво-кальцієвою слабкої мінералізації. Органічні речовини у перерахунку на валовий вуглець містяться у воді у кількості $6,2 - 9,6 \text{ мг/дм}^3$. У їхньому складі виявлено карбонові кислоти – $2,9 \text{ мг/дм}^3$, фульвокислоти – $0,5 \text{ мг/дм}^3$, бітумінозні речовини – $4,2 \text{ мг/дм}^3$. Фізіологічними дослідженнями встановлено її біологічну активність, яка проявляється у стимулюванні функціонального стану нирок, жовчо-

утворення. Мікробіологічні дослідження води показали, що її мікрофлора не є патогенною для організму лабораторних тварин і людини, є типовою для вод з підвищеним умістом органічних речовин. Воду було рекомендовано для промислового розливу як лікувально-столову з можливістю лікувального застосування при деяких хворобах печінки, нирок, обміну речовин тощо. На сьогодні вода не розливається. Її майбутнє використання потребує обґрунтування сучасними дослідженнями.

Серед слабкомінералізованих вод із вмістом органічних речовин найбільш вивчена мінеральна вода з джерела у с. Виженка, яку за результатами досліджень 1998 – 1999 р. визнано лікувально-столовою та придатною до промислового фасування під назвою “Діана” [2].

Джерело “Діана” заходиться в господарській зоні НПП “Вижицький” (без вилучення, Іспаське лісництво Вижицького ДСЛ АПК), на південно-західній околиці с. Виженка, на схилі долини потоку Лісківець на висоті 412 м над рівнем моря. Географічні координати: Пн. ш. (N) 48°13.465', Сх. д. (E) 025°10.276'. Вихід джерела приурочений до відкладів менілітової свити верхнього палеогену, представлених перешаруванням тріщинуватих пісковиків, алеволітів, аргілітів. Джерело низхідне. Два виходи джерела каптовано роздільно кам'яною кладкою висотою 1 м і розміром в діаметрі 1 м. На сьогодні каптаж джерела частково зруйнований. З каптажу вода виливається через патрубок. Дебіт джерела на самовиливі за даними 1998 – 1999 рр. становив від 24 до 35 м³/д. Запаси води за категорією С1, які затверджені НТР ДПГ “Західукргеологія”, протокол від 29.12.1998 р. № 2821, оцінюються у 8 м³/д.

Вода джерела має добрі органолептичні показники – без запаху, прозора, безбарвна. Для води характерна слабколужна реакція – рН 7,55 – 7,7 од рН. За температурою належить до холодних – 9,0 – 10,0 °С. У складі розчинених газів у невеликій кількості міститься діоксид вуглецю – 109,2 мг/дм³ та кисень. За співвідношенням основних катіонів та аніонів вода є гідрокарбонатною кальцієвою, магнієво-кальцієвою, слабкої мінералізації.

Органічні речовини у перерахунку на валовий вуглець містяться у воді у кількості 8,1 – 14,2 мг/дм³. У їхньому складі виявлено карбонові кислоти – 2,88 мг/дм³, водорозчинні бітумінозні речовини – 5,5 мг/дм³. Дослідження підтвердили стабільність основного хімічного складу, мінералізації та концентрації органічних речовин – 9,2 мг/дм³. Згідно з класифікацією [3] мінеральна вода джерела № 1 “Діана” є водою з підвищеним умістом органічних речовин, гідрокарбонатною магнієво-кальцієвою слабкої мінералізації слабколужної реакції, холодною.

Воду із даного джерела було рекомендовано для промислового розливу як лікувально-столову з можливістю лікувального застосування при деяких хворобах печінки, нирок, обміну речовин тощо. На

сьогодні вода не розливається. Її практичне застосування повинно бути підтверджено сучасними дослідженнями.

Джерело “Бик” розташоване на виїзді з м. Вижиця в урочищі Судилів біля автодороги Вижиця – Багна, що є прилеглою до межі парку територією, на висоті 407 м над рівнем моря. Географічні координати: Пн. ш. (N) 48°14.322'; Сх. д. (E) 025° 11.151'. Джерело каптовано у вигляді голови бика. Дебіт – близько 0,05 дм³/с. Водоносний горизонт не визначено. За хімічним складом – це гідрокарбонатна магнієво-кальцієва вода з мінералізацією 0,44 г/дм³. Згідно з класифікацією [3] мінеральна вода джерела “Бик” є з підвищеним умістом органічних речовин хлоридно-гідрокарбонатна, слабо лужна, холодна, питна вода.

Підвищений уміст органічних речовин (більше 5 мг/дм³) дозволяє досить обґрунтовано прогнозувати біологічну активність та можливі лікувальні властивості води джерела “Бик”, що, своєю чергою, потребує організації робіт щодо її медико-біологічної оцінки. Джерело використовується на сьогодні місцевим населенням для питних потреб.

Вода містила значну кількість сапрофітних, олігокарботрофних бактерій. У значній кількості присутні залізоокиснювальні бактерії, які можуть погіршувати органолептичні показники. Своєю чергою, вода містила марганецьокиснювальні бактерії, які сприяють окиснюванню двовалентного марганцю до чотиривалентного. Виявлено також амоніфікувальні бактерії (аероби, анаероби), денітрифікувальні бактерії, які сприяють звільненню водної маси від нітритів та нітратів. Вода містила анаеробні бактерії, які здійснювали бродиння глюкози з утворенням масляної кислоти. Цей процес супроводжувався газовиділенням (Н₂ і СО₂), утворенням масляної кислоти та низки побічних продуктів (кислоти жирного ряду, спирти, ацетони тощо).

Автохтонна мікробіота мінеральної води джерела “Бик” продукує біологічно активні метаболіти та не патогенна для людини і лабораторних тварин.

Мінеральні води малої мінералізації, які формуються у водоносних породах менілітової та бистрицької свит палеогену і в стрийській свиті крейдяних відкладів, виявлені в різних за глибиною залягання інтервалах: верхньому – до 30 м, середньому – від 30 до 50 і 75 м і нижньому – від 50 до 100 і 150 м. За фізичними властивостями такі підземні води безбарвні, прозорі, без запаху, холодні, мають низький дебіт. За концентрацією водневих іонів води слабколужні, рН змінюється від 7,7 до 8,8 од. рН. За основним хімічним складом підземні води хлоридно-гідрокарбонатні і гідрокарбонатно-хлоридні натрієві з мінералізацією від 2,1 до 5,0 г/дм³. Саме води такої мінералізації виявлено у свердловині № 8 під час досліджень на території НПП “Вижицький”.

Свердловина 8 МВ знаходиться у верхів'ї р. Виженка на її лівому березі, нижче за течією від бази відпочинку "Трембіта" на території Путильського району біля межі з НПП "Вижницький". Висота 556 м над рівнем моря, географічні координати: Пн. ш. (N) 48°10'192'; Сх. д. (E) 025° 10' 417'.

Свердловину пробурено на глибину 150,0 м і обсаджено трубами діаметром 6 дюймів у інтервалі глибин 0–8,7 м, 127 мм – від 0 м до 50,0 м, статистичний рівень встановився на +1,3 м від поверхні землі. Дебіт свердловини становив 4,0 м³/д при зниженні рівня води на 8,5 м. Вода свердловини газує сірководнем, можливо метаном. За хімічним складом вода є хлоридно-гідрокарбонатною натрієвою з мінералізацією 1,6-1,9 г/дм³. За вмістом органічних речовин у воді їхня визначена кількість становила 8,75 мг/дм³. Вміст нормованих компонентів та сполук не перевищує ГДК.

Підвищений уміст органічних речовин (більше 5 мг/дм³) дозволяє досить обґрунтовано прогнозувати лікувальні властивості води, які можуть бути встановлені тільки на підставі її медико-біологічної оцінки. Згідно з класифікацією [3] мінеральна вода свердловини № 8 МВ є з підвищеним умістом органічних речовин хлоридно-гідрокарбонатною малої мінералізації слабколужної реакції, холодною. Вода містить значну кількість сапрофітних, олігокарботрофних бактерій, а також марганецьокиснювальні, жиророзщеплюючі та амоніфікувальні бактерії (аероби, анаероби). У воді присутні тіонові бактерії (*Thiobacillus thioparus*). Ці мікроорганізми окиснюють сірководень, сприяючи утворенню сульфатів, які необхідні при лікуванні захворювань гепатобіліарної системи. Автохтонна мікробіота мінеральної води свердловини № 8 МВ характерна для мінеральних вод, здатна продукувати біологічно активні метаболіти: амілазу, протеази, непатогенна для людини і лабораторних тварин.

Мінеральні води з підвищеним вмістом біологічно активних компонентів та сполук – це води свердловин і джерел, в яких виявлено компоненти бромю і заліза, що містяться в концентраціях, при яких мінеральні води чинять специфічну лікувальну дію.

У мінеральних водах бром і йод поширені досить широко, але використовуються з лікувальною метою (у природному виді) такі води порівняно рідко, тільки на окремих курортах. Серед підземних мінеральних вод, що містять бром і йод, розрізняють три групи: води бромні, йодо-бромні і йодні. При цьому у лікувальному плані важливіші води з відносно меншою мінералізацією, але з великим вмістом бромю і йоду. За існуючою класифікацією [3] мінімальна бальнеологічна норма бромю в мінеральних водах повинна складати 25 мг/дм³. Такі критерії було прийнято для питних мінеральних вод і увійшли до усіх нормативних документів з приміткою, що бромні і йодо-бромні води повинні мати при цьому мінералізацію, що допускає їх

внутрішнє застосування (не більше 8-15 г/дм³). При мінералізації більше 8-15 г/дм³ води можуть вважатися бромними тільки у тому випадку, якщо при розбавленні їх прісними (слабкомінералізованими) водами до вказаної мінералізації вміст у них бромю не буде нижчим за бальнеологічну норму.

Джерело "Черешенька" знаходиться біля села з однойменною назвою Вижицького району в безпосередній близькості від межі НПП "Вижницький" на висоті 486 м над рівнем моря. Географічні координати: Пн. ш. (N) 48°12.219'; Сх. д. (E) 025° 17.204'. Джерело каптовано у вигляді шахтного колодязя, глибина якого, за даними НПП "Вижницький", становить 25 м. Колодязь дренає водоносні відклади верхньостебницької світи неогену. Дебіт оцінюється у 50 м³/д.

За хімічним складом – це хлоридний натрієвий розсіл, слабо кислий з мінералізацією 117,81 г/дм³. За даними Ф. В. Лапшина мінералізація води може сягати 272 г/дм³. Вода містить бром – 163,84 мг/дм³ та йод – 4,6 мг/дм³. Згідно з класифікацією мінеральних вод [3] мінеральну воду джерела "Черешенька" попередньо можна охарактеризувати як йодо-бромний, бромний хлоридний натрієвий розсіл. За своїми фізико-хімічними властивостями вода подібна до мінеральної води курортів Моршин і Слов'янськ.

Воду такого складу використовують у лікувальній практиці у вигляді ванн для зовнішнього (15-35г/дм³) та внутрішнього (3-15г/дм³) застосування при лікуванні захворювань центральної нервової системи, органів дихальних шляхів, серцево-судинної системи, жіночих статевих органів, опорно-рухового апарату, шкіри тощо. Мінеральна вода джерела "Черешенька" може стати одним з чинників гідромінеральної бази при організації ЦСЛ.

З давніх-давен і по сьогодні мінеральна вода джерела використовується місцевим населенням для випарювання солі та самолікування.

Вода містила бактеріальні популяції, які представлено аеробними, анаеробними, оліготрофними та гетеротрофними бактеріями.

Присутність у воді джерела "Черешенька" різноманітної життєздатної мікробіоти, здатної продукувати біологічно активні речовини, можливо впливає на формування її біоактивного стану.

Джерело "Лузки" є головною принадою і загальновідоме з давніх часів в однойменному урочищі в середній течії р. Виженка, воно дренає водоносний горизонт у відкладах менілітової світи палеогену. Дебіт джерела низький – 4 м³/д. Вихід джерела являє собою овальне поглиблення у залістому травертині, звідки вода стікає униз жолобом.

Джерело є геологічною пам'яткою природи, що знаходиться на території Вижицького лісництва [3]. Знаходиться в зоні регульованої рекреації на висоті 582 м над рівнем моря, географічні координати: Пн. ш. (N) 48°10.459'; Сх. д. (E) 025°10.805'. За показником мінералізації (0,3-0,6 г/л)

належить до слабомінералізованих вод. Ця вода має рідкісний сульфатно-алюмінієво-залізистий склад із вмістом заліза 13,5-22 мг/л, алюмінію – 9,6-25,7 мг/л. Вміст багатьох терапевтично активних мікроелементів (кобальт, нікель, марганець та інші) та природний високий Рн (3-4,4) надають цій воді надзвичайно високої бальнеологічної цінності [7]. Згідно з класифікацією [3] вода джерела є мінеральною залізистою, кремнієвою, слабкомінералізованою, сульфатною, хлоридно-сульфатною від магнієво-натрієвого до складного катіонного складу, кислою, холодною.

Вода можливо перспективна для лікувального застосування, яке обґрунтовується комплексом бальнеологічних досліджень. На сьогодні використовуються населенням та туристами для самолікування.

Відповідно до хімічного складу у значній кількості присутні залізоокиснювальні бактерії. Вода містила амоніфікувальні бактерії (аероби, анаероби). Автохтонна мікробіота мінеральної води джерела “Лужки” здатна продукувати біологічно активні метаболіти: амілазу, протеази, не патогенна для людини і лабораторних тварин, але містить залізоокиснювальні бактерії. Останні є фактором корозії та погіршують органолептичні показники води.

На сьогодні через недостатню вивченість підземні води урочищ Зубринець, Стебник, Стіжок не можна віднести до категорії мінеральних.

Джерело “Стебник” знаходиться в урочищі з однойменною назвою в зоні регульованої рекреації на висоті 521 м над рівнем моря. Географічні координати: Пн. ш. (N) 48°08.726', Сх. д. (E) 025°16.404'. Каптовано у вигляді колодязя. Водоносний горизонт та дебіт джерела не визначено.

За хімічним складом вода є гідрокарбонатною кальцієвою, слабкомінералізованою (0,48 г/дм³), слабо лужною, холодною, питною. Органічні речовини не визначалися. Вміст нормованих компонентів та сполук не перевищує ГДК. Джерело використовується місцевим населенням та туристами для питних потреб

Джерело “Зубринець” знаходиться в господарській зоні без вилучення ДП “Берегометське ЛМГ” в урочищі “Зубринець”, яке виходить практично до русла потічку з однойменною назвою на висоті 465 м над рівнем моря. Географічні координати: Пн. ш. (N) 48°07.267', Сх. д. (E) 025°17.016'. Вихід джерела приурочено до пісковиків палеогену. Дебіт низький, не перевищує 0,05 дм³/с.

Вода із запахом сірководню, вміст якого становить 4,53 мг/дм³. За хімічним складом ця вода є гідрокарбонатною, кальцієво-натрієвою з мінералізацією 0,55 г/дм³, слабо лужною, холодною.

Вміст сірководню не сягає бальнеологічної норми 10,0 мг/дм³ і потребує проведення моніторингу. Органічні речовини визначено у кількості 4,5 мг/дм³. Вміст нормованих компонентів та сполук не перевищує ГДК.

Мікробіологічні дослідження води показали, що мікрофлора води не є патогенною для організму лабораторних тварин і людини.

Джерело “Стіжок” біля підніжжя гори Малий Стіжок знаходиться в зоні регульованої рекреації, розташоване на висоті 521 м над рівнем моря. Географічні координати: Пн. ш. (N) 48°09.301', Сх. д. (E) 025°19.860'. Каптовано у вигляді колодязю. Водоносний горизонт та дебіт джерела не визначено.

За хімічним складом ця вода є гідрокарбонатною кальцієвою, слабкомінералізованою (3,4 г/л), слаболужною, холодною, питною. Вміст нормованих компонентів та сполук не перевищує ГДК.

Мікробіологічні дослідження води показали, що її мікрофлора не є патогенною для організму лабораторних тварин і людини.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. На території національного природного парку “Вижницький” виявлено джерела мінеральних вод різного хімічного складу та мінералізації, які відповідно до класифікації [3] можна розподілити на такі:

- слабкомінералізовані гідрокарбонатні, сульфатно-гідрокарбонатні натрієві, кальцієво-натрієві води з підвищеним умістом органічних речовин (свердловина № 32МВ, джерело “Діана”, джерело “Бик”);

- маломінералізовані хлоридно-гідрокарбонатні з підвищеним умістом органічних речовин (свердловина № 8МВ (самовилив);

- бромні, йодо-бромні, хлоридні натрієві розсоли (джерело “Черешенька”);

- залізисті, кремнієві, з вмістом алюмінію та марганцю (джерело урочища “Лужки”).

На сьогодні через недостатню вивченість підземні води урочищ “Зубринець”, “Стебник”, “Стіжок” не можна віднести до категорії мінеральних.

Багаторічний досвід господарювання парку в гірських умовах свідчить про необхідність акцентування особливої уваги саме на проблемі додаткового дослідження мінеральних джерел і розробки комплексу заходів для підтримання їх у придатному стані [5]. Для цього необхідно провести комплексний моніторинг кожного із джерел мінеральних вод, який би включав:

- 1) проведення екологічного контролю за станом навколишнього середовища;
- 2) проведення постійного догляду за територією санітарної зони (біля свердловини 8МВ, джерел “Діана”, “Лужки”, “Зубринець”, “Стіжок” та “Стебник”);
- 3) проведення додаткового аналізу води та вивчення хімічного складу, медико-біологічних властивостей, дебіту тощо;
- 4) догляд або заміна обладнання споруди свердловин та каптажу джерел;
- 5) догляд за під'їздною дорогою та облаштуванням.

- тування доступу до них;
- б) встановлення та проведення заміни інформаційних стендів з необхідною і доступною інформацією щодо хімічного складу, медико-біологічної оцінки, лікувального застосування тощо (біля джерел “Лужки”, “Черешенька”);
 - 7) проведення повторного комплексу досліджень для медико-біологічної оцінки води джерела “Діяна” з розробкою медичних показань щодо її лікувального застосування;
 - 8) встановлення каптажу над виходом джерел “Лужки”, “Зубринець”;
 - 9) додаткові дослідження підземних вод джерела урочища “Зубринець” щодо вмісту сірководню та встановлення рівня концентрації органічних речовин;
 - 10) постійний контроль за станом води джерела “Стебник”, особливо при високих перепадах температур;
 - 11) визначення місця для влаштування зони відпочинку;
 - 12) укріплення берегової смуги лівобережжя

джерела “Лужки” спорудами камиць.

Отже, виявлені мінеральні води знаходяться на екологічно чистих територіях з відносно обмеженим доступом населення, організованим та неорганізованим туризмом.

Води, які відібрані із виявлених джерел для проведення аналізу, мають різноманітний хімічний склад та мінералізацію. За умови проведення необхідного комплексу досліджень можна прогнозувати можливість створення гідромінеральної бази для Центру санаторного лікування на території НПП “Вижницький”.

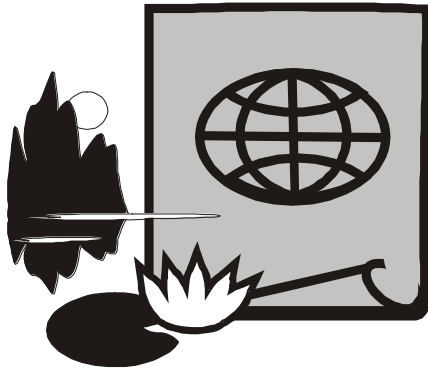
Саме тому метою подальших досліджень є пошук нових та проведення повторних обстежень виявлених джерел на території парку: вивчення хімічного складу; проведення екологічного контролю за територією та інше.

Слід зауважити, що практично усі прояви мінеральних вод розташовані у зонах регульованої та стаціонарної рекреації, а також у господарській зоні, що, своєю чергою, значно полегшує їх облаштування та курортно-рекреаційне використання.

Література

1. *Бабов К. Д.* Національний природний парк “Вижницький”: природа та лікувально-рекреаційні ресурси / [за редакцією К. Д. Бабова, О. М. Нікіпелової, М. П. Колодила, В. І. Стратія та ін.] – Чернівці, 2012. – 130 с.
2. Заключение о возможности промышленного разлива вод источника № 1 с. Виженка Вижницкого района Черновицкой области: отчет НИР / Отчет Украинский НИИ медицинской реабилитации и курортологии; А. В. Новодран [и др.] – Одеса, 1999. – 32 с.
3. *Иванов В. В.* Классификация подземных минеральных вод / В. В. Иванов, Г. А. Невраев – М.: Недра, 1964. – 167 с.
4. Изучение органического состава слабоминерализованных вод в районе г. Выжница Черновицкой области с целью выявления аналогов “Нафтуси” на стадии поисков, проводимых Львовской геологоразведочной экспедицией: отчет НИР / Одесский НИИ курортологии; П. Е. Табакман [и др.] – Одесса, 1983. – 74 с.
5. *Коржик В. П.* Національний природний парк “Вижницький”: природа, рекреаційні ресурси, менеджмент / В. П. Коржик, І. І. Чорней, І. В. Скільський та ін. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 356 с.
6. *Лапшин Ф. В.* Мінеральні води і курорти Буковини / Ф. В. Лапшин. – Ужгород: Карпати, 1965. – 128 с.
7. Літопис природи Національного природного парку “Вижницький”. Книга 1. – 1998. – 50 с.
8. Проект організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання природних комплексів і об’єктів національного природного парку “Вижницький”. Том 1. Книга 1 [Пояснювальна записка]. – Ірпінь, 1997. – 48 с.
9. Работа по изучению и оценке слабоминерализованных вод в Вижницком районе Черновицкой области, разработке рекомендаций по их практическому использованию, показателей качественного состава для включения в Республиканский стандарт, определению предельных сроков хранения: Отчет НИР / Одесский НИИ курортологии; Л. И. Нестерова [и др.]. – Одесса, 1991. – 35 с.

Стаття надійшла 20.03.2013 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 631.4. (477.83)

Андрій Кирильчук

РЕНДЗИНИ (RENDZIC LEPTOSOLS) ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

У статті висвітлено результати багаторічних (2001–2013 рр.) ґрунтово-географічних досліджень рендзин (*Rendzinas*, *Rendzic Leptosols*) у межах Західного регіону України. Вперше вирізнено декілька хронологічних етапів та проведено періодизацію досліджень цих ґрунтів упродовж XX – XXI ст. Проаналізовано географічні закономірності поширення та здійснено спробу визначення онтогенетичних стадій розвитку рендзин Західного регіону України залежно від специфіки чинників ґрунтоутворення і домінування тих чи інших елементарних ґрунтовірних процесів у різних природно-антропогенних умовах.

Ключові слова: періодизація досліджень, онтогенез і географія рендзин.

Andriy Kyrylchuk. Rendzinas (Rendzic Leptosols) in Western region of Ukraine. *The article highlights the results of (2001–2013 years) semi-stationary and in-transit soil-geographical research of Rendzinas (Rendzic Leptosols) in western Ukraine.*

For the first time five chronological phases have been identified and periodization of soil investigations have been conducted in western Ukraine during the 20th-21st centuries.

Geographic patterns of Rendzina distribution in western Ukraine have been analyzed. The total Rendzina area, calculated using a digital soil map of western Ukraine at the 1:200 000 scale and the ArcGIS 10 program, is 149.5 thousand hectares. There are 80 continuous outlines of Rendzina in western Ukraine. The area of the biggest is 31.5 thousand hectares, the smallest—200 hectares. The average Rendzina area is 1.8 thousand hectares. The largest Rendzina area is found in Volyn' Oblast, which occupies 41.5 thousand hectares or 40.7 % of the share of Rendzina area in western Ukraine, of which 35.9 thousand hectares are arable lands or 44.3 % of the share of Rendzina on arable land in western Ukraine. The largest concentration of Rendzina is in the Turiys'k-Rorzhyshche natural area of the Volhynian Polisia, or within the administrative districts of Turiys'k, Lyuboml', Kovel', Volodymyr-Volyns'kyi, Ivanychi, less in Horokhiv and Rozhyshche. Rendzinas are found mostly on elevated relief where quaternary deposits, covering eluvium-diluvium chalks, are washed out.

This attempt to determine ontogenetic stages of Rendzina development in western Ukraine is based on specific factors of soil formation and dominance of certain elementary soil processes in various natural-anthropogenic conditions. As a result of intra-soil weathering intensification and Rendzina decarbonization, morphological structure of genetic profile as well as the content and distribution of CaCO₃ in it are changing. This makes it possible to identify three ontogenetic stages of Rendzina development: 1) initial (carbonate-stony, initial soil formation) with high carbonates content and a considerable amount of rough detrital material of bedrock with the Hca–Phca–Pca profile; 2) decarbonization (intensification of intra-soil weathering and carbonates leaching) is typical for most developed Rendzina with the Hca–HPca–Phca–Pca profile; and 3) decalcification (exchange calcium leaching, lessivage and carbonate-illuvial processes in the middle of the profile), corresponds to leached subtype of Rendzina with the H–HPca–Phca–Pca profile.

Key words: periodization of soil investigations, ontogenesis and geography of Rendzinas.

Постановка наукової проблеми. Дернові ґрунти (*Phaeozems, Umbric (Mollic) Leptosols*) формуються у різних біохімічних умовах як під трав'янистою рослинністю, так і під лісами (переважно листяними) з розвинутим трав'яним покривом на карбонатних або багатих первинними мінералами породах [15].

Термін “дернові ґрунти” запроваджений у наукову літературу В. В. Докучаєвим, а теорія дернового процесу ґрунтоутворення розроблена В. Р. Вільямсом, І. В. Тюрнімом, В. А. Ковдою, І. А. Крупеніковим, І. М. Гоголевим та іншими вченими [4, 7, 11, 12, 18]. Загалом дерновий процес зумовлює такі ознаки і властивості дернових ґрунтів: накопичення гумусу і формування добре вираженого гумусового горизонту, набуття ґрунтом грудкувато-зернистої механічно міцної і водостійкої структури, яка екологічно гармонізує співвідношення води і повітря у ґрунтовій масі, високий вміст гумусу (від 3–4 % до 12–15 % і більше) гуматного і гуматно-фульватного типу, високу ємність вбирання, слабкокислу, нейтральну або слабколужну реакцію, підвищений запас нітрогену, фосфору і зольних елементів живлення рослин, відносно сприятливі фізичні та водно-фізичні властивості, високу потенційну родючість. Дернові ґрунти поділяють на три типи: дерново-карбонатні (рендзини), дерново-літогенні та дерново-глейові. Водночас, залежно від стадії процесу вилугування карбонату кальцію породи і залишкового оглинювання профілю їх поділяють на три підтипи:

- дерново-карбонатні типові (закипають від 10 % соляної кислоти з поверхні або в межах горизонту A_1 (Hca));
- дерново-карбонатні вилугувані (закипають від 10 % соляної кислоти нижче горизонту A_1 (Hca), але в межах горизонту B_1 (HPca));
- дерново-карбонатні опідзолені (мають ознаки зачатків диференціації профілю за елювіально-ілювіальним типом, що виражено наявністю світлих ділянок у нижній частині горизонту A_1 (Hca), та закипають нижче горизонту B_1 (HPca)) [10].

Ми живемо у світі ґрунтів, загальна кількість яких складає близько 300 видів, серед них рендзини займають одне з чільних місць. Площа рендзин (*Rendzic Leptosols*) світу становить 1,7 млрд га (FAO, WRB), або 12,9 % від площі усіх ґрунтів світу. Значні масиви рендзин поширені в країнах Центрально-Східної Європи, Балтії, Північної Америки, Австралії, Російській Федерації, Білорусі, Молдові.

Україна посідає провідне місце серед країн Центрально-Східної Європи, на території яких поширені рендзини. Дернові карбонатні ґрунти та чорноземи карбонатні на елювії щільних карбонатних порід, які до початку 60-х рр. минулого століття називали неглибокими і глибокими перегнійно-карбонатними ґрунтами (або залишково-карбонатними ґрунтами, або рендзинами), займають

в Україні понад 1,2 млн га, що становить 0,07 % від світових площ рендзин і 2,2 % від площі орних земель України.

У межах Західного регіону України дерново-карбонатні ґрунти (рендзини) та чорноземи карбонатні на елювії щільних карбонатних порід займають площу 162,2 тис. га, або 13,5 % площі відповідних ґрунтів України. Розораність – 83,2 %. Ці ґрунти є одними з найбільш освоєних ґрунтів, на яких вирощуються зернові, зерно-бобові і технічні культури, розміщені багаторічні плодові насадження. Вони є одними з найбільш освоєних ґрунтів, і потенційні ресурси розширення площ як орних угідь практично відсутні [3].

За генетичною природою рендзини (*Rendzic Leptosols*) Західного регіону України є унікальними і не мають аналогів в Україні. Це зумовлює потребу вивчення їхніх онтогенетичних особливостей залежно від специфіки чинників ґрунтоутворення і домінування тих чи інших елементарних ґрунтоутворних процесів у різних природно-антропогенних умовах; розробки найефективніших науково обґрунтованих методів щодо оптимізації використання та охорони цих ґрунтів, а також включення їх до об'єктів ґрунтово-охоронної інфраструктури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Рендзини, як і чорнозем, поняття народне. Назва походить від польського слова “*tend-zyk*”, що означає “брязкотіти”: при обробі щебін вихідної породи вдарявся об метал ґрунтооброблювальних знарядь і брязкотів. У різних частинах Західного регіону України є своя народна назва цих ґрунтів: у Західному Поліссі їх називають “боровини” (після оранки на поверхні утворюються борозни з добре вираженою брилуватою структурою), у Західному і Малому Поліссі – “громиші” (гриміти, гримотіти), на Західному Поділлі – “опоки” (від назви материнської породи – опоки), а також “скорупіш” (унаслідок додаткового обробітку освоєних рендзин важкосуглинкового гранулометричного складу на їхній поверхні після дощу утворюється кірка) [2, 6].

У ґрунтових номенклатурах різних країн і міжнародній ґрунтовій номенклатурі “*Soil name in WRB*” (1998) і “*Soil name in FAO*” (1997) використовуються терміни “*Rendzinas, WRB – Rendzic Leptosols*”, у Польщі – “*Rędzina*”, в Росії – “карболітозем темногумусовий” [16].

З метою вивчення особливостей онтогенезу і географії рендзин Західного регіону України у різних природно-антропогенних умовах, виокремлення хронологічних етапів та здійснення періодизації досліджень цих ґрунтів упродовж XX – XXI ст., проведено багаторічні (1994 – 2013 рр.) напів-стаціонарні і маршрутні ґрунтово-географічні дослідження. Проаналізовано карти ґрунтів масштабу 1 : 200 000 Волинської (1969, 2007), Рівненської (1970), Львівської (1967), Тернопільської (1969), Хмельницької (1968), Івано-Франківської (1969),

Чернівецької (1969), Закарпатської (1969) областей, карту ґрунтів Західного регіону України (2010) масштабу 1 : 200 000, карту-схему ґрунтів Малого Полісся (2010) масштабу 1 : 10 000, частково матеріали великомасштабних ґрунтових обстежень і наступних корегувань, які виконувалися у 1957 – 1961, 1965 – 1966 та 1985 – 1986 рр. співробітниками Львівської філії інституту Укрземпроект УААН і науково-дослідної лабораторії ґрунтово-географічних досліджень (НДЛІ-50) Львівського національного університету імені Івана Франка.

Детально проаналізовано наукові публікації І. М. Гоголева, Г. О. Андрущенко, Н. Б. Лісового, Н. Б. Вернадер, Д. І. Ковалишин та ін. [1-3, 6, 7].

Використано узагальнені результати ґрунтово-екологічних і ґрунтово-генетичних досліджень рендзин Західного регіону України, представлені у монографіях А. А. Кирильчука, С. П. Позняка “Дерново-карбонатні ґрунти (рендзини) Малого Полісся” (2004), О. В. Гаськевич, С. П. Позняка “Структура ґрунтового покриву Гологоро-Кременецького горбогір’я” (2007) та О. М. Підкови, М. Г. Кіта “Літолого-генетична зумовленість формування ґрунтового покриву Розточчя” (2010) [5, 8, 14].

Виклад основного матеріалу. Перші відомості про рендзини як про особливий інтразональний тип ґрунту опубліковані М. М. Сибірцевим. У 1896 р., досліджуючи зональні дерново-підзолисті ґрунти Привіслянського краю, названий автор зазначає: “...не можна не звернути увагу на один інтразональний тип ґрунту, який досить часто трапляється в області вапнякових крейдяних мергелів і глинистих вапняків різного віку..., на так звану “рендзину” або “боровину”. Це сірий чи

темного забарвлення ґрунт, який сформувався безпосередньо з продуктів вивітрювання крейди або вапняку”. За даними М. М. Сибірцева, вміст гумусу у перегнійно-карбонатних ґрунтах (рендзинах) змінюється від 2-3 до 7 % і більше, розчинність гумусу у воді значно вища, ніж у чорноземів (близько 1/90), однак нижча, ніж у підзолистих ґрунтів. У мінеральній частині знаходиться, зазвичай, багато лужноземельних карбонатів, однак їхній вміст дуже змінюється залежно від інтенсивності процесу розчинення і вилугування [2, 7].

До нечисленних на той час обстежень ґрунтового покриву і, зокрема, рендзинних ґрунтів можна віднести роботи “Західної експедиції з осушення боліт”, яка працювала з 1874 по 1897 рік під керівництвом І. І. Жилінського на території Прип’ятського Полісся. Поряд з виконанням основного завдання, яке передбачало прокладання меліоративних каналів у басейні Прип’яті, за пропозицією В. В. Докучаєва і Г. І. Танфільєва були проведені ґрунтово-геоботанічні дослідження. В опублікованих матеріалах експедиції, зокрема, написано: “... перегнійно-карбонатні ґрунти мають місцеву назву “громаши” і відзначаються високою природною родючістю” [1].

Дослідження ґрунтового покриву на теренах Західного регіону України почалися з ХХ століття. Перші обстеження рендзин, зокрема у межах Західного Полісся, були здійснені на початку 20-х років видатним українським ґрунтознавцем Г. Г. Маховим [15]. У 1930 році вийшла у світ його монографія “Ґрунти України”, де узагальнено результати цих досліджень.

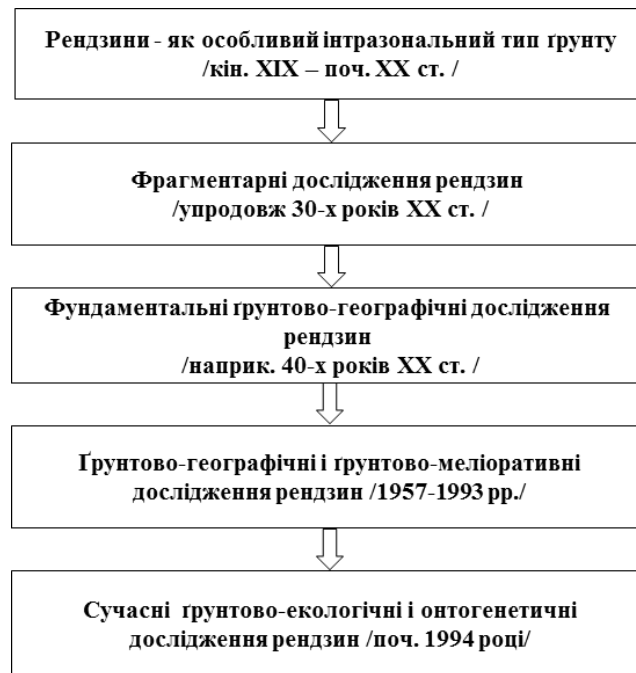

Рис. 1. Періодизація досліджень рендзин Західного регіону України

Упродовж 30-х років минулого століття фрагментарні дослідження рендзин Західного регіону

України проводили переважно польські вчені: Ю. Мазановський, Ф. Терліковський, А. Мусієрович

і А. Вондрауш, Т. Мичинський, С. Міклашевський та ін. Увага дослідників була зосереджена на з'ясуванні ролі природних чинників і, передусім, материнської породи у формуванні виключно агрономічних властивостей рендзин [21, 22]. Дослідженнями А. Мусієровича і А. Вондрауша виявлено: "...у місцях, де корінні крейдян-мергелеві породи виходять на денну поверхню, утворився значно поширений на території досліджень тип поверхневих відкладів, який являє собою елювіально-делювіальну кору вивітрювання цих порід". На думку авторів, це зумовлює формування малопотужного профілю та щербоватість рендзин, а також несприятливі фізико-механічні і агропроблемні властивості цих ґрунтів [21]. Пізніше Ф. Терліковським опубліковані очевидно перші дані щодо дослідження якісного складу гумусу рендзин, а саме, показники збагаченості гумусу Нітрогеном, які представлені ним у вигляді відношення С:N. Важливим є те, що автором було досліджено 80 зразків рендзинних ґрунтів із різних районів західних областей України на підставі чого він зазначає: "...середнє відношення С:N у рендзинах становить 10,5, а крайні відхилення від цієї величини – 9,5-13,0". Дослідженнями Ф. Терліковського встановлено, що не весь Нітроген, визначений за методом Кельдаля, належить до органічних форм. Автор стверджує, що зменшення величини відношення С:N у нижніх горизонтах рендзин зумовлене наявністю у них фіксованого Нітрогену [22].

Фундаментальні ґрунтово-географічні дослідження рендзин Західного регіону України, які базувалися на докучаєвському генетичному підході до ґрунту як функції умов і чинників природно-господарського середовища, започатковані наприкінці 40-х років ХХ століття українськими вченими-ґрунтознавцями І. М. Гоголевім і Г. О. Андрущенко [1-3, 6, 7]. У 1949 – 1951 рр. І. М. Гоголевім вперше детально обстежені "темно-забарвлені" ґрунти (рендзини) Верхньо-Бузького Полісся на площі близько 31 тис. га [6]. На підставі одержаних результатів, а також матеріалів обстежень рендзин інших територій І. М. Гоголев 1951 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук: "Темноцветные почвы (рендзини) Западных областей Украины" та опублікував упродовж 1949 – 1958 рр. низку тематичних праць [7]. До головних наукових здобутків І. М. Гоголева необхідно зачислити вивчення специфіки чинників ґрунтоутворення і домінуючих процесів ґрунтоутворення, які зумовили формування даних ґрунтів в умовах Західного регіону України. Вчений зазначає: "... в умовах території дослідження основними чинниками утворення "темнозабарвлених" ґрунтів (рендзин) є лісова рослинність (широколистяні ліси) і літологічний склад материнської породи, представленої продуктами елювіогенези крейдяного мергелю з домішками флювіогляціальних відкладів у Верхньо-Бузькому Поліссі та літотамнієвими вапняками і вапняковими

пісковиками на Розточчі. Водночас, дерновий процес ґрунтоутворення є домінуючим. Це зумовлює формування малопотужного профілю, наявності значного вмісту (7,61-9,23 %) і запасів гумусу, слабкокислої реакції у верхньому горизонті (рН_{KCl} 6,3), стійких до зовнішнього впливу та сприятливих для росту і розвитку сільськогосподарських культур агрохімічних властивостей, високого валового вмісту найголовніших елементів кореневого живлення рослин (N, P, K) та порівняно високої потенційної родючості..." [7]. У працях І. М. Гоголева найґрунтовніше описана морфологічна будова "темнозабарвлених" ґрунтів (рендзин). Учений не тільки вперше виокремлює у нижній частині профілю відносно потужний (8-10 см) перехідний гумусований горизонт (Phk), але й детально описує механізм його формування. Автор зазначає, що: "... унаслідок рівнинного характеру рельєфу території і слабого стоку поверхневих вод відбувається інтенсивніше промивання ґрунту. Це призводить до пришвидшення процесів вилугування ґрунтовірної породи і формування дещо потужнішого гумусованого профілю рендзин" [6, 7].

На теренах Малого Полісся, а також у південній частині Волинського Полісся рендзини на крейдяних мергелях морфологічно дуже подібні до чорноземів, через це їх називають "поліськими чорноземами" [1]. Дослідження І. М. Гоголева показали, що генетичний шлях так званих "поліських чорноземів" істотно відрізняється від генетичного шляху нормального чорнозему. Унаслідок особливостей ґрунтовірного процесу під лісом на щільних карбонатних породах у профілі ґрунту відбувається акумуляція гумусу, що морфологічно наближає рендзини з чорноземами. Однак це виключно морфологічна подібність, і вона не є достатньою підставою для того, аби об'єднувати рендзини в один тип з чорноземами. Подібні висновки спостерігаємо у публікації В. В. Пономарьової і А. М. Масленикової, які досліджували гумусовий стан рендзин Силурийського плато [6, 7, 11].

Г. О. Андрущенко у монографії "ґрунти Західних областей УРСР" (1970) характеризує рендзини як: "... інтразональні біолітогенні ґрунти, які сформувалися на елювіальній корі вивітрювання крейдяних мергелів під одночасною дією деревної та трав'яної рослинності, в умовах промивного типу водного режиму...". Автор детально описує морфогенетичні особливості рендзин та переконливо доводить їхнє "лісове" походження на підставі детального аналізу перерозподілу півтораоксидів у профілі цих ґрунтів. Він зазначає: "... поєднання різних елементарних ґрунтовірних процесів в умовах достатнього зволоження призвело до формування недиференційованого профілю, який характеризується збагаченням на колоїди і півтораоксиди гумусово-акумулятивним горизонтом та поступовим їх зменшенням вниз по профілю, за винятком кальцію, який збільшується у тому ж напрямі. Такий перерозподіл півтораоксидів та

кальцію є характерним для ґрунтоутвірному процесу під деревною рослинністю, який відбувається у напрямі до опідзолення. Водночас, відбувається виразна акумуляція фосфору у верхніх горизонтах, що і є найхарактернішою ознакою ґрунтоутворення” [1].

Подальші дослідження рендзин західних областей України пов’язані з проведенням великомасштабних обстежень ґрунтів, які виконувалися у 1957–1961, 1965–1966 та 1985–1986 роках співробітниками Львівської філії інституту

“Укрземпроекту” УААН і науково-дослідної лабораторії ґрунтово-географічних досліджень (НДЛ-50) Львівського національного університету імені Івана Франка, а також окремими дослідниками, зокрема, А. І. Гуменюком (1962–1964), А. І. Криловою (1964–1966), Н. Б. Лісовим (1976–1978), Д. І. Ковалишин (1980–1982). Важливими здобутками цього етапу є накопичення даних з морфогенетичних властивостей рендзин регіону та їхньої географії [8, 15].

Рис. 2. Географія рендзин (Rendzic Leptosols) Західного регіону України

Останніми роками проводяться ґрунтово-генетичні дослідження ініціальних рендзин у різних геоморфогенно-фітоценотичних умовах урочища Біла гора, антропогенно-порушених рендзин штучностворених терасових комплексів Вороняків, природних непорушених і освоєних рендзин Західного

Полісся, Малого Полісся, Розточчя, Березанського Опілля та Подільських Товтр. Виявлено, що онтогенетичне відтворення рендзинних ґрунтів відбувається під впливом біогенно-акумулятивних та елювіальних процесів ґрунтоутворення, серед яких визначальну роль мають підстилкоутворення,

дерновий процес, гумусонакопичення, а також знекарбоначування, декальцифікація та ілімеризація. Водночас, домінуючими процесами ґрунотворення в антропогенно-порушених рендзинах штучно створених терасових комплексів є педотурбаційні і антропогенні процеси [8, 9].

Територія Західного регіону України з адміністративного погляду охоплює вісім областей: Волинську, Рівненську, Львівську, Тернопільську, Хмельницьку, Івано-Франківську, Чернівецьку і Закарпатську. Сумарна площа складає 131,3 тис. км², що становить 21,7 % від загальної площі України (рис. 2). Значне простягання території Західного регіону України з півночі на південь (480 км) і з заходу на схід (375 км) сприяло формуванню добре виражених особливостей природних умов та їхньої просторової диференціації. Природні чинники, яким властива просторова неоднорідність і контрастність, зумовлені географічним положенням, геологічною будовою, геоморфологічними і біокліматичними особливостями, вони відіграють важливу роль у функціонуванні ґрунтового покриву, інтенсивності розвитку ґрунтових процесів і режимів, формуванні властивостей ґрунтів та умов їх використання. У різних регіональних ландшафтних одиницях ті чи інші чинники набувають переважного значення в процесах ґрунотворення.

За схемою фізико-географічного районування (О. Маринич та ін., 2003) зазначена територія розташована у межах таких регіональних ландшафтних одиниць: Поліський край, Західно-Український край та Українські Карпати [13]. Дослідження рендзин нами здійснено у межах ґрунтових країв за схемою ґрунтово-географічного районування (С. Позняк та ін., 2012): Поліського, Малополюського, Розтоцько-Опільського і Західно-Подільського.

Загалом у межах зазначених ґрунтових країв закладено 10 модальних ділянок (понад 50 ґрунтових розрізів), які характеризуються найбільшими ареалами суцільного поширення рендзин (Rendzic Leptosols), що сформувалися в умовах помірно-континентального клімату, промивного і періодично промивного типів водного режиму, на продуктах елювіогенезу щільних карбонатних порід (мергелів, крейди, вапняків, опоки), за одночасної дії деревної і трав'яної рослинності та переважно у межах денудаційного, денудаційно-аккумулятивного і горбогірно-останцевого різновидів рельєфу.

Загальна площа рендзин (дернових карбонатних ґрунтів на елювії щільних карбонатних порід) Західного регіону України, розрахована за матеріалами великомасштабних ґрунтових обстежень різних років, складає 101,9 тис. га, з них 81 тис. га – орні землі. Розораність – 79,5 % (табл. 1).

Таблиця 1

Площі рендзин Західного регіону України (тис. га) (у чисельнику – всього, у знаменнику – орні землі)

Рендзини (не змиті і змиті)	Адміністративні області						Всього	% розораності
	Волинська	Рівненська	Львівська	Тернопільська	Хмельницька	Чернівецька		
Дернові карбонатні на елювії щільних карбонатних порід (шифр 165)*	$\frac{41,5}{35,9}$	$\frac{23,1}{18,9}$	$\frac{22,7}{19,2}$	$\frac{2,7}{2,4}$	$\frac{3,6}{0,2}$	$\frac{8,3}{4,4}$	$\frac{101,9}{81,0}$	79,5
Чорноземи карбонатні на елювії щільних карбонатних порід (шифр 78)**	$\frac{-}{-}$	$\frac{11,1}{10,7}$	$\frac{31,2}{29,6}$	$\frac{11,8}{7,9}$	$\frac{6,2}{5,8}$	$\frac{-}{-}$	$\frac{60,3}{54,0}$	89,6
Разом	$\frac{41,5}{35,9}$	$\frac{34,2}{29,6}$	$\frac{53,9}{48,8}$	$\frac{14,5}{10,3}$	$\frac{9,8}{6,0}$	$\frac{8,3}{4,4}$	$\frac{162,2}{135,0}$	83,2

Примітка: *попередня назва – неглибокі перегнійно-карбонатні ґрунти; **попередня назва – глибокі перегнійно-карбонатні ґрунти [1].

Сумарна площа рендзин (дернових карбонатних ґрунтів на елювії щільних карбонатних порід) у Західному регіоні України, яка була обчислена за допомогою цифрової карти ґрунтів

Західного регіону України масштабу 1 : 200 000 та програми Arc GIS 10, становить 149,5 тис. га. Різниця площ зумовлена їх уточненням під час наступних корегувань ґрунтових обстежень та

включенням до загальної площі рендзин ґрунтових комплексів, у яких дані ґрунти є домінуючими. Виявлено, що у межах Західного регіону України нараховується 80 контурів фонового поширення рендзин (дернових карбонатних ґрунтів на елювії щільних карбонатних порід), площа найбільшого з них складає 31,5 тис. га, найменшого – 200 га. Середня площа ареалу рендзин – 1,8 тис. га.

Найбільшу загальну площу рендзин (дернових карбонатних ґрунтів на елювії щільних карбонатних порід) виявлено у Волинській області – 41,5 тис. га, або 40,7 % від площі рендзин регіону (рис. 2), з них орні ґрунти становлять 35,9 тис. га, або 44,3 % від площі орних рендзин регіону (див. табл. 1).

Встановлено, що найбільші ареали суцільного поширення рендзин зосереджені у Турійсько-Рожищенському природному районі, що в області Волинського Полісся Поліського краю, або у межах таких адміністративних районів: Турійського, Любомльського, Ковельського, Володимир-Волинського, Іваничівського, менше – Горохівського і Рожищенського. Дернові карбонатні ґрунти (рендзини) приурочені переважно до підвищених елементів рельєфу, де змиті четвертинні відклади, які вкривали елювіально-делювіальні відклади крейди. Дані ґрунти зустрічаються також окремими ділянками серед дерново-підзолистих та опідзолених ґрунтів.

Залежно від умов залягання рендзини різняться між собою будовою профілю, гранулометричним складом та іншими властивостями. На крейдових горбах і схилах вони характеризуються сильнощелебюватим гумусовим горизонтом. Щебінь складається з уламків крейди, іноді з великою домішкою окремоостей кременю. На глибині 35-50 см залягає суцільна плита крейди або крейдового мергелю. На плакорних ділянках вододілів дернові карбонатні ґрунти (рендзини) відзначаються дещо потужнішим верхнім гумусовим горизонтом (25-30 см), а тверда плита крейди залягає на глибині 40-70 см. У межах міжвододільних понижень потужність профілю рендзин може досягати 1 м, а його нижня частина зазвичай глеувата.

Значні масиви суцільного поширення рендзин спостерігаються у Радехівсько-Бродівському і Куликівсько-Бузькому природних районах області Малевого Полісся Поліського краю, Вороняцькому природному районі Західно-Подільської височинної області та Гологірському природному районі Розтоцько-Опільської горбогірної області Західно-Українського краю.

Наступні місця за площею рендзин (дернових карбонатних ґрунтів на елювії щільних карбонатних порід) займають Рівненська область (23,1 тис. га або 22,7 % від площі рендзин регіону, з них орні – 18,9 тис. га, або 23,3 % від площі орних рендзин регіону) і Львівська область (22,7 тис. га або 22,3 % від площі рендзин регіону, з них орні – 19,2 тис. га, або 23,7 % від площі орних рендзин регіону) (див. табл. 1).

Дернові карбонатні ґрунти (рендзини) Рівненської області, поширені переважно в Радиви-

лівському й Острозькому районах та у межах Костопільської денудаційної рівнини. Зустрічаються вони невеликими плямами і в заплавах річок, де ґрунтоутвірною породою є лучний мергель.

Рендзини у Львівській області зосереджені, головню, у Радехівському, Бродівському, Золочівському, Буському і Сокальському районах. Значні масиви цих ґрунтів розташовані у межах Буго-Стирської хвилястої денудаційної рівнини, де вони займають підвищені ділянки міжрічкових місцевостей з абсолютними висотами 240-260 м, а також на вододілі річок Рати і Солокії, поблизу Угніва. Утворилися вони в умовах рівнинно-горбкуватого рельєфу на елювіально-делювіальній корі вивітрювання крейдових мергелів за одночасної дії деревної і трав'яної рослинності, в умовах промивного типу водного режиму. Найпоширенішими є глибоко гумусовані відміни рендзин з чорноземоподібною будовою профілю. Поширення цих ґрунтів на підвищених межиріччяних ділянках, зумовлює формування генетичного профілю без будь-яких слідів оглеєння.

У Тернопільській (Зборівський і Кременецький райони), Хмельницькій (Волоцький, Городоцький і Дунаївецький райони) та Чернівецькій (Заставнівський і Сокирянський райони) областях площі рендзин (дернових карбонатних ґрунтів на елювії щільних карбонатних порід) складають 2,7, 3,6 і 8,3 тис. га, або 2,6, 3,5 і 8,2 % від площі рендзин регіону, відповідно.

Особливістю поширення суцільних масивів рендзин у межах Тернопільської області є те, що вони приурочені до вапнякових горбів так званого Малевого Полісся, де змито лесову товщу і на денну поверхню виходять продукти вивітрювання вапняків та крейдових мергелів, які і є ґрунтоутвірними породами.

У Хмельницькій області суцільні ареали дернових карбонатних ґрунтів (рендзин) розміщені на крутих і дуже спадистих схилах річок Дністер, Збруч, Смотрич, Тернава, Ущиця, Калюс, де ґрунтоутвірною породою є елювії крейдового мергелю і вапняків.

Характерною особливістю поширення суцільних масивів рендзин у Чернівецькій області є їх розташування неширокою смугою вздовж долини Дністра на крутих (понад 10⁰) схилах різної експозиції.

Рендзини Західного регіону України – це інтразональні біолітогенні ґрунти, які утворилися в умовах періодично промивного і промивного типів водного режиму, зазвичай під мішаними і широколистяними лісами з добре розвинутим трав'яним покривом, на елювіально-делювіальних продуктах вивітрювання крейди, крейдового мергелю, мергелю, опоки, хемогенних і літотамнієвих вапняків тощо. Посєднання різних елементарних ґрунтоутвірних процесів сприяє формуванню недиференційованого (або слабко-диференційованого) профілю із збагаченням на

колоїди і півтораоксиди гумусово-акумулятивним горизонтом і поступовим зменшенням їх вниз по профілю за виключенням кальцію, кількість якого збільшується у тому ж напрямі.

Найповніше морфогенетичні особливості рендзин Західного регіону України описано у працях І. М. Гоголева, Г. О. Андрущенко, Д. І. Ковалишин, А. А. Кирильчука, С. П. Позняка, В. Г. Гаськевича, О. М. Підкови та інших [1, 2, 4, 6-8].

Дерново-карбонатні ґрунти (рендзини) мають неглибокий гумусований профіль, переважно 30-70 см (рідко до 1 м), гумус досить швидко спадає з глибиною, що є характерним для лісового ґрунту. На поверхні та в гумусово-акумулятивному горизонті цих ґрунтів наявні уламки ґрунтоутворювальної карбонатної породи, кількість і діаметр яких з глибиною зростає. Поширення цих ґрунтів на підвищених межирічних ділянках, зумовлює формування генетичного профілю без будь-яких слідів оглеєння [6]. За гранулометричним складом рендзини переважно піщано- або пилувато-легкосуглинкові та середньосуглинкові, менше – супіщані і важкосуглинкові [8]. У верхньому горизонті суглинкових ґрунтів вміст гумусу в середньому становить 2,5-6 %, значно менше його в супіщаних відмінах. Відношення Сг.к. : Сф.к. змінюється від 0,74 до 2,04. Реакція ґрунтового середовища нейтральна, слабколужна і лужна (pH_{H_2O} 7,2-8,9). Ступінь насичення основами – 65-70 %, сума увібраних основ у верхньому горизонті коливається у межах 30-35 м.екв/100 г ґрунту. Вони достатньо забезпечені доступними для рослин сполуками азоту і фосфору, кількість рухомого калію є недостатня. Наявність у дерново-карбонатних ґрунтах значної кількості карбонатів кальцію (від 10-15 до 65 %) сприяє закріпленню органічної маси ґрунту і мінеральних колоїдів. Ці ґрунти мають досить міцну та агрономічно цінну структуру, відносно сприятливі фізичні властивості і значну вологоємність [8, 14].

За визначенням В. О. Таргульяна (1982), онтогенез ґрунтів – це виявлення сутності ґрунотвірних процесів на різних стадіях становлення і розвитку генетичного профілю – від його зародження на свіжій породі до відносно зрілого стану, тобто досягнення “динамічної зрілості” [17]. Відомо, що рендзини характеризуються літогенним-кальцієморфним генезисом, сутність якого визначається наявністю та вмістом карбонатів кальцію у ґрунотвірній породі. Отже, вміст і склад карбонатів контролює і зумовлює специфіку розвитку елементарних ґрунотвірних процесів, які, своєю чергою, визначають особливості формування і розвитку морфогенетичних властивостей рендзин.

Оскільки мінеральна частина ґрунту відзначається значною консервативністю, то на підставі результатів валового профільного аналізу можна стверджувати про тенденцію розвитку елементарних ґрунотвірних процесів, які відбуваються у профілі

ґрунту, причому як реліктових, так і сучасних [19, 20].

Для аналізу даних валового хімічного складу ґрунту використовують різні коефіцієнти, які більшою чи меншою мірою дають змогу оцінити генетичні процеси, безпосередньо пов'язані з абсолютною і відносною зміною хімічного складу мінеральної частини ґрунтів в аспекті їхнього онтогенезу у природно-антропогенних умовах.

Унаслідок інтенсифікації внутріґрунтового вивітрювання і знекарбонатування рендзин, морфологічна будова генетичного профілю, значення коефіцієнтів диференціації профілю за вмістом $CaCO_3$ (Sk), а також значення коефіцієнтів зміни силікатної частини у ньому певним чином змінюються, що дає можливість вирізнити такі онтогенетичні стадії розвитку рендзин: 1) ініціальна (карбонатно-кам'яниста, початкового ґрунтоутворення) з високим вмістом карбонатів (30-50 %), слабкою диференціацією профілю ($Sk = 1,34-1,52$), високими значеннями коефіцієнтів зміни силікатної частини у гумусово-акумулятивному горизонті (1,15-1,18) і значною кількістю грубоуламкового матеріалу вихідної породи, з профілем Hca-PHca-Pca; 2) знекарбонатування (інтенсифікація внутріґрунтового вивітрювання та вилугування карбонатів) з помірним вмістом карбонатів (11-21 %), різко диференційованим профілем ($Sk = 2,33-2,67$), підвищеними значеннями коефіцієнтів зміни силікатної частини у гумусово-акумулятивному (Hca) та гумусовому перехідному (HPca) горизонтах (0,98-1,06), що є типовим для більшості розвинутих рендзин з профілем Hca-HPca-PHca-Pca; 3) декальцифікації (вилугування обмінного кальцію та прояв лесиважу і карбонатно-ілювіального процесів у середній частині профілю) з незначним вмістом карбонатів (0,4-4,1 %) або їх відсутністю у верхній частині профілю, різко диференційованим профілем ($Sk > 3,0$, за наявності карбонатів), дуже високими значеннями коефіцієнтів зміни силікатної частини у гумусово-акумулятивному (H) та гумусовому перехідному (HPca) горизонтах (1,21-1,32), що відповідає вилугуваному підтипу рендзин з профілем H-HPca-PHca-Pca. Ці онтогенетичні стадії повною мірою представлені в різних частинах Західного регіону України.

Висновки. На підставі аналізу та узагальнення архівних, картографічних, польових і лабораторно-аналітичних матеріалів досліджень рендзин Західного регіону України нами:

- виокремлено п'ять хронологічних етапів і проведено періодизацію досліджень рендзин упродовж XX – XXI ст;

- за допомогою цифрової карти ґрунтів Західного регіону України (1 : 200 000) та програми Arc GIS 10 знайдено сумарну площу рендзин, виявлено 80 контурів (ареалів) їх фонового поширення; обчислено площу найбільшого та найменшого ареалів, середню площу контурів рендзин;

- встановлено, що найбільша площа фонового поширення рендзини розташована у Волинській області, а найбільші його ареали зосереджені у Турійсько-Рожищенському природному районі Волинського Полісся (у межах Турійського, Любомльського, Ковельського, Володимир-Волинського, Іваничівського, Горохівського і Рожищенського адміністративних районів Волинської області);

- виявлено приуроченість рендзин до денудаційних хвилястих рівнин, межирічних підвищених форм рельєфу, рівнинно-горбкуватого рельєфу, вапнякових горбів, крутих (понад 10⁰) і дуже спадистих схилів річок тощо, що зумовлює розвиток природно-антропогенних змін їхнього складу і властивостей;

- з'ясовано, що онтогенетичне відтворення рендзин відбувається під впливом біогенно-аккумулятивних та елювіальних процесів ґрунтоутворення, серед яких визначальну роль мають підстилкоутворення, дерновий процес, гумусо-

накопичення, а також знекарбоначування, декальцифікація та лімеризація;

- здійснено порівняльний аналіз морфологічної будови генетичного профілю, значень коефіцієнтів диференціації профілю за вмістом СаСО₃ (Sk), а також значень коефіцієнтів зміни силікатної частини у ньому, що дозволило вирізнити три онтогенетичні стадії розвитку рендзин: ініціальну, знекарбоначування та декальцифікації. Зазначені онтогенетичні стадії повною мірою представлені в різних частинах досліджуваної території.

За генетичною природою рендзини (Rendzic Leptosols) Західного регіону України є унікальними і не мають аналогів в Україні, що зумовлює необхідність вивчення їхніх онтогенетичних особливостей залежно від специфіки чинників ґрунтоутворення і домінування тих чи інших елементарних ґрунтовірних процесів у різних природно-антропогенних умовах. Такий підхід сприяє розробці індивідуальних науково обґрунтованих методів оптимізації використання та збереження цих ґрунтів.

Література

1. Андрущенко Г. О. Ґрунти Західних областей УРСР / Г. О. Андрущенко. – Львів–Дубляни: Вид-во “Вільна Україна”, 1970. – Ч. 1. – 295 с.
2. Вернандер Н. Б. История почвенных исследований на Украине / Н. Б. Вернандер, Д. А. Тютюнник // Природа Украинской ССР. Почвы. – Киев: Наукова думка, 1986. – С. 17-22.
3. Вернандер Н. Б. Почвы лесостепной зоны / Н. Б. Вернандер // Природа Украинской ССР. Почвы. – Киев, Наукова думка, 1986. – С. 82–92.
4. Вильямс В. Р. Почвоведение / В. Р. Вильямс. – М.: Сельхозгиз, 1947. – 548 с.
5. Гаськевич О. В. Структура ґрунтового покриву Гологоро-Кременецького горбогір'я / О. В. Гаськевич, С. П. Позняк. – Львів: Видав. Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 208 с.
6. Гоголев И. Н. К вопросу о генезисе темноцветных (рендзинных) почв под лесом / И. Н. Гоголев // Почвоведение. – 1952. – № 3. – С. 241-250.
7. Гоголев И. Н. Рендзинные (перегнойно-карбонатные) почвы Западно-Украинского Полесья и их генезис / И. Н. Гоголев // Природные условия и природные ресурсы Полесья. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – С. 114-123.
8. Кирильчук А. А. Дерново-карбонатні ґрунти (рендзини) Малого Полісся: монографія / А. А. Кирильчук, С. П. Позняк. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 180 с.
9. Кирильчук А. А. Рецентне ґрунтоутворення і ґрунти в природно-антропогенних ландшафтах Західного Поділля / А. А. Кирильчук, Р. Б. Семашук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль: СПМ “Тайп”. – № 3 (випуск 33). – 2012. – С. 27-32.
10. Классификация и диагностика почв СССР. – М.: Колос, 1977. – 223 с.
11. Ковда В. А. Основы учения о почвах. Кн. 1. / В. А. Ковда. – М.: Наука, 1973. – 447 с.
12. Крупеников И. А. История почвоведения (от времени его зарождения до наших дней) / И. А. Крупеников. – Москва: Наука, 1981. – 328 с.
13. Маринич О. М. Фізична географія України / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко. – Київ: Знання, КОО. – 2003. – 480 с.
14. Підкова О. М. Літолого-генетична зумовленість формування ґрунтового покриву Розточчя / О. М. Підкова, М. Г. Кіт. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 246 с.
15. Позняк С. П. Ґрунтознавство і географія ґрунтів: підручник. У двох частинах. Ч. 1 / С. П. Позняк. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 270 с.
16. Руководство по описанию почв / Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций. – 4-е изд., исправ. и доп. – Рим, 2012. – 101 с.
17. Таргульян В. О. Развитие почв во времени / В. О. Таргульян // Проблемы почвоведения. – М.: Наука, 1982. – С. 108-113.
18. Тюрин И. В. Органическое вещество почвы / И. В. Тюрин. – М.-Л.: Сельхозгиз, 1937. – 288 с.
19. Harrassowitz H. Laterit. – Forschungsh. Geol. Pala'ontol, 4, 1926.
20. Jenni H. Behavior of potassium and sodium during the process of soil formation. Missouri Agric. Exp. Sta.

Res. Bull., 1931. No. 162.

21. Musierowicz A., Wondrausch A. Rzędziny północnej krawędzi Podola // Kosmos.–Seria A, t. 41.–Lwów, 1936. – S. 49.

22. Terlikowski F. C/N stosunek w prohniznych warstwach gleby. – Poznań, 1932. – S. 49-50.

Стаття надійшла 15.12.2013 р.

УДК 910.1(477)

Йосип Гілецький

МЕЖІ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ОБЛАСТЕЙ ТА ПІДОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Запропоновано детальний аналіз дискусійних ділянок меж природно-географічних областей та підобластей Українських Карпат. Уточнення та деталізація зроблені на основі даних експедиційних спостережень, вивчення найновіших картографічних матеріалів та матеріалів космічного знімання. Опрацьовано картосхему природно-географічного районування до рівня підобластей. На основі власних спостережень звернута увага на визначальні риси рельєфу всіх виокремлених підобластей Українських Карпат, якими вони відрізняються від інших сусідніх чи більш віддалених одиниць природно-географічного районування.

Ключові слова: природно-географічна підобласть, межі одиниць районування, визначальні риси рельєфу.

Yosyp Hilets'kyi. Delineating natural-geographic regions and sub-regions of the Ukrainian Carpathians. *On the basis of comparative analysis of 1) various current schemes of natural (tectonic, geological, geomorphological, physiographical, landscape and recreational resources) regionalization, 2) data from current research on tectonogenesis of the Carpathians, 3) available cartographic materials and satellite imagery, and 4) field research, a general scheme of regionalizing the Ukrainian Carpathians is presented. The regionalization is natural-geographic, as it takes into account the views of various branches of geographical sciences and contributions from geologists and ecologists. Ukrainian Carpathians are delineated into seven regions and seventeen sub-regions. This study contributes by differentiating natural regions of the Ukrainian Carpathians into sub-regions and clarifying their boundaries and names of taxonomic units.*

Detailed analysis of field observations and latest maps enabled significant clarification of the boundaries of units of natural geographic regionalization. The most controversial boundary sections between natural-geographic regions of the Ukrainian Carpathians were defined. First, it established boundaries between the Gorgany Precarpathians and the Pokutian-Bukovynian Carpathians, the Skybova Gorgany and Pokutian-Bukovynian Carpathians, the Eastern Beskids and the watershed Verhovyna Carpathians, the Polonyna-Chornohora Carpathians and the Maramures crystalline massif were established. Second, it defined boundaries between the proposed sub-regions – the Eastern Beskids and the Skybova Gorgany, the Svydovets-Chornohora Carpathians and the Hrynyava-Yalovychor Carpathians, the Shopursko-Ruskova and the Chyvchyn-Kyrlybaba Maramures Carpathians.

A map of natural-geographical regionalization was developed to the sub-regional level. Based on our own observations, attention was drawn to the defining features of relief all selected sub-regions of the Ukrainian Carpathians that differentiate them from other neighboring or more distant natural geographic regions.

Key words: natural-geographic sub-region, boundaries of regionalization units, defining characteristics of relief.

Вступ. Коректне і максимально об'єктивне географічне районування є одним з найважливіших кінцевих результатів галузевих наукових досліджень, передумовою визначення і обґрунтування шляхів ефективного і раціонального природо-

користування. У процесі виконання районування до основних завдань належить не тільки виявлення відмінностей та специфічних рис природних компонентів окремих територій, але й виявлення, обґрунтування та проведення меж між одиницями

природно-географічного районування. Виокремлення природно-географічних областей у межах Українських Карпат, опис специфічних рис природи зроблено вже досить давно у працях багатьох географів. Однак детальному опису меж часто не приділялося достатньо уваги. Особливо актуальні такі описи щодо дискусійних ділянок.

Вихідні передумови. На основі порівняльного аналізу різних існуючих сьогодні схем природного (тектонічного, геологічного, геоморфологічного, фізико-географічного, ландшафтного, рекреаційно-геоморфологічного) районування, даних сучасних наукових досліджень тектогенезу Карпат, доступних картографічних матеріалів та космічних знімків, а також польових експедиційних досліджень впродовж десяти років, якими були охоплені практично усі куточки Українських Карпат, нами запропонована узагальнена схема районування Українських Карпат [2]. Його слід розглядати як

природно-географічне, оскільки воно враховує погляди на районування різних галузевих географічних дисциплін, а також напрацювань геологів та екологів. Схема районування Українських Карпат передбачає виокремлення семи областей, сімнадцяти підобластей та п'ятдесяти восьми районів (табл. 1). Саме вирізнення підобластей у кожній з природних областей Українських Карпат, уточнення деяких меж та назв таксономічних одиниць найбільше відрізняє його від інших схем районування.

Оскільки у нашій попередній статті [2] не було достатньо детально описано проходження природних меж між конкретними таксономічними одиницями, то дана публікація присвячена їхній характеристиці, картографічному відображенню, а також короткому опису найбільш виражених ознак природно-географічних підобластей Українських Карпат.

Таблиця 1

Природно-географічне районування Українських Карпат

Природно-географічні області	Природно-географічні підобласті
Передкарпатська передгірна височина	Прибескидське Передкарпаття
	Пригорганське Передкарпаття
	Покутсько-Буковинське Передкарпаття
Зовнішньофлішеві Карпати	Українські Східні Бескиди
	Скибові Горгани
	Покутсько-Буковинські Карпати
Вододільно-Верховинські Карпати	Сянсько-Ріцька верховина
	Привододільні Горгани
	Бистрице-Селятинське низькогір'я
Полонинсько-Чорногірські Карпати	Полонинське пасмо
	Свидовецько-Чорногірські Карпати
	Гринявсько-Яловичорські Карпати
Мармароський кристалічний масив	Шопурсько-Рускавські Мармароські Карпати
	Чивчинсько-Кирлібаські Мармароські Карпати
Закарпатське низькогір'я	Вулканічні Карпати
	Солотвинське низькогір'я
Закарпатська рівнина	Українська Закарпатська рівнина

Формулювання цілей статті, постановка завдання. Отже, метою статті є здійснення аналізу, уточнення, а також виконання доволі детального опису дискусійних ділянок меж природно-географічних областей та підобластей Українських Карпат, найбільш впізнаваних рис їхнього рельєфу, відображення меж на картосхемі (рис. 1).

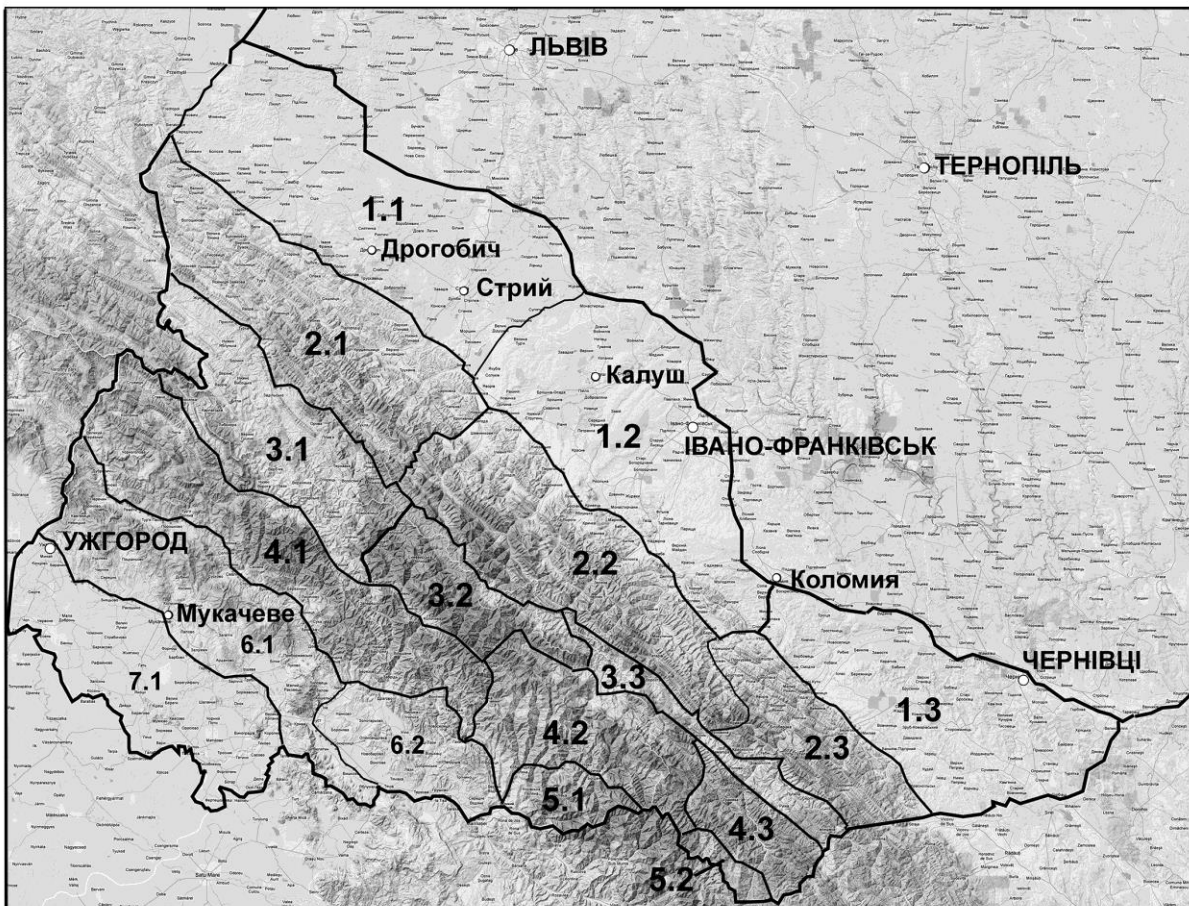
Виклад основного матеріалу дослідження. Північно-східну межу Карпатської гірської країни, починаючи від кордону з Польщею, традиційно проводять зоною стику Передкарпатського краєвого прогину з Рава-Руською зоною Західноєвропейської епігерцинської платформи, вздовж лінії, яка приблизно проходить через міста Яворів і Миколаїв. Далі межа проходить річкою Дністер до впадіння у неї Бистриці. Невеличкий фрагмент межі проходить Бистрицею до гирла Ворони, звідти долиною Ворони до річки Прут. До румунського кордону умовною межею між

Передкарпаттям і Східноєвропейською рівниною є річка Прут.

Що ж до меж конкретних таксономічних одиниць у гірській території Українських Карпат, то існують певні відмінності у підходах до їх проведення. При цьому вони стосуються проведення меж і природно-географічних областей, а не тільки підобластей чи районів. Простягання межі між Зовнішньофлішевими Карпатами і *Передкарпатською передгірною височиною* зазвичай не викликає значних дискусій. Традиційно її проводять вздовж підніжжя гірських хребтів Берегової скиби Скибової зони від кордону з Польщею до долини річки Прут, далі – Орівської скиби, а від долини Лючки в околицях Яблунова – вздовж підніжжя зовнішньої антиклиналі Покутсько-Буковинської морфоструктури. Саме щодо останнього відтинку є деякі неузгодженості. Так, хребет Дубовий у тектонічному

і геоморфологічному планах є цілісною морфоструктурою з іншими частинами Слобода-Рунгурського горбогір'я, а не Покутських Карпат, як це сказано у деяких джерелах [3]. Межу між горбогір'ям і Зовнішньофлішевою областю тут слід проводити вздовж потоку Раковець (лівого допливу Ослави), далі зниженням, яке зайняте середніми

течіями інших правих витоків та самою річкою Ославою. Через Лючківський перевал межа переходить на річку Лючку, течія якої нижче Яблунова виходить на простір Передкарпатської височини, розділяючи Пригорганську та Покутсько-Буковинську підобласті Передкарпаття.

Природно-географічні підобласті Українських Карпат

1.1. Прибескидське Передкарпаття	4.1. Полонинське пасмо
1.2. Пригорганське Передкарпаття	4.2. Свидовецько-Чорногірські Карпати
1.3. Покутсько-Буковинське
Передкарпаття	4.3. Гринявсько-Яловичорські Карпати
2.1. Українські Східні Бескиди	5.1. Шопурсько-Рускавські Мармароські
Карпати
2.2. Скибові Ґорґани	5.2. Чивчинсько-Кирлібабські
Мармароські Карпати
2.3. Покутсько-Буковинські Карпати	6.1. Вулканічні Карпати
3.1. Сянсько-Ріцька верховина	6.2. Солотвинське низькогір'я
3.2. Привододільні Ґорґани	7.1. Українська Закарпатська рівнина
3.3. Бистрице-Селятинське
низькогір'я	

Рис. 1. Природно-географічні підобласті Українських Карпат

Рельєф усього Передкарпаття характеризується, передусім, значним поширенням річкових терас, які у вигляді відносно плоских поверхонь простягаються вздовж заплави річок. Погорбовані височинні межиріччя річок поступово піднімаються з наближенням до зовнішніх хребтів Карпатської

складчастої споруди. При цьому Прибескидське Передкарпаття, яке простягається від українсько-польського кордону до Свічі, характеризується найбільш вираженою пологохвилястою поверхнею з-поміж трьох підобластей Передкарпаття. Абсолютні висоти тут на дуже незначній площі перевищують

300 м, а максимально досягають 520 м (Радицька височина).

Пригорганське Передкарпаття є більш погорбованим у порівнянні з Прибескидським. У його межах виокремлюють три горбогір'я (Майданське, Гвіздське, Слобода-Рунгурське), які значно перевищують ізогіпсу 600 м. Гора Клива, яка розміщена у межах Майданського горбогір'я, має висоту 869 м.

Покутсько-Буковинське Передкарпаття також значно більше погорбоване, ніж Прибескидське, абсолютні висоти у багатьох місцях перевищують 400 м, але не досягають 550 м над рівнем моря.

Щодо меж підобластей *Зовнішньофлішевих Карпат*, то однією з них є річка Акра, яка впадає у Лючку, що служить межею підобластей Передкарпаття. Акра відділяє відроги підобласті Скибових Горган від підобласті Покутсько-Буковинських Карпат. Далі межу цих підобластей доцільно проводити Космацько-Буківецьким зниженням, яке проходить у тектонічному плані Бориславсько-Покутською зоною прогину і підніжжям типовогорганських хребтів масиву Грегота, пасма Чорного Груня та Ігреця. Від Буківецького перевалу межа підобластей долиною потоку Буковець виходить до Чорного Черемошу.

Північно-східну межу підобласті Скибових Горган однозначно слід проводити по річці Мізунці, оскільки вершини правобережної частини річки (Городище Велике, Городище Мале, Хом та інші) є типово горганськими з кам'яними розсипами у привершинній частині.

Загальною особливістю рельєфу Українських Бескидів є переважання відносно невисоких хребтів (800 – 1200 м над рівнем моря), поширення скель-останців, які здебільшого утворені масивними ямненськими пісковиками (скелі Бубнища, Ямельниці, Тишківниці, Кам'янки, околиць озера Мертве).

Вершини хребтів Скибових Горган є значно вищими від бескидських, сягаючи часто висот 1500 – 1800 м. Це типове середньогір'я з вузькими, звивистими кам'янистими хребтами, які мають гострі гребені, конічні вершини та стрімкі схили. Основною характерною ознакою середньовисотних вершин Горган є наявність суцільних кам'яних розсипів пісковиків, здебільшого світлосірого кольору. Найбільше вони виходять на поверхню у привершинній частині хребтів і масивів, але інколи спускаються у вигляді язиків до долин гірських потоків (Козій Горган у Довбушанських Горганах, відрог Грегота – Щавник у Запрутських Горганах та ін.).

На відміну від Українських Бескидів та Скибових Горган в основі Покутсько-Буковинських Карпат Скибова зона лежить тільки в основі найвищих хребтів підобласті, а основну площу (більше 2/3) займає внутрішня Бориславсько-Покутська зона Передкарпатського крайового прогину. За характером форм поверхні Покутсько-Буковинські Карпати подібні до Бескидів – висоти вершин зазвичай сягають 800 – 1200 м, досить поширені скельні останці (Протяті камені, Писаний

Камінь, скелі Кінашки, скелі Сокільського і Терношори). Найвищі хребти Буковинських Карпат піднімаються до 1381 м – гора Лунгул (найвища точка усіх Покутсько-Буковинських Карпат).

Певного уточнення потребують межі Верховинсько-Вододільної області Карпат з обома сусідніми природно-географічними областями. Складність її проведення пов'язана зокрема із насупом в окремих місцях тектонічної зони Кросно на Скибову зону, а точніше на скиби Рожанки та Зелем'янки. Пріоритет у цьому випадку слід віддавати, на нашу думку, наявності виражених лінійних знижень рельєфу, ліній переходу відносно стрімкого схилу хребта до більш виположених форм. Однак проводити лінію розмежування гребеневою частиною хребта, очевидно, не доцільно навіть у тому випадку, коли орієнтовно саме так проходить межа двох дещо відмінних за будовою покривів чи світ.

Тому межу Українських Бескидів із Верховинсько-Вододільною областю вважаємо за доцільне проводити біля кордону з Польщею по витоках річки Мшанець, річках Лихнева і Дністер, Шумяцькому перевалі, річці Літимири, невеличкому відтинку течії річок Яблуньки та Стрия до гирла Завадки. Межу Сколівських Бескидів із Стрийсько-Сянською Верховиною слід проводити по річці Завадка, Погарському перевалі, річках Орявчик, Орява та її правій притоці до витoku Сможанки. Сможанкою межа проходить далі на річку Головачанку до гирла Пшанецького потоку. З його долини зворами та сідловинами, які обмежують південно-західні схили Маківки, Скубинця та Кливи, до річки Опір. Від гирла Рожанки межа проходить долиною Рожанки до гирла Крем'янки, її долиною через сідловину на відрозі вершини Секула (яку помилково на картах називають Чираком) у долини Солотвинки та Мізунки.

Верхів'я Мізунки вже відділяє від Вододільно-Верховинської області підобласть Скибових Горган. Із басейну Мізунки межа проходить підніжжям хребтів цієї підобласті, в тому числі вершин Велика Попадя, Коретвина, Петрос, Овал, хребтів Горгана та Тавпширки. Від перевалу Легіонів – потоком Рафайлівець, фрагментом течії Бистриці Надвірнянської, потоком Довжинець, а з перевалу Столи – долиною річок Гнилиця та Прутчик. Далі – підніжжям південно-західного схилу Вершини Магури, хребта Ріжа – Китулівка. Від Кривопільського перевалу межа іде Кривцем, Ільцею, Чорним Черемошем.

Очевидно, що за тектонічною будовою і характером рельєфу два хребти в межиріччі Черемошів – Синиця-Лісничка і Варатин-Присліп, а також гору Лелькова, слід відносити до Покутсько-Буковинських Карпат. Межа природно-географічних областей з південно-західних підніжжів цього масиву переходить на долину Черемошу, а далі – підніжжям хребтів Ракова, Шурдин, Магура – Лунгул.

Межу *Верховинсько-Вододільної області* з Полонинсько-Чорногірськими Карпатами у біль-

шості видань проводять однаково, тобто вздовж підніжжя крайових хребтів внутрішньофлішевої антиклінальної області.

Щодо меж підобластей у Верховинсько-Вододільній природно-географічній області, то підобласть Сянсько-Ріцької верховини відділяється від Привододільних Горган долиною Ріки та Торунки, зниженням Торунського перевалу. Підобласть Бистрице-Селятинського низькогір'я від Привододільних Горган відділяє фрагмент течії Бистриці Надвірнянської, ріки Річка, долина річки Довжина.

Осьову частину підобласті Сянсько-Ріцької верховини займає Верховинський вододільний хребет. Його висоти здебільшого не перевищують 800 – 1200 м: вершини Бескид – 1012 м, Дрогобицький Камінь – 1186 м. У середній частині ланцюг вершин підноситься на 1300 – 1400 м (гора Пікуй – 1408 м – найвища точка Львівської області). З півночі до Верховинського Вододільного хребта прилягає район Стрийсько-Сянської верховини, який представлений двома пасмами низькогірних хребтів з пересіченими абсолютними висотами 700 – 800 м, що розділені розлогими міжгірними долинами (Боринською, Турківською). Від українсько-словацького кордону південніше Верховинського вододільного хребта до верхньої течії Ріки простягається район низькогір'я Воловецько-Міжгірської верховини. Тут улоговиноподібні широкі річкові долини чергуються з низькогірними хребтами. У східній частині окремі з них піднімаються досить високо (Смерек – 1422 м).

Від верхів'їв Мізунки, Торунки і Ріки до Ясинської улоговини широкою смугою простягаються Привододільні Горгани. Вони представлені цілою групою відокремлених середньогірних масивів з абсолютними висотами понад 1700 м. Хоч за висотами вони близькі до Скибових Горган, але тут кам'яні розсипи поширені значно менше – зазвичай вони займають привершинні ділянки найвищих гір, але тільки на одному із схилів. Також тут подекуди виражені фрагменти льодовикових карів (під вершинами Негровець, Ясновець, Стримба, Берт, Братківська), які зовсім не представлені у Скибових Горганах.

Переважаючі абсолютні висоти у межах Бистрице-Селятинського низькогір'я становлять 700 – 950 м. Найвищі вершини знаходяться тут на відтинку Головного Карпатського вододілу (Плоска – 1353 м, Довга – 1371 м). Більша частина території підобласті представлена системою улоговин та низькогірних хребтів.

Полонинсько-Чорногірська область у межах території України межує з південно-західної сторони з двома природно-географічними областями – Мармароського кристалічного масиву та Закарпатського низькогір'я. У своїй будові вона представлена піднятими випуклими складками, які відповідають Внутрішній антиклінальній зоні Флішевих Карпат. Утворені вони потужною товщею флішу з переважаючим щільним пісковиком. У межах природно-географічної області Полонинсько-Чорно-

гірських Карпат доцільно виокремити три підобласті – Полонинське пасмо, Свидовецько-Чорногірську та Гринявсько-Яловичорські Карпати.

Найменш дискусійним з усієї протяжності південно-західної межі області є фрагмент, який розділяє Полонинську підобласть Полонинсько-Чорногірських Карпат із Закарпатським низькогір'ям, а власне Вулканічним пасмом. Тут межа йде Березне-Липчанською улоговиною, а саме, від Українсько-Словацького кордону річкою Убля, Уж, Турія, Велика Пінія, Дусінка, Прохідним струмком, Боржавою, Довгим струмком, струмком Потець.

Природна підобласть Полонинського пасма річковими долинами розчленована на Високі Бешади (Високобешадські полонини), Полонину Рівну, Полонину Боржаву, Полонину Красну. У рельєфі тут представлені пасма хребтів, масивів та гірських груп, що піднімають свої вершини до абсолютних висот 1400 – 1600 м.

Свидовецько-Чорногірська підобласть поперечними до простягання Карпат річковими долинами також розчленована на природно-географічні райони Свидовецького та Чорногірського масивів. Це найбільш підвищені гірські масиви Українських Карпат, де у привододільній частині основних хребтів добре виражені сліди льодовикової діяльності.

Гринявсько-Яловичорська підобласть Полонинсько-Чорногірських Карпат простягається від Чорного Черемосу до витоків Сучави. До неї входять гори Гриняви та гори Яловичори, які представлені видовженими звивистими пасмами хребтів, що мають абсолютні висоти до 1600 м.

Щодо безпосередньої межі *Мармароського кристалічного масиву* з Полонинсько-Чорногірськими Карпатами, то тут також не все однозначно, оскільки метаморфізовані товщі палеозою масиву у багатьох місцях насунуті на відносно молоді флішеві покриви Карпат, а тому у рельєфі не завжди чітко прослідковуються відмінності. Однак детальні спостереження дозволяють вловити незначні специфічні риси рельєфу суміжних територій і на основі цього запропонувати проведення межі.

Так, Шопурсько-Русавська природно-географічна підобласть, яка у межах території України представлена Рахівськими горами, займає територію між річками Шопуркою та Щауль. Між Шопуркою і Кісвою простягається хребет Кобили. Межі Мармароського масиву на цьому хребті проходять північніше вершини Тарниця (991 м). Звідти межа перетинає річку Кісву і виходить на Рахівський перевал північніше гори Камінь на хребті Лисини. З перевалу межа спускається на річку Тису, нею до гирла Білої Тиси. Течія останньої розділяє Чорногірський масив і Рахівські гори. Далі межею між цими масивами є ліва притока Білої Тиси – річка Щауль, сідловина між вершинами Щаул та Бирсенеску на українсько-румунському кордоні. Масив Рахівських гір дуже розчленований радіальними ущелиноподібними річковими долинами. Найвищою точкою є скеляста, вироблена

четвертинними льодовиками гора Піп Іван Мармароський (1938 м).

Гори Чивчини з вершинами Велика Будичевська, Чивчин, Гнатася, Палениця, які також є частиною Мармароського масиву (Чивчинсько-Кирлібабської підобласті), відмежовує на північному заході від Черногірських Карпат потік Добрин. Північно-східною межею Чивчин, яка відділяє їх від Гринявсько-Яловичорської підобласті, є долини Чорного Черемошу, Маскотина та Сарати. Куполоподібні із скельними конгломератовими останцями вершини Чивчин піднімаються на висоти до 1700 м над рівнем моря і більше.

Область Закарпатського низькогір'я течією річки Ріка нижче села Липча розділяється на підобласті Вуканічних Карпат та Солотвинського низькогір'я. Межа між останньою підобластю та Полонинсько-Черногірськими Карпатами детально описана нами у статті, яка присвячена геоморфологічним особливостям Солотвинського низькогір'я [1]. На заході ця підобласть відокремлена від області Мармароського кристалічного масиву вузькою смугою гірських відрогів масиву Свидовець між Апшицею і Шопуркою.

Межу між *Закарпатською рівниною* і Закарпатським низькогір'ям проводять вздовж підніжжя Вигорлат-Гутинського пасма. При цьому до нього

включають і Чорну гору, яка прилягає до масиву Тупий, але за своєю природою належить до пасма давніших за віком похованих вулканів. За будовою область Закарпатської рівнини відповідає Закарпатському крайовому прогину. Частину Закарпатської рівнини у межах України доцільно розглядати як підобласть Української Закарпатської рівнини, а у межах Словаччини – Словацьку підобласть. У межах української частини рівнини вирізняють два райони – Притисенську (або Чоп-Мукачівську) рівнину та Брегівсько-Косинське пасмо.

Висновок. Детальний аналіз меж одиниць природно-географічного районування під час експедиційних спостережень, а також вивчення найновіших картографічних матеріалів, дозволили здійснити досить значні уточнення їх простягання. У роботі детально описано найбільш дискусійні фрагменти меж між природно-географічними областями, а також простягання запропонованих нами меж підобластей. Розроблено картосхему такого районування до рівня підобластей. На основі власних спостережень звернено увагу на визначальні риси рельєфу всіх виокремлених підобластей Українських Карпат, якими вони відрізняються від інших сусідніх чи більш віддалених одиниць природно-географічного районування.

Література

1. Гілецький Й. Р., Сав'юк М. І. Солотвинське низькогір'я як геоморфологічна підобласть Закарпатського низькогір'я // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис / Й. Р. Гілецький, М. І. Сав'юк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. – Випуск 24. – С. 60-65.
2. Гілецький Й. Р. Природно-географічне районування Українських Карпат як основа оптимізації природокористування у регіоні // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 464: Географія / Й. Р. Гілецький. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 29-31.
3. Рельєф України. Навчальний посібник / Б. О. Вахрушев, І. П. Ковальчук, О. О. Комлев [та ін.]; за заг. ред. В. В. Стецюка. – К. : Видавничий дім "Слово", 2010. – 688 с.

Стаття надійшла 10.07.2013 р.

УДК 911.9:502

Петро Царик, Любомир Царик

ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ І ЄМНОСТІ ТЕРИТОРІЇ ПРИМІСЬКОГО РЕГІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ "ЗАГРЕБЕЛЛЯ"

У статті проведений аналіз рекреаційних ресурсів та видів рекреаційних занять регіонального ландшафтного парку "Загребелля", створено схему їх поєднання для кращого розуміння потенційного використання території РЛП. За допомогою певної методики проведено розрахунок рекреаційної ємності території та нормативні показники рекреаційних навантажень для території парку. Підраховано рекреаційну ємність території парку на теплий та холодний періоди окремо для водного плеса та суходолу. Подано пропозиції, щодо облаштування території парку для збільшення його рекреаційної ємності.

Ключові слова: рекреаційний потенціал, рекреаційна ємність, регіональний ландшафтний

парк “Загребелля”, допустимі рекреаційні навантаження, рекреаційні ресурси, види рекреаційних занять.

Petro Tsaryk, Lyubomyr Tsaryk. Approaches to evaluating the recreational potential and territorial capacity of the commuter regional landscape park “Zahrebellya”. *This paper analyzes recreational resources and types of recreational activities of the Regional Landscape Park “Zahrebellya.” It presents a scheme for a better understanding of the potential use of the park’s territory. The basic types of recreational activities in the park are analyzed specifically with respect to its suburban location. The concept of outdoor recreation potential and its capacity are defined as one of its components. Recreational capacity and regulatory pressures for recreational values of the park are calculated. Recreational capacities of the park for warm and cold periods, as well as for aquatic and terrestrial systems, are estimated. Recreational capacity depends on the area of the park and average length of stay of tourists which for the Regional Landscape Park “Zahrebellya” is 1 day. In determining the length of stay of tourists it is recognized that one of the leading types of recreation within this park is a one-day visit for swimming, hiking, fishing, etc. Lower coefficients of steep slopes are associated with lower coefficients for recreational areas. Proposals are made for improving the park to increase its recreational capacity.*

Key words: recreation potential, recreational capacity, regional landscape park “Zahrebellya”, recreational carrying capacity, recreational resources, types of recreational activities.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Зростання рекреаційних навантажень на приміські ландшафти обумовлює необхідність удосконалення методик оцінки наявного рекреаційного потенціалу і допустимих рекреаційних навантажень на природні і окультурені ландшафти. Тенденції зростання рекреаційних потреб у короткотривалих видах відпочинку особливо актуальні в умовах середніх і великих міст і пов’язані з інтенсифікацією сучасного ритму життя і регулярними потребами у короткотривалому відпочинку. Такий відпочинок передбачає такі види рекреаційних занять, як піші та велосипедні прогулянки, пробіжки, аматорське рибальство, плавання, прийом сонячних ванн, заняття дертджампінгом, веслуванням тощо. У зв’язку із обмеженим часом, а інколи і коштами на організацію довготривалого відпочинку на відомих курортах, у природних національних парках тощо, рекреанти віддають перевагу найближчим місцям відпочинку і оздоровлення. Такими місцями є регіональні ландшафтні парки (РЛП), приміські зони відпочинку в межах і поблизу середніх і великих міст, відвідування яких постійно зростає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам дослідження регіональних ландшафтних парків, їхньої ролі в рекреаційному і заповідному природокористуванні присвячені праці Л. П. Царика (2012), П. Л. Царика (2009, 2012), С. Р. Новицької (2009 – 2012), В. В. Худоби (2013) тощо.

Оцінці рекреаційних територій присвячена низка наукових досліджень. Серед них варто відзначити роботу В. Стаускаса, де розроблені критерії оцінки ландшафту при плануванні зон відпочинку. Варта уваги також робота Л. Мухіної “Принципи і методи технологічної оцінки природних ресурсів”. Ю. Веденій і М. Мірошніченко за методикою рекреаційного бонітування природних провінцій СРСР розробили систему градацій і дали їм оцінку. Е. Репшансом запропоновано дослідження рекреативності лісу через визначення низки показників, зокрема:

рекреативність деревостану, коефіцієнт відстані до води, коефіцієнт відстані від центрів мість проживання відпочиваючих, додаткова оцінка об’єктів привабливості та коефіцієнт забруднення біосфери. Варто зазначити, що запропоновані Е. Репшансом методи рекреаційної оцінки досить емкі та можуть використовуватись при дослідженні окремих ділянок лісу, або лісових кварталних масивів. На нашу думку, доцільною є методика бальної рекреаційної оцінки В. Мацоли, що передбачає дослідження природних, культурно-історичних та соціально-економічних рекреаційних ресурсів. Серед останніх публікацій варто відзначити оцінку рекреаційної дигресії природних комплексів у межах екологічних стежок, проведеною Л. М. Бабюк у 2012 – 2013 роках.

Метою даної публікації є висвітлення особливостей рекреаційного режиму регіонального ландшафтного парку “Загребелля” в умовах великого міста, оцінка рекреаційної ємності території з урахуванням специфіки видів рекреаційних занять і функціонального зонування території.

Вклад основного матеріалу. Регіональний ландшафтний парк “Загребелля” площею 630 га знаходиться в межах Тернопільського ставу та його правобережної частини на території Тернопільської міської ради, створений 18 березня 1994 року.

Структура земельних угідь РЛП є доволі збалансованою завдяки високій частці заліснених територій (47,7 %) та земель під водою (48,6 %). Така структура земельних угідь є привабливою для потенційного рекреанта, оскільки в межах території парку органічно поєднуються вертикальне розчленування території, водне плесо та лісопаркові масиви. Невипадково РЛП “Загребелля” стає місцем масового відпочинку тернополян у вихідні та святкові дні.

Аналіз основних видів рекреаційних ресурсів і видів рекреаційних занять дав змогу розробити схему їх поєднання в межах РЛП “Загребелля”, яка показує потенційні можливості рекреаційного використання території парку.

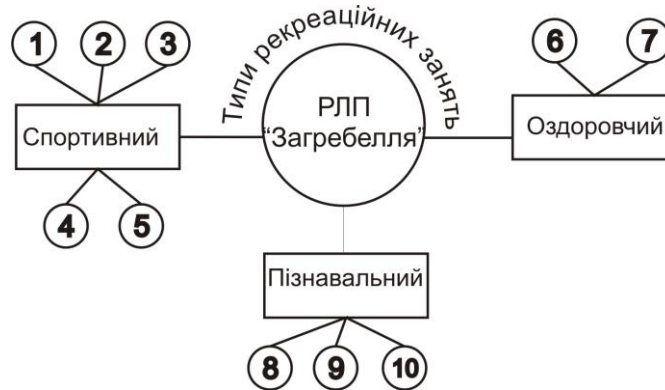

Рис. 1. Рекреаційні об'єкти і види рекреаційних занять РЛП "Загребелля"

1. Водне плесо Тернопільського ставу для занять водно-моторними видами спорту.
2. Гребний канал для занять веслувальними видами спорту.
3. Спеціальні трампліни для занять з катання на крокових велосипедах або спеціалізованих гірських велосипедах в стилі дертджампінг.
4. Територія лісопаркових зон для занять спортом.
5. Водне плесо Тернопільського ставу для занять водними видами спорту (плаванням тощо).
6. Відпочинково-оздоровчий комплекс на березі озера, що межує з мікрорайоном "Кутківці".
7. Відпочинково-оздоровчий комплекс у лісовому урочищі "Пронятин" неподалік пляжу.
8. Екологічна стежка "На хвилях Тернопільського ставу".
9. Екологічна стежка "Лісопарк".
10. Екологічна стежка "Знайомство з ландшафтним і біотичним різноманіттям".

Наступним логічним етапом дослідження є оцінка рекреаційного потенціалу і рекреаційної ємності території.

Змістовне визначення рекреаційного потенціалу як ступеня спроможності природних комплексів здійснювати позитивний фізичний, психічний і соціально-психологічний вплив, пов'язаний з відпочинком, дав ще у 1990 році відомий російський учений-природодослідник М. Ф. Реймерс. Цей ступінь спроможності можна оцінювати за допомогою низки критеріїв та різними методиками (бальні, грошові, рекреалогічні, медико-фізіологічні

тощо).

Рекреаційна ємність є невід'ємною складовою частиною рекреаційного потенціалу, під нею розуміють показник можливого рекреаційного навантаження на геосистеми.

Визначення рекреаційної ємності території було проведено за методикою В. С. Кравціва, Л. С. Гринів, М. В. Копача, С. П. Кузика, яка враховувала мінімальну, максимальну і середню чисельність рекреантів у межах різних видів природних комплексів (табл. 1).

Таблиця 1

Нормативні показники рекреаційного навантаження на природні комплекси [2]

Природні комплекси	Нормативи рекреаційного навантаження (осіб/км ²)					
	літо			зима		
	мін.	макс.	сер.	мін.	макс.	сер.
Приморські	300	500	400	60	100	80
Озерні	80	150	115	16	45	30
Річкові	50	80	65	16	24	20
Низовинні	80	120	100	30	50	40
Горбогірні, височинні	100	150	125	40	60	50
Гірські	110	200	155	60	160	110

Матеріали таблиці вказують на те, що максимальна рекреаційна ємність території характерна для горбогірно-височинних територій, якими зайнято близько 51,4 % РЛП. 48,6 % території парку належить до річкових природних комплексів, для яких характерне мінімальне нормативне рекреаційне

навантаження 50 осіб/км², середнє – 65 осіб/км², максимальне – 80 осіб/км².

Для РЛП "Загребелля" рекреаційна ємність території визначалась для всіх сезонів (теплий сезон – 183 дні, холодний – 182 дні) через специфіку видів рекреаційних занять і туристичні особливості.

- - межі зони стаціонарної рекреації;
- - межі господарської зони;
- - межі зони регульованої рекреації;
- · - · - · - межі заповідної зони;

Рис. 2. Функціональне зонування РЛП “Загребелля”

Рекреаційна ємність території визначалась за такою формулою:

$$V_i = \frac{N_i \times S_i \times C}{\dot{A}_i} 2,$$

де: V_i – рекреаційна ємність i -ї території, осіб;

N_i – норма рекреаційного навантаження на i -ту територію, осіб/км²;

S_i – площа i -ї рекреаційної території, км²;

C – тривалість рекреаційного періоду, днів;

\dot{A}_i – середня тривалість перебування туристів і відпочиваючих на i -й території, днів.

Розрахунки рекреаційної ємності території показали, що в межах РЛП “Загребелля” мінімальна рекреаційна ємність становить 126,6 тис. осіб, середня – 172,0 тис. осіб, максимальна – 217,1 тис.

осіб. Даний вид оцінки враховує усереднені показники навантажень на пересічний квадратний кілометр. Якщо провести розрахунки в межах функціональних зон парку (рис. 1, табл. 2), то

рекреаційна ємність буде перерозподілена здебільшого між зонами регульованої і стаціонарної рекреації з частковим використанням заповідної зони.

Оскільки під рекреаційними зонами парку зайнято близько 80 % території, то для більш точної

оцінки рекреаційної ємності функціональних зон використано коефіцієнт 0,8. У результаті застосування цього коефіцієнту загальна потенційна ємність території складатиме 101 277 осіб при мінімальній ємності, 137 596 осіб при середній ємності та 174 396 осіб при максимальній ємності.

Таблиця 2

Рекреаційна ємність території РЛП “Загребелля”

Показники	РЛП “Загребелля”
Площа РЛП, га	630,0
Площа водного плеса, га	306,6
Площа суходолу, га	323,4
Рекреаційна ємність водного плеса (осіб/теплий сезон):	
- мінімальна	43 640
- середня	62 790
- максимальна	81 900
Рекреаційна ємність водного плеса (осіб/холодний сезон):	
- мінімальна	8 784
- середня	16 470
- максимальна	24 705
Рекреаційна ємність водного плеса (осіб/ рік)	
- мінімальна	52 424
- середня	79 260
- максимальна	106 605
Рекреаційна ємність суходолу (осіб/ теплий сезон) (понижуючий коефіцієнт крутизни схилів 0,9)	
- мінімальна	52 888
- середня	66 135
- максимальна	79 361
Рекреаційна ємність суходолу (осіб/ холодний сезон) (понижуючий коефіцієнт крутизни схилів 0,9)	
- мінімальна	21 280
- середня	26 600
- максимальна	31 919
Рекреаційна ємність суходолу (осіб/ рік) (понижуючий коефіцієнт крутизни схилів 0,9)	
- мінімальна	74 168
- середня	92 735
- максимальна	110 552
Загальна рекреаційна ємність осіб/рік	
- мінімальна	126 592
- середня	171 995
- максимальна	217 157

Спеціальне обладнання території асфальтованими доріжками, спеціальними місця для відпочинку, смітниками, освітленням тощо, дасть можливість максимально збільшити рекреаційні навантаження.

Детальніша просторова оцінка рекреаційної ємності потребує врахування знижувального коефіцієнта крутизни схилів. При крутизні схилів 10 - 20 % знижувальний коефіцієнт кількості рекреантів становить 0,8; 20 - 30 % – 0,6; 30 - 50 % – 0,4; понад 50 % – 0,2. За середній показник для РЛП нами було прийнято коефіцієнт 0,9, який використовувався для суходільної ділянки парку, для водного плеса такий коефіцієнт не застосовувався.

Рекреаційна ємність безпосередньо залежить

від площі РЛП та середньої тривалості перебування туристів, яка у межах РЛП “Загребелля” становить 1 день. При визначенні тривалості перебування туристів враховувалось, що одним з провідних видів рекреації в межах РЛП є короткотривалий одноденний відпочинок (купання, пішохідні та велосипедні прогулянки, рибна ловля тощо).

Ідеальним варіантом рекреаційних навантажень території парку є той, який враховує мінімальну рекреаційну ємність території, оскільки на території РЛП за 19 років існування не створено спеціальної рекреаційної інфраструктури, за винятком пляжу. Нарощування кількості рекреантів парку можливе за умови проведення спеціальних парко-будівельних заходів. Це дало б можливість збільшити потік рекреантів до максимальних

розрахункових показників.

Висновки. Регіональні ландшафтні парки приміського типу зазнаватимуть зростання рекреаційних навантажень, пік яких припадатиме на вихідні та святкові дні, особливо в теплу пору року.

Зростання рекреаційної ємності території таких РЛП можна забезпечити завдяки проведенню спеціальних облаштувально-інфраструктурних заходів: прокладанню доріжок, велосипедних трас, встановленню малих архітектурних форм (альтанок,

мангалів тощо), облаштуванню місць для розведення вогнищ та складування сміття, встановленню туалетів, організації паркувань для автотуристів, проведенню спеціального освітлення, розробці та організації на місцевості екологічних стежок і піших туристичних маршрутів.

Оцінка потенційної рекреаційної ємності РЛП “Загребелля” показує, що парк здатен забезпечити рекреаційними послугами населення м. Тернополя.

Література

1. Бабюк Л. М. Проблеми моніторингу рекреаційних потоків в межах новоствореного НПП “Дністровський каньйон” / Л. М. Бабюк // Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції “Подільські читання” (Географія. Біологія. Екологія. Охорона природи). – Тернопіль: СМП “Тайп”, 2013. – С 249-251.
2. Кравців В. С. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Наукове видання / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик. – Львів: ІРД НАН України, 1999. – 78 с.
3. Новицька С. Р. Природні рекреаційні ресурси: географічні аспекти оцінки і аналізу (на матеріалах Тернопільської області) / С. Р. Новицька : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук, спеціальність 11.00.11 “Географія і раціональне використання природних ресурсів”. – Львів, 2012. – 20 с.
4. Царик Л. П. Щодо ролі НПП “Дністровський каньйон” у етапності оптимізації регіонального природокористування / Л. П. Царик, П. Л. Царик, М. Ф. Шкільнюк. // Географічна наука і практика: виклики епохи (Міжнародна наукова конференція присвячена 130-річчю географії у Львівському університеті, Львів, 16-18 травня 2013 р.) / [Відповід. редактори: В. І. Біланюк, Є. А. Іванов]. У 3-х томах. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Том 3. – 306 с.
5. Царик Л. П. Природні національні та регіональні ландшафтні парки як складові елементи природоохоронного та рекреаційного комплексів Тернопілля / Л. П. Царик // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія, 2004. – № 3. – С. 176-181.
6. Царик Л. П. Ландшафтно-рекреаційні райони тернопільського Придністер'я: рекреаційні об'єкти та типи рекреаційних занять / Л. П. Царик // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16-18 травня 2009 року). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 240 с.

Стаття надійшла 16.05.2013 р.

УДК 911.9 (477.84)

Олена Кріль

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДНО-ТЕХНОГЕННОЇ БЕЗПЕКИ МІСТА ТЕРНОПІЛЬ

Визначено природно-техногенні загрози безпеки міста Тернопіль, подано територіально-функціональний аналіз потенційно небезпечних об'єктів та безпеки прояву природних явищ. Створено картографічну модель просторової приуроченості еколого-небезпечних об'єктів. Проаналізовано надзвичайні ситуації за останні 10 років, з'ясовано їхню причину, місце, наслідки, кількість загиблих, постраждалих.

Ключові слова: природно-техногенна безпека, потенційно-небезпечні об'єкти, надзвичайна ситуація, ризик, захист.

Olena Kril. Functional and spatial analysis of natural and technological hazardous events in Ternopil. *Natural and technological hazardous events as factors in compromising safety of the population are analyzed in their spatiotemporal differentiation. 108 objects on the territory of Ternopil are listed in the State register (including housing and communal sector structures, power plants, transport infrastructure). A territorial functional analysis is provided of potentially hazardous objects that present increased risk: gas, electric, heating and water supply. The states of sewage networks, water intakes,*

waste collection and water reservoir are analyzed. Transport network load is elucidated. A cartographic model of spatial coincide of ecologically hazardous objects is presented, showing potentially hazardous objects, such as places of storage of chlorine, oxygen, gas stations and point-sources of ionizing radiation. Technological hazards are identified, which derive from the functioning of hydrodynamic, chemical, explosive and combustible facilities and transport networks. Spatial combination of factors helped to identify areas with different degrees of hazard.

Natural disasters, conditioned by peculiarities of geological structure and water regime of the territory, are noted. Risks associated with natural phenomena are considered: associated with geology, such as lateral erosion, swamping of the Seret river, gullying and landslide processes; weather hazards, such as hurricanes, heavy snow-fall, hail, ice-storms, floods, freshets, rising groundwater levels and their territorial coverage; fires in the ecosystems; biomedical hazards, such as infectious diseases and food poisonings. Streets with low drainage capacity susceptible to flooding are identified: Lypova, Tantsorova, Zhyvova, Obolon', Halyts'ka.

Emergency situations which arose in the past 10 years in Ternopil are analyzed: toxic poisoning, accidents, explosions. Causes of emergencies, their location, consequences, numbers of fatalities and injured are outlined.

Key words: natural technological hazards, potentially hazardous objects, emergency, risk, safety.

Постановка наукової проблеми та її значення. Ефективність регіональної політики щодо гарантування безпеки населення та довкілля від впливу природно-техногенних загроз визначає стан екологічної безпеки території. Сучасний розвиток міст супроводжується значними впливами на довкілля, збільшенням кількості аварій на житлово-комунальних системах, випадків руйнування споруд, нестійким функціонуванням транспортної інфраструктури, травмуванням і загибеллю людей. Сучасний катастрофічний стан теплоенергетичних і водопровідно-каналізаційних мереж значно погіршує стан еколого-техногенної безпеки міст. Внаслідок цього знижується міцність порід у підґрунті будівель, підтоплюються прибудинкові території, руйнується покриття доріг з утворенням провалів. У містах спостерігається стійке порушення природної рівноваги геологічного середовища, що призводить до активізації небезпечних геологічних процесів: зсувів, підтоплення, ґрунтових і карстових просідань денної поверхні [1].

Аналіз досліджень даної проблеми. Різні аспекти дослідження природно-техногенної безпеки України висвітлено у працях географів, економістів та інших науковців, а саме: С. Волошина, В. Жаворонкова, А. Качинського, О. Кононенка, А. Мельничука, І. Ілляшенко, В. Шмандія та ін. Досліджень природно-техногенної безпеки на регіональному рівні, зокрема м. Тернополя, недостатньо.

Мета і завдання статті. Метою даного дослідження було оцінити природно-техногенну безпеку на основі врахування еколого-економічних критеріїв і показників. Основними завданнями наукового дослідження є: визначення природно-техногенної безпеки міста Тернопіль; територіально-функціональний аналіз потенційно небезпечних об'єктів, об'єктів підвищеної безпеки та безпеки прояву природних явищ; створення картографічної моделі просторової приуроченості еколого-небезпечних об'єктів; аналіз надзвичайних ситуацій за останні 10 років.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Державний реєстр потенційно небезпечних об'єктів є автоматизованою інформаційно-довідковою системою обліку та обробки інформації щодо потенційно небезпечних об'єктів (ПНО). Станом на 2011 рік такий реєстр містить відомості про 530 ПНО у Тернопільській області. З них 108 знаходяться на території міста Тернопіль [2]. До їхнього числа входять промислові підприємства, магістральні газо- і нафтопроводи, АЗС, гідротехнічні споруди, вузлові залізничні станції, місця збереження небезпечних речовин та ін. База даних реєстру постійно поповнюється та оновлюється. Джерелами загроз міста Тернополя є ПНО, об'єкти житлово-комунального господарства, теплоенергетики, функціонування транспорту та природна небезпека.

Загрози техногенного характеру міста визначаються наявністю ПНО, які є гідродинамічно-, радіаційно-, хімічно-, пожежо-, вибухонебезпечними. До складу об'єктів міського господарства входять споруди, а також підприємства і організації, що їх експлуатують, які в сукупності забезпечують функціонування міста як складної соціально-економіко-екологічної системи. До них належать мережі газо-, електро-, тепло- і водопостачання, благоустрою і санітарного прибирання міської території, міський транспорт, водойми, які вважають потенційно-небезпечними і об'єктами підвищеної безпеки. В умовах міста відбувається не тільки накладання і концентрація потенційно-небезпечних об'єктів, а ще й підсилення дії природних несприятливих процесів і явищ людською діяльністю. Це свідчить про високу ймовірність виникнення надзвичайних ситуацій (НС) природного і техногенного характеру із високим ризиком для населення.

Електромережа міста включає підстанції, розподільні установки та електричні лінії, призначені для передачі та розподілу енергії, до яких безпосередньо приєднана електроустановка або електропроводка споживача. Джерелом живлення

міста є підстанція “Тернопіль”, яка підключена до об’єднаної енергетичної системи. До об’єктів електромережі входить ВАТ “Тернопільобленерго”, КП “Тернопільміськтеплокомуненерго”, КП “Тернопільелектротранс”. До системи електропостачання м. Тернопіль входять 5 електричних підстанцій з напругою 110 тис. В, 36 електророзподільчих пунктів. ВАТ “Тернопільобленерго” відноситься до природних монополістів на ринку транспортування електроенергії для споживачів на території Тернопільської області. У складі ВАТ “Тернопільобленерго” налічується 18 підрозділів. Небезпека для населення полягає в тому, що розгалужена мережа ЛЕП високої напруги, що сполучає між собою п’ять електростанцій створює небезпечні електромагнітні поля. Своєю чергою, електророзподільні пункти зв’язані ЛЕП потужністю 220 Вт з усіма споживачами електроенергії. Таким чином, у межах міської території формується потужне електромагнітне поле, в межах якого зосереджена життєдіяльність населення. Негативний вплив електромагнітного поля, що створюється ЛЕП, виявляється вже при напруженості поля, що дорівнює 1 кВ/м. Під впливом електромагнітної дії у людини порушуються робота ендокринної системи, процеси імунитету, обмінні процеси, функції головного і спинного мозку, розвивається синдром хронічної втоми, знижується працездатність збільшується ризик захворювань, що особливо небезпечно для дітей, підлітків, осіб з послабленим здоров’ям та вагітних жінок.

Джерелом газопостачання м. Тернополя є природний газ, який надається з газопроводу високого тиску Дашава – Київ. У 1948 році в Тернополі введено в експлуатацію перший розподільчий газопровід. Система газопостачання міста триступенева з подачею газу споживачам розподільчими газопроводами високого, середнього тиску (ГРС, ГРП) та низького тиску ГРП і ТПРГТ. Газопостачання у м. Тернопіль здійснює ВАТ “Тернопільміськгаз”. Основна діяльність підприємства полягає в транспортуванні природного газу розподільчими газопроводами та постачанні газу за регульованим тарифом. Транспортування природного газу до населеного пункту відбувається за допомогою магістрального газопроводу, до складу якого входять промислова газорозподільна станція (ПГРС), компресорні станції, які забезпечують підвищення тиску газу, відгалуження від магістральних газопроводів, контрольно-регуляторні пункти (КРП) для постачання газу населеним пунктам, окремим промисловим об’єктам. Кінцевим пунктом магістрального газопроводу є КРП, на яких знижується тиск газу до значення, що забезпечує нормальне газопостачання населеного пункту, а також ведеться облік відпущеного споживачам газу. Крім цього, на КРП газ очищають від пилу й газового бензину. Мережа газопостачання міста є сильно розгалуженою і накладається в межах конкретних підприємств, установ і організацій,

приватних помешкань на електромережу, що підсилює загальну небезпеку.

На території міста експлуатується 32 АЗС, які відповідно до чинного законодавства належать до об’єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку. Найбільше таких об’єктів розміщено в районі Тернопіль – Березовиця (11), а відсутні вони в мікрорайонах Новий Світ та Старий Парк – Канада.

Розподіл води між окремими водоспоживачами на об’єкті водопостачання проводиться по зовнішній та внутрішній водопровідних мережах. Зовнішня водопровідна мережа являє собою систему трубопроводів, що прокладені в землі на території об’єкту водопостачання і призначені для транспортування води до кожного місця підключення споживачів. Такими точками є: вуличні водорозбірні колонки, пожежні гідранти, поливні крани, вводи в будинки, на промислові і сільськогосподарські підприємства [2]. Джерелом водопостачання м. Тернопіль є підземні води Волинсько-Подільського артезіанського басейну та поверхневі води річки Серет. Підземний водозабір базується на експлуатації підземних вод верхньокрейдяного водоносного горизонту. Водозабір розташований на 2-х ділянках: с. Біла і с. Верхній Івачів. Особливістю Верхньо-Івачівського водозабору є його розташування на відстані 3-х км від Малашівського сміттєзвалища, що обумовлює загрозу потрапляння забруднюючих речовин у водоносний горизонт водозабору. Якість води у підземних джерелах відповідає вимогам другого класу джерел водопостачання ГОСТ 2761-84 через підвищений вміст у воді заліза (Тернопільський водозабір – 0,5 мг/л, В. Івачівський водозабір – 1,23 мг/л) та окислюваність, вищу за 2 мг/л. Якість води, яка подається у мережу від Тернопільського водозабору (після станції знезалізнення), відповідає вимогам Державного стандарту на питну воду ГОСТ 2874-82. А якість води, яка подається у мережу від Велико-Івачівського водозабору, не відповідає вимогам стандарту ГОСТ 2874-82 через підвищений вміст заліза (більше 1,0 мг/л) та відсутність на цьому водозабірній станції очистки води від заліза. Наведені дані показують, що 42,5 % водопровідних мереж використали свій термін експлуатації, а 39 % (132,2 км) є аварійними. Такий стан трубопроводів зумовлює аварійність, значні втрати води та перебої у водопостачанні. Потребують певної реконструкції як приміщення, так і обладнання насосних станцій.

Загальна довжина каналізаційних мереж – 248,0 км, з них напірних трубопроводів – 28,9 км і самопливних колекторів – 219,1 км. Загальна проектна пропускна спроможність каналізаційних очисних споруд становить 106,4 тис. м³/добу. Середньодобовий обсяг стоків у 2004 р. становив 74,3 тис. м³/добу. За останні 2 роки на потреби водовідведення було спожито, відповідно, 20,532 та 20,046 млн. кВт*год/рік електроенергії.

Значна частина водопровідної мережі, водоводів у аварійному стані. Забезпеченість населення централізованим водопостачанням – 88 %. Водопостачання міста здійснюється централізованою комунальною системою та локальними відомчими водопроводами промисловості. Водопостачання м. Тернополя виконує комунальне підприємство КП “Тернопільводоканал”. Збір та відведення стічних вод міста здійснюється централізованою комунальною системою каналізації, значна частина якої знаходиться в аварійному стані (до 58 %). Охоплення населення системою каналізації становить 86 %. Садибна забудова використовує вигреби [3]. Всього на території міста існує 6 басейнів каналізування. Стічні води мережами самопливної та напірної каналізації транспортуються на очисні споруди. Очистка повна, біологічна з доочищенням на біоставках з поетапним скидом стічних вод у р. Серет.

На забруднення вод впливають практично всі види господарської діяльності. Зростання масштабів господарської діяльності і кількості промислових об’єктів і комплексів, концентрація виробничих агрегатів та установок значної потужності, використання у виробництві потенційно небезпечних речовин, зношеність технічних засобів – все це збільшує вірогідність виникнення техногенних аварій. Надзвичайні ситуації техногенного походження містять у собі загрозу для людини, економіки і природного середовища або здатні створити її внаслідок ймовірного вибуху, пожежі, затоплення або забруднення навколишнього середовища [3].

На території міста розташовані хімічно-небезпечні об’єкти, на яких використовуються сильнотоксичні отруйні речовини – хлор, аміак. Такими, зокрема, є три склади хлору водопровідної насосної станції та каналізаційних очисних споруд комунального підприємства “Тернопільводоканал”.

Аналіз потенційно небезпечних об’єктів у межах м. Тернополя показав значну їх концентрацію у центральній (діловій) частині міста, у периферійних промислових зонах (північній і південній), а також у місцях розташування лікувально-оздоровчих закладів (рис. 1). Основна кількість ПНО приурочена до промислової зони міста (32). Аварійних ситуацій при експлуатації даних об’єктів за період 2005 – 2011 рр не встановлено.

До м. Тернополя підходять 5 доріг державного значення, а також дороги місцевого значення. Вулична мережа старої частини міста має обмежену пропускну здатність, що обумовлює автомобільні затори у часи пік, надмірне надходження забруднюючих речовин у повітряне середовище. Транспортна мережа отримує навантаження як від власних машинопотоків, так і від транзитних, частка яких на підходах до міста та об’їзних шляхах є високою.

Ризик виникнення аварій на комунальних системах життєзабезпечення і очисних спорудах

визначається рівнем зносу обладнання, зниженням рівня модернізації, що може призвести до виникнення НС.

Загрози природного характеру для міста представлені процесами і явищами геологічного (зсуви, обвали та осипи, просадки земної поверхні), метеорологічного (зливи, урагани, сильні снігопади, сильний град, ожеледь), гідрологічного (повені, паводки, підвищення рівня ґрунтових вод та ін.) характеру, пожежами у природних екосистемах і медико-біологічними загрозами.

Для м. Тернополя у групі природних небезпечних гідрометеорологічних явищ домінуючими є сильний вітер, сильний дощ та сильний сніг, що спричиняють різні гідрометеорологічні явища. Найнебезпечнішими є урагани та буревії, зливи, підтоплення значної території, сильні заметілі, снігопади й ожеледі, складні відкладення і налипання мокрого снігу. Ґрунтові води залягають на глибинах 0,3-5,0 м, що обумовлює часті підтоплення значної території міста. Весняна повінь з піднесенням рівнів води до небезпечних позначок спостерігається практично кожен рік. У зоні затоплення можливе руйнування і пошкодження 6-ти мостів, з них 4 – автодорожнього призначення; 1-го газорозподільного пункту, 0,05 км мереж водогону; 0,4 км автомобільних доріг різного призначення, 3-х розподільчих підстанцій електромереж.

Дошові паводки в місті спостерігаються у період з травня до серпня. Під час сильних злив відбувається підтоплення підвальних приміщень і цокольних поверхів об’єктів житлово-комунального господарства, підприємств інших установ і закладів, розташованих на вулицях Галицька, Крушельницької, Оболонь, Збаразька, Татарська, Піскова, Липова та ін. Житлові будинки, ділянки доріг у Тернополі, які знаходяться в пониззі, де практично відсутня дощова каналізація, регулярно підтоплюються зливовими дощами. Стічні отвори та канали, через замулення і застарілі комунікації, не можуть впоратись з напливом води. У Тернополі є два найнебезпечніші місця: біля магазину “Універсам”, що на пр. Злуки, та на центральному ринку. Оскільки водозбірний колектор на вул. Галицькій розташований на глибині 17 метрів, контролювати його складно.

Найбільш характерними ділянками р. Серет, на яких виникає вірогідність піднесення рівня води в межах міста, є територія заплави Тернопільського ставу.

Гідрологічна ситуація може значно ускладнюватись за умови інтенсивного снігонакопичення та в разі випадання дуже сильних дощів. Інтенсивне наростання тепла і велика кількість опадів у період сніготанення під час водопілля можуть викликати негативні наслідки: вихід води на заплаву р. Серет та підтоплення понижених ділянок безпосередньо талими і дошовими водами через відсутність чи незадовільний стан внутрішнього водостоку.

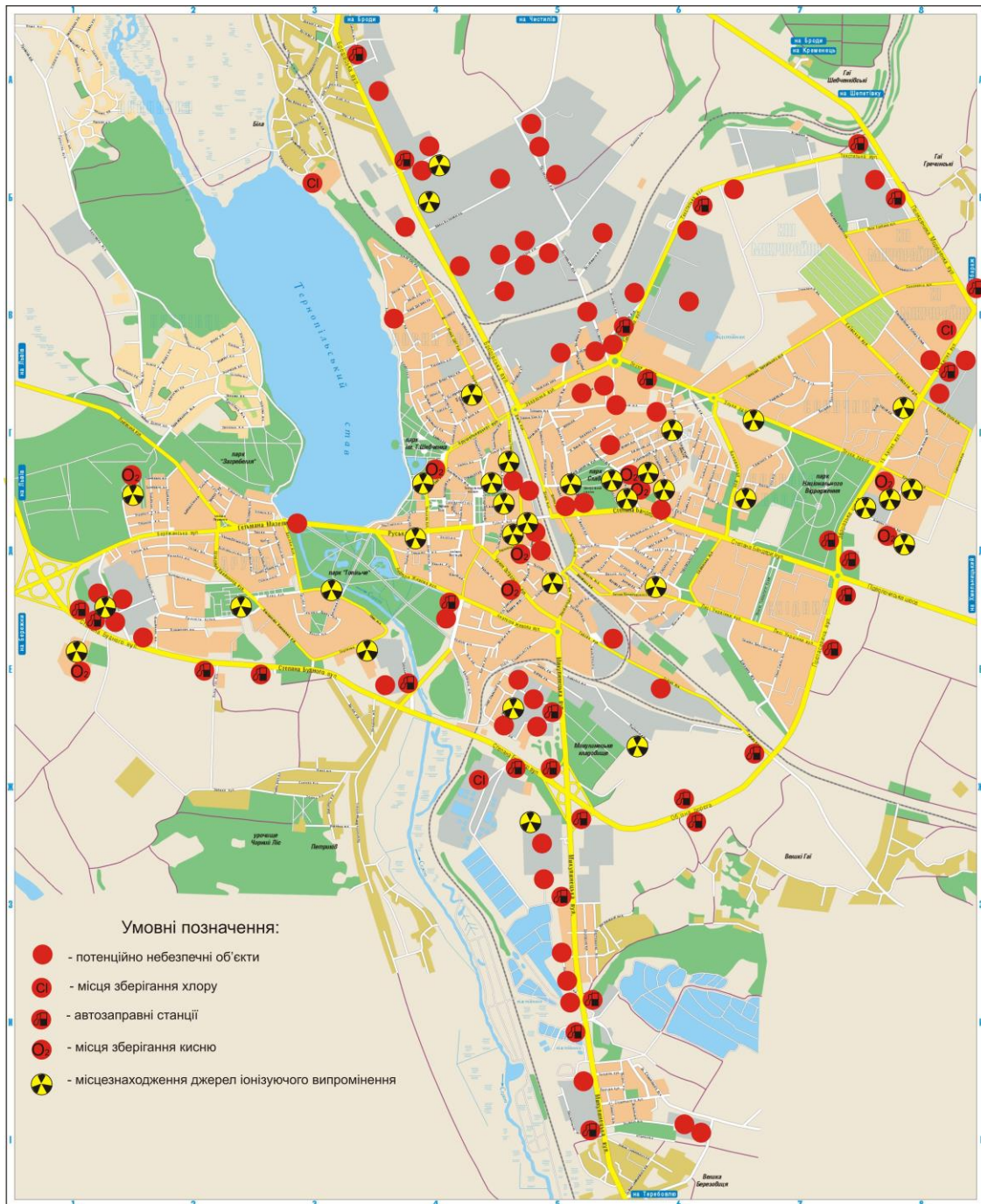

Рис. 1. Розміщення небезпечних об'єктів у м. Тернопіль

На території міста можуть виникати такі стихійні явища, як буревії і урагани, сильні заметілі, снігопади й ожеледі, складні відкладення і налипання мокрого снігу (2013 р.). Внаслідок їхньої дії порушується рух автотранспорту, знеструмуються і залишаються без зв'язку житлові і промислові об'єкти, відключаються АТС і ЛЕП.

Територія м. Тернополя характеризується складною геоекологічною ситуацією, при якій можливий розвиток небезпечних геологічних процесів. У геологічній групі явищ небезпечними є

процеси карстоутворення, механічної суфозії, а також зсувонебезпечні процеси. З року в рік ситуації ускладнюються внаслідок збільшення техногенного навантаження. Сучасні екзогенні процеси на території м. Тернопіль не набули великого поширення і представлені боковою ерозією, заболоченням заплави р. Серет, яроутворенням та процесами зсувоутворення. Осередки зсувів розміщені в нижній частині лівого схилу безіменної притоки р. Серет (вул. Тернопільська) вздовж автотраси Тернопіль – Львів, на правому березі

Тернопільського ставу, поблизу правого схилу р. Серет. На території міста відбуваються процеси карстоутворення. Процеси механічної суфозії в лесових ґрунтах мають локальне поширення. Згідно з діючим сейсмічним районуванням, на території м. Тернопіль прогноуються землетруси з максимальною інтенсивністю 5 балів (за шкалою MSK-64). Сейсмічність території м. Тернопіль визначається як землетрусами районів, що межують, так і землетрусами сейсмічного масиву Вранча (Румунія). У зону із можливою інтенсивністю землетрусу 5 балів потрапляє вся територія міста, внаслідок цього можливе пошкодження старих і аварійних будівель та інженерних мереж.

Значну територію міста займають паркові зони, що створює можливість виникнення лісових пожеж. Як вказує статистика, основними причинами їхнього виникнення є необережне поводження з вогнем при відвідуванні.

Медико-біологічні порушення інфраструктури життєзабезпечення населення внаслідок НС, необхідність переселення людей у безпечні райони призводять до значного погіршення санітарно-гігієнічної ситуації, в тому числі і в зонах тимчасового розміщення населення. Створюються передумови для виникнення інфекційних хвороб, харчових отруєнь. Порушення умов водопостачання і харчування при недотриманні гігієнічних умов може призвести до поширення кишкових захворювань (черевний тиф, сальмонельоз, вірусний гепатит). Висока скупченість населення, може сприяти виникненню і поширенню повітряно-крапельних інфекційних хвороб (грип, менінгокова інфекція, дифтерія, кір тощо).

За останні 10 років у м. Тернопіль виникло 6 надзвичайних ситуацій, у т. ч. 1 природна, 4 техногенних і 1 соціальна. НС природного характеру (отруєння людей токсичними речовинами) виникла у 2006 р. У ній загинуло 3 особи. У 2009 р. виникла НС державного рівня, пов'язана з епідеміологічним спалахом захворювань на каліфорнійський грип А/Н1N1 та ГРВІ. Загалом в області померло 25 осіб [2]. Місцями виникнення двох НС техногенного характеру 7 та 8 листопада 2008 року були сходові клітки дев'ятиповерхових житлових будинків міста, що на вул. 15 Квітня, №№ 27 та 31. Там було зібрано 2 кг ртуті. З під'їздів будинків, де було виявлено ртуть, евакуювали 224 особи, у т. ч. 43 дитини.

Надзвичайні ситуації на об'єктах життєзабезпечення виникали двічі. 24 січня 2006 р. внаслідок прориву на теплової трасі магістральної теплової мережі м. Тернополя відбулась аварійна зупинка котельні по вул. І. Франка, 16, що призвело до відключення від тепла 80-ти житлових будинків (4500 мешканців) і 24-х об'єктів життєзабезпечення

населення (лікарень, освітніх закладів, залізничного вокзалу, "Укртелекому", "Укрпошти" та інших). У ніч з 10 на 11 травня 2012 року зареєстровано іншу НС – наявність у поверхневих водах шкідливих речовин понад ГДК. Агресивні стоки невідомого походження з каналізаційної мережі міста потрапили на очисні споруди КП "Тернопільводоканал". Близько 40 тис. м³ недостатньо очищених стічних вод було скинуто у р. Серет, що призвело до її забруднення поблизу сіл Велика Березовиця, Острів, Буцнів і далі за течією, аж до міста Чортків. Унаслідок даної НС були перевищені ГДК хімічних і бактеріологічних показників, вимерли очисні мікроорганізми, загинула риба у річці Серет на території Тернопільського, Теребовлянського, Чортківського і Заліщицького районів.

Соціальна НС виникла 14 травня 2008 року в центральній частині Тернополя – виявлена фугасна авіабомба ФАБ-100 часів Другої світової війни.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Для урбанізованих територій характерною рисою є концентрація і ущільнене розташування об'єктів підвищеної небезпеки, які інколи знаходяться близько один від одного, знижуючи рівень екологічної безпеки. Так, у м. Тернопіль і його передмістях (с. Біла, с. Велика Березовиця, с. Петриків, с. Підгородне, с. Гаї Шевченківські) зосереджено більше 100 потенційно небезпечних об'єктів. На розгалужену газову мережу міста накладаються розгалужені електромережа і тепломережа із газифікованими котельнями. Внаслідок просторового накладання таких об'єктів майже вся територія міста є територією підвищеної небезпеки. Внаслідок зношення технологічного обладнання на більшості підприємств підвищеної небезпеки збільшується ймовірність виникнення надзвичайних ситуацій.

Комплексна геофізична оцінка впливу на безпеку комунікацій, інфраструктури міста практично не проводиться, що унеможливує обґрунтований аналіз рівня еколого-техногенної безпеки.

Враховуючи зростання кількості надзвичайних подій побутового, комунального, будівельного, транспортного та іншого походження в межах міста доцільно визначити заходи підвищення безпеки населення. Першочерговими завданнями є проведення обстежень ділянок щодо небезпечних геологічних процесів, підтоплення, особливо поблизу об'єктів інфраструктури та житлових будівель, виділення аварійних ділянок автомобільних доріг, теплоенергетичних, водопровідних і каналізаційних мереж тощо. Варто створити картографічну геоінформаційну систему стану міста Тернопіль.

Література та джерела

1. Аналіз стану еколого-техногенної безпеки інженерної інфраструктури міст і селищ [Електронний ресурс] : Аналітична записка. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/articles/831

2. Державна служба України з надзвичайних ситуацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua>
3. Міністерство екології та природних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecoternopol.gov.ua/data/Dopovid.doc>

Стаття надійшла 18.02.2013 р.

УДК. 630.907.11

Олена Греськів

ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ ЗАПОВІДНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Проаналізовано структуру земель заповідного природокористування в межах адміністративних районів Тернопільської області за категоріями природно-заповідного фонду (ПЗФ), оцінено функціональну структурованість заповідних мереж адміністративних одиниць, проведено типологію адміністративних районів за часткою заповідних територій і кількістю категорій заповідання, розглянуті пропозиції щодо перспектив створення регіональних ландшафтних парків та інших заповідних категорій у “проблемних” адміністративних районах.

Ключові слова: заповідна мережа, заповідне природокористування, просторова структури земель ПЗФ, типологія, частка заповідних площ, перспектива заповідної справи.

Olena Hres'kiv. Spatial organization of nature conservation lands (in Ternopil Oblast). *The structure of nature conservation lands by categories of protected areas is examined within the administrative districts of Ternopil Oblast. The functional structure of conservation networks of administrative units is assessed. A typology of districts by their share of protected areas and number of conservation categories is made. Recommendations on the prospects for the establishment of regional landscape parks and other protected area categories in “problem” administrative districts are examined.*

Key words: conservation network, nature conservation, spatial structure of protected areas, typology, share of protected areas, prospect of nature reserves.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Частка заповідного землекористування у загальній площі території Тернопільської області як альтернатива традиційним видам природокористування зросла за останні півстоліття до 8,86 %. Заповідне природокористування сприяє зростанню частки екологічно безпечних видів використання природних ресурсів, їхньої ролі у збалансованому розвитку території. Така позиція закладає об'єктивні передумови для перспективного розвитку заповідного землекористування в межах України. За умов реалізації національної і регіональної програм формування екомереж частка заповідного природокористування буде неухильно зростати – до 10,5 % у 2015 році.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблемі формування природоохоронного ландшафтознавства, його наукових засад, потреб і передумов розвитку присвячена праця В. Т. Гриневського [3], геоекологічне обґрунтування проектів

природокористування детально опрацьоване О. П. Гавриленко [1]. Питання розвитку заповідного природокористування представлені у працях Л. П. Царика, в яких висвітлені роль цього нового напрямку, його основні завдання за умов розбудови регіональних екомереж [6, 7]. Питання заповідного природокористування отримають свій подальший розвиток у зв'язку з відведенням земель у найближчій перспективі під національну і регіональні мережі на завершальних стадіях їхнього формування.

Формування цілей статті. Метою даного дослідження було виявлення структури і частки земель заповідного природокористування у межах адміністративних районів Тернопільщини та оцінка їхньої ролі в системі природокористування області, з'ясування основних завдань і перспектив розвитку.

Виклад основного матеріалу. На відміну від традиційних видів природокористування (землекористування, лісокористування, водокористування,

мінерально-ресурсного тощо), які ведуть до виснаження природних ресурсів, скорочення їхніх запасів, погіршення якісного стану, заповідне природокористування спрямоване на збереження природних комплексів та їхніх ресурсів, відновлення і підтримання екологічної рівноваги в регіоні. Частка земель заповідного природокористування у структурі земельного фонду області сьогодні є такою, що надає можливості для регулювання ним ефективності збереження та відновлення ландшафтного і біотичного різноманіття, а також ефективного управління процесами збалансованого землекористування.

Заповідне природокористування є відносно новим видом використання земельних ресурсів, природоохоронна спрямованість якого дає можливість розглядати його як альтернативу традиційним видам. Якщо у 1960 році в області не було жодного заповідного об'єкту, то станом на 1.01.2012 року заповідними є землі на площі 134 890,4968 га (8,86 %). Розбудова перспективних екомереж передбачає довести частку території під альтернативними видами природокористування до 31,21 %. Це означає, що в межах зазначених територій запроваджуватиметься збалансований режим землекористування, який залежатиме від співвідношення площ різних заповідних категорій.

У межах області найбільша частка заповідних

земель знаходиться під заказниками, традиційними і найпоширенішими формами заповідання (45,5%), національними природними і регіональними ландшафтними парками, які є відносно новими багатоцільовими рекреаційно-заповідними об'єктами (45,05%), і природним заповідником – найефективнішою формою збереження і відновлення природних комплексів (7,8 %). Таким чином, під чотирма базовими категоріями заповідання в області знаходиться 98,35% площ заповідних територій, що свідчить про відносно диференційовану і доволі збалансовану структуру територій та об'єктів ПЗФ (рис. 1). 1,65% заповідних територій зайнято під заповідними об'єктами решти шести категорій, що свідчить про їхню відносну “другорядність” у просторовій структурі ПЗФ Тернопільської області.

Пересічнообласний показник заповідності істотно відрізняється за адміністративними районами. Так, частка заповідних територій Заліщицького району складає 26,83 %, водночас заповідність Тернопільського району – 1,21 %. Шість адміністративних районів області і м. Тернопіль мають показник заповідності на рівні розвинутих європейських країн – вище 11,66 %. Заповідність Кременецького району є вищою за середньообласний показник і складає 9,87 %. Це створює передумови реальної реалізації проектів збалансованого природокористування.

Рис. 1. Частка заповідних земель у структурі територій та об'єктів ПЗФ Тернопільської області

Водночас десять адміністративних районів мають під заповідним природокористуванням менше 5,85 % території, тобто на 3 % нижче пересічно-обласного показника. Найнижчі показники заповідності території представлені, окрім Тернопільського, ще у Козівському, Підгаєцькому, Терехівському, Лановецькому і Зборівському адміністративних районах (табл. 1).

Важливим показником ефективності заповідних територій є їхня різноманітна функціональна структура, тобто поєднання різних функціональних заповідних категорій (заповідник, НПП, РЛП, заказник, заповідне урочище, пам'ятка природи тощо) в межах адміністративних чи ландшафтних одиниць. Проведений аналіз функціональної структури заповідних категорій показав, що у дев'яти

адміністративних районах області функціональна структура ПЗФ представлена 5-7-ма заповідними категоріями, що свідчить про високу її структурованість. У решти восьми адмінрайонів і м. Тернополі функціональну структуру природо-заповідання репрезентують від 2-х до 4-х категорій

заповідання, а в межах Зборівського, Підгаєцького і Чортківського районів функціональну структуру представляють всього лише дві заповідні категорії (пам'ятка природи, заказник), а відтак вона є незадовільною.

Таблиця 1

Заповідність території адміністративних одиниць Тернопільської області [4]

№ з/п	Адміністративні одиниці (райони, міська рада)	Площа, га	Природно-заповідний фонд станом на 01.10.2011 р.		
			Кількість, од.	Фактична площа, га	Заповідність території, %
1	Бережанський	66 113	47	3 614,05	5,47
2	Борщівський	100 587	89	19 624,86	19,51
3	Бучацький	80 212	38	9 353,64	11,66
4	Гусятинський	10 616	26	14 452,24	14,22
5	Заліщицький	68 391	61	18 347,99	26,83
6	Збаразький	86 306	32	4 470,08	5,18
7	Зборівський	97 741	18	4 513,05	4,62
8	Козівський	69 430	15	1 461,52	2,11
9	Кременецький	91 754	35	9 054,10	9,87
10	Лановецький	63 234	18	2 819,12	4,46
11	Монастирський	55 815	30	8 278,92	14,83
12	Підволочиський	83 726	23	3 452,920	4,12
13	Підгаєцький	49 638	17	1 278,44	2,58
14	Теребовлянський	113 003	35	3 811,44	3,37
15	Тернопільський	74 911	29	903,3618	1,21
16	Чортківський	90 344	37	5 285,30	5,85
17	Шумський	83 800	36	11 037,86	13,17
18	м.Тернопіль	5 852	10	725,00	12,39
Разом по області		1 382 473	580	122 483,8868	8,8598

Залежно від частки заповідних площ і кількості категорій заповідання в межах адміністративних районів проведено їх поділ на чотири типологічні групи.

До першої типологічної групи увійшли адмінрайони з часткою заповідних площ понад 9,5 % з розвиненою функціональною структурованістю заповідних мереж (4-6 заповідних категорій). Це Заліщицький, Борщівський, Гусятинський, Монастирський, Шумський, Бучацький і Кременецький райони і місто Тернопіль. У другу типологічну групу входять адміністративні райони з часткою заповідних площ від 5,0 % до 9,49 % і функціональною структурованістю заповідних територій і об'єктів в межах 2-4-х заповідних категорій – Бережанський, Збаразький і Чортківський райони. До третьої типологічної групи входять Зборівський, Лановецький, Теребовлянський, Підгаєцький, Козівський і Тернопільський райони з часткою заповідних площ нижче 4,99% і функціональною структурованістю заповідних мереж від 2-х до 5-и заповідних категорій. У межах зазначених адміністративних одиниць з найнижчою часткою заповідних площ необхідно продовжувати дослідження з метою виявлення нових природних об'єктів та створювати заповідні території, запропоновані Переліком

перспективних для заповідання територій та об'єктів ПЗФ за адміністративними районами Тернопільської області.

Перспектива створення регіональної екомережі у складі ключових, сполучних і буферних територій, а також територій природного розвитку сприятиме включенню різноманітних земельних угідь і запровадженню в їхніх межах диференційованих природоохоронних режимів – від природоохоронного в межах ключових і сполучних територій національного і регіонального значення до природокомпенсаційного в межах сполучних, буферних та відновлювальних територій місцевого значення. Найвища частка земельних угідь, які передбачається відвести до складу екомережі, зосереджена у Бережанському, Монастирському і Шумському адміністративних районах – від 46,51 % до 54,77 % (табл. 2).

Далі йдуть Кременецький, Підгаєцький, Зборівський, Бучацький і Заліщицький адміністративні райони з часткою площ екомережі від 30,8 % до 36,84 %. І найнижчі показники частки екомережі спостерігаються у Підволочиському, Збаразькому, Теребовлянському і Козівському районах з часткою площ під екомережу від 18,03 % до 21,71 %.

Таблиця 2

Показники екомережі в розрізі одиниць адміністративно-територіального поділу
Тернопільської області [4]

№ з/п	Адміністративні райони	Загальна площа території, тис. га	Загальна площа екомережі, тис. га	Частка екомережі у загальній площі, %	Площа об'єктів ПЗФ, тис. га	Частка заповідних об'єктів у загальній площі екомережі, %
1	Бережанський	66,113	36,211	54,77	3,614	9,98
2	Борщівський	100,587	29,765	29,59	19,414	65,22
3	Бучацький	80,212	25,124	31,32	9,290	36,98
4	Гусятинський	101,616	27,181	26,75	14,452	53,17
5	Заліщицький	68,391	21,065	30,80	17,458	82,87
6	Збаразький	86,306	17,927	20,77	4,423	24,70
7	Зборівський	97,741	33,267	34,04	4,493	13,51
8	Козівський	69,430	15,071	21,71	1,462	9,70
9	Кременецький	91,7540	33,804	36,84	7,840	23,19
10	Лановецький	63,234	14,796	23,77	2,819	19,05
11	Монастирський	55,815	27,394	49,08	8,101	29,57
12	Підволочиський	83,726	15,094	18,03	3,451	22,86
13	Підгаєцький	49,638	17,590	35,44	1,278	7,27
14	Теребовлянський	113,003	24,052	21,28	3,806	15,52
15	Тернопільський	80,763	18,598	23,03	1,577	8,48
16	Чортківський	90,344	21,734	24,06	5,235	24,09
17	Шумський	83,800	38,973	46,51	7,783	19,97
Тернопільська область		1 382,473	417,648	30,21	116,496	27,89

Зокрема, в межах ключових територій, їхніх біоцентрів заповідний режим носитиме найсуворіший характер, оскільки в їхній основі знаходяться частини природних заповідників, заповідні зони національних природних парків, які мають статус об'єктів загальнодержавного значення. На територіях заказників, заповідних урочищ, заповідних зон регіональних ландшафтних парків, у межах яких формуватимуться ключові території регіонального та місцевого значення, заповідний режим буде менш суворим. У межах сполучних територій національного, міжрегіонального і місцевого рівнів режим заповідання буде диференційованим. Найсуворішим він буде на контакті ключових і сполучних територій і в межах ареалів зосередження рідкісних, червонокнижних і реліктових видів рослин і тварин, рослинних угруповань, віднесених до Зеленої книги України.

Оскільки буферні зони виконують функцію захисту ключових і сполучних територій від антропогенного впливу, а їхні ландшафти є перехідними, режим заповідності тут носитиме природокомпенсаційний характер. При проектуванні конкретних локальних та регіональних екомереж критерії виокремлення буферних територій визначаються особливостями ключових та сполучних територій, для захисту яких і створюються перші. Ширина буферних територій визначається залежно від напрямку та ступеня впливу навколишніх сільськогосподарських угідь, населених пунктів, промислових об'єктів на ключові та сполучні

території екомережі, а також впливу останніх на сільськогосподарські угіддя.

Відновлювальні території (зони потенційної ренатуралізації) призначені для відновлення просторової цілісності природних ядер, буферних зон, екокоридорів. Це можуть бути території з деградованими природними елементами, однак із збереженим середовищем існування, що сприяє їхньому швидкому відновленню, наприклад, зріджені ліси, вибиті луки, осушені торфово-болотні ділянки тощо. У певних випадках це можуть бути радіаційно забруднені землі або агроценози. В їхніх межах природоохоронний режим буде найменш суворим.

Певна диференціація заповідних площ і заповідних категорій у адміністративних районах вимагатиме запровадження нових категорій заповідання у Підгаєцькому, Підволочиському, Зборівському, Чортківському, Козівському і Збаразькому адміністративних районах завдяки створенню заповідних урочищ, регіональних ландшафтних парків, різних типів заказників. Зокрема, науковцями науково-дослідної лабораторії "Моделювання еколого-географічних систем" здійснено обґрунтування і проведено функціональне зонування таких перспективних регіональних ландшафтних парків: Малопопільського і Почаївського (Кременецький район), Заліцівсько-Вертелківського (Зборівський район), Верхньогоринського (Лановецький район), "Збаразькі Товтри" (Збаразький район), "Княжий ліс" (Теребовлянський район), Завалівського (Підгаєцький район), "Бережанське Опілля" (Бере-

жанський район), Середньосеретського (Моклеків, Чортківський район). Перспективними місцями для створення заповідних урочищ є околиці г. Попелихи (Підгаєцький район), урочище Бабина гора в околицях м. Збараж, урочище “Вурвана” у каньйоні р. Серет Чортківського району тощо. Створення дендрологічних парків можливе в межах лісництв та державних лісогосподарських підприємств [5].

Окрім цього, спеціалістами управління охорони навколишнього природного середовища у Тернопільській області створено перелік перспективних для заповідання територій у межах кожного адміністративного району на перспективу до 2015 р.

Висновки. Результати проведеного дослідження функціонально-просторових особливостей заповідної мережі Тернопільської області свідчать про функціонування обмежувальних режимів природокористування на площі 132 тис. га. Найефективніший природоохоронний режим запроваджено в межах території природного заповідника “Медобори” (10,2 тис. га) і заповідних зонах національних природних парків “Кременецькі гори” та “Дністровський каньйон” (близько 5 тис. га).

Подальші дослідження природних комплексів необхідно проводити в межах адміністративних районів з низькою часткою заповідних територій і нерозвиненою структурою категорій заповідання з метою виявлення перспективних заповідних об’єктів.

Відведення земель під структурні одиниці національної і регіональної екомереж сприятиме залученню понад 4 тис. км² території області (близько 30 %) до різноманітних форм регулювання і обмеження природокористування, що сприятиме підвищенню ролі заповідного природокористування у збалансованому розвитку території. Найнижча частка екомережних угідь у Підволочиському адміністративному районі (18,03 %) також матиме позитивний вплив на покращення і збалансування структури землекористування. Частка площ екомережі у 46-54 % території адміністративних районів дасть можливість запровадити взірцеві структури із регульованими режимами природокористування і високою часткою екологічно стабільних угідь.

Література

1. Гавриленко О. П. Геоекологічне обґрунтування проєктів природокористування: підручник / О. П. Гавриленко. – 2-ге вид., виправл. і доп. – К.: Вид.-полігр. Центр “Київський університет”, 2008. – 304 с.
2. Греськів О. До проблем заповідного природокористування Тернопільської області / О. Греськів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. – Тернопіль: СМП “Тайп”, 2012 – С. 238-243.
3. Гриневецький В. Т. Природоохоронне ландшафтознавство: наукові засади, потреби і передумови розвитку / В. Т. Гриневецький // Український географічний журнал. – К.: Видавничий дім “Академперіодика”, 2004. – № 3. – С. 44-50.
4. Довкілля Тернопільщини за 2010 рік. [Статистичний збірник.] – Тернопіль : ГУС, 2011. – 163 с.
5. Рекреаційне і заповідне природокористування. Зб. наук. праць. – Тернопіль: СМП “Тайп”, 2012 – 104 с.
6. Царик Л. П. Географічні засади формування і розвитку природоохоронних систем Поділля: концептуальні підходи, практична реалізація / Л. П. Царик – Тернопіль: “Навчальна книга – Богдан”, 2009. – 320 с.
7. Царик Л. П. Деякі аспекти інтеграційно-еволюційних процесів в географії на сучасному етапі її розвитку / Л. П. Царик // Стан, проблеми і перспективи природничої географії. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 129-138.

Стаття надійшла 12.03.2013 р.

УДК [911.3+504.54](282.247.318)

Вікторія Берчак

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ЛАНДШАФТІВ ДОЛИН МАЛИХ РІЧОК СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ

У статті розглянуто історичні передумови формування сучасних антропогенних ландшафтів долин малих річок Середнього Побужжя, проаналізовано основні історичні та ландшафтознавчі літературні джерела з цього питання, запропоновано авторське бачення процесу антропогенізації долинно-річкових ландшафтів від найдавніших часів до сьогодення. Залежно від ступеня господарського освоєння та інтенсивності антропогенного навантаження

на різні ландшафтні структури річкових долин виокремлено шість послідовних історико-географічних етапів: 1) початкового освоєння ландшафтів долин малих річок, 2) сільськогосподарського використання долинно-річкових ландшафтів, 3) будівництва примітивних ландшафтно-інженерних систем, 4) формування оборонних ландшафтно-інженерних систем, 5) докорінної трансформації ландшафтів долин малих приток Південного Бугу, 6) послаблення антропогенізації долинно-річкових ландшафтів.

Ключові слова: антропогенні ландшафти, річкові долини, малі річки, Середнє Побужжя.

Viktoriya Berchak. Historical and geographical analysis of economic development of small river valley landscapes in the Middle Buh region. *This article examines the historic preconditions for the formation of modern anthropogenic landscapes of small river valleys in the Middle Buh region. The main historical sources on the subject are analyzed. The author's viewpoint on the anthropogenic process of river valley landscapes from ancient times to the present is proposed.*

Depending on the degree of economic development and intensity of anthropogenic loading on different landscape patterns of river valleys, six successive historical-geographical stages are identified: 1) initial landscape development of small rivers valleys (80,000 BC – 6,000 BC), 2) agricultural use of small river valley landscapes (6,000 BC – 700 AD), 3) construction of primitive landscape-engineering systems (9th – 12th centuries), 4) construction of defensive landscape-engineering systems (13th – 15th centuries), 5) radical transformation of landscapes of the small tributary valleys of Pivdennyi Buh (16th century – 1990s). The last stage is divided into three periods: a) the development of milling and lumbering (16th – 17th centuries), b) the formation of modern settlement and recreational river valley landscapes (18th century), and c) the formation of hydraulic and mining river valley landscapes (19th century – 1990s). The 6th or last stage is associated with decreased anthropogenic transformation of river valley landscapes (1990s – beginning of the 21st century).

Centuries-old economic development of the small river valley landscapes of the Middle Buh region led to their anthropogenic transformation. However, a fundamental transformation of the river valley landscapes occurred over the past four centuries. In the 21st century, it is necessary to take into account previous experience of natural resource management to form a rational, balanced landscapes structure that would ensure the environmental sustainability of Ukraine.

Key words: anthropogenic landscapes, river valleys, small rivers, Middle Buh region.

Наявність проблеми. Ландшафти долин малих річок зазнали докорінної трансформації. Затоплення річищ ставками та водосховищами, випасання худоби та розорювання заплавл, розробка кар'єрів на надзаплавних терасах і схилах, прогресуюча забудова всієї території долин призводять до деградації та антропогенізації натуральних ландшафтних комплексів. Дослідження історичного аспекту господарського освоєння ландшафтів долин малих річок Середнього Побужжя дасть змогу проаналізувати масштабність і наслідки антропогенної діяльності та розробити напрями оптимізації стану долинно-річкових екосистем.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Дослідження антропогенного впливу на долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя здійснювали Г. І. Денисик [11-14], Г. С. Хаєцький [13], О. Д. Лаврик [11; 14], Л. І. Стефанков [13; 30], Л. С. Кульбіда [20]. Однак зазначені автори розглядали у своїх працях переважно антропогенні ландшафти Південного Бугу. Дослідження історичного аспекту антропогенізації ландшафтів долин малих річок Середнього Побужжя залишилися поза увагою науковців.

Мета дослідження – проаналізувати процес господарського освоєння ландшафтів долин малих річок Середнього Побужжя і здійснити його

періодизацію.

Вклад основного матеріалу. Залежно від ступеня господарського освоєння та інтенсивності антропогенного навантаження на різні ландшафтні структури річкових долин нами виокремлено шість послідовних історико-географічних етапів, окремі з них розділені на періоди.

1. Етап початкового освоєння ландшафтів долин малих річок (80 тис. років тому – 6 тис. років до н. е.). Заселення долин малих річок Середнього Побужжя розпочалося в кам'яну добу. Характер природних умов, людські потреби, вірування визначили приуроченість стародавніх поселень до різних частин річкових долин. Середньопалеолітичні поселення мустьєрської епохи (80-32 тис. років тому) – Шепетків Яр I-III, Кодима III – знайдено на схилах балок верхів'їв річок Савранки і Кодими [34, с. 93]. Верхньопалеолітичні місця знаходження граветтської епохи (від 28-21 тис. років до н. е.) відомі в межах басейну річки Велика Вись та її приток. Серед них стоянки Троянове 4 та Озерове, що розташовані відповідно на мисі у верхів'ї Троянної балки й на поверхні високого плато правого берега річки Велика Вись. Подібні місцезнаходження знайдено в заплаві річки Синюхи – стоянка Володимирівка та річки Гірський Тікич – Гордашівка [4, с. 9, 10, 14].

У мезоліті (10 – 6 тис. років до н. е.) у пошуках сприятливих для життєзабезпечення умов люди продовжували освоювати річкові долини. На Побужжі нараховують понад 30 мезолітичних поселень, які розташовані переважно на перших надзаплавних терасах та вододілах малих річок [33, с. 94]. Основними заняттями населення були мисливство, збиральництво їстівних рослин, річкових і наземних моллюсків і примітивне рибальство.

Ландшафти долин малих річок Середнього Побужжя не зазнали суттєвих змін на цьому етапі, що пов'язано із тимчасовим характером поселень та лише привласнюючими формами господарювання.

2. Етап сільськогосподарського використання долино-річкових ландшафтів (VI тисячоліття до н. е. – середина I тисячоліття н. е.). У VI – на поч. IV тисячоліття до н. е. в межиріччі Південного Бугу й Дністра зароджується Буго-Дністерська культура, населення якої в ранньому періоді займалося мисливством і рибальством, у пізньому – скотарством та землеробством [33, с. 386-387]. За даними В. Н. Даниленка, в межах південно-бузького басейну між містами Хмельницький і Вознесенськ було 50 поселень, розташованих у заплавах річок, на схилах, надзаплавних терасах та островах. [10, с. 48]. Сезонний характер поселень не викликав докорінних змін у ландшафтних комплексах.

Дослідження знахідок часів трипільської (4 – 3 тис. років до н. е.), білогородської (3 – 1 тис. років до н. е.) та черняхівської (II – IV ст. н. е.) культур дають підтвердження інтенсивного землеробського використання надзаплавних терас, схилів і плато приток Південного Бугу – річок Тальянки, Паланки, Уманки, Ревухи, Ятрані, Синиці, Удича. Як зазначається у праці С. Гальчака “троє людей з допомогою мотик могли обробляти за годину ділянку площею 150-200 кв. метрів” [7, с. 85]. Трипільські племена використовували пасовища на заплавах річок для випасання дрібної рогатої худоби й свиней та періодично спалювали свої поселення, що стало початком формування пасквально-дигресійних та пірогенних ландшафтів.

Племена черняхівської культури мали торговельні зв'язки з античними містами, а річки використовували як шляхи сполучення з ними. Підтвердженням цього є знайдений археологами скарб з 450 римських монет на берегах річки Удич біля с. Погоріле (Вінницька область) [24, с. 16] і залишки грецьких амфор на берегах річки Соб в околицях м. Ладжигина (Вінницька область) [5, с. 43].

В античний період на малих річках Середнього Побужжя почали будувати невеликі загати, ставки, а в заплавах – штучні обводнені канали для укріплення поселень [13, с. 13].

Господарська діяльність цього етапу стала початком незворотнього процесу заміни природних долино-річкових ландшафтів антропогенними.

3. Етап будівництва примітивних ландшафтно-інженерних систем у долинах річок (IX –

XII ст.). Помітні зміни в ландшафтній структурі долин малих річок, особливо їхніх річищ, спричинені господарською необхідністю “...перегороджувати шлях води греблями; там де це необхідно, піднімати рівень води в річках; створювати водосховища і використовувати енергію річок у водяних двигунах” [2, с. 55].

Особливу роль у зміні річищ та заплав приток Південного Бугу відіграли водяні млини, що з'явилися у X – XI ст. в Галицькому та Волинському князівствах. Тогочасні млини будували з дерева і використовували для переробки продуктів сільськогосподарства [14, с. 19]. Вірогідно, у часи правління Володимира Великого починають будувати перші мости на річках. Мости мали примітивну конструкцію, яка дозволяла легко зруйнувати їх у разі нападу ворога. Активне освоєння річок у рибному господарстві підтверджують згадки в літописах про “єзи”, тобто частоколи на річках з отворами для риби [13, с. 13].

4. Етап формування оборонних ландшафтно-інженерних систем (XIII – XV ст.) характеризується незначним зменшенням навантаження на долини малих річок Середнього Побужжя. Слов'яни Київської Русі в XIII столітті вважали річки, озера та джерела священними та охороняли їх [3, с. 7].

У період нашестя монголо-татар (XIII – XIV ст.) русла річок використовували як засоби оборони. У заплавах річок будували оборонні вали та обводнені канали навколо фортець. Так, для охорони міста Ладжигина, яке за часів Київського князівства було фортецею, на Бакланській долині, що вниз за течією Південного Бугу, було побудовано шлюзи для підняття рівня води в річці під час нашестя ворогів [5, с. 44]. В описі Подільської губернії Ю. Й. Сіцинський зазначає: “...при устьї Сильниць вѣ Бугѣ сохранились валы, окружавшіе нѣкогда городъ (Ладжигин – В. Б.)...Ровъ и валъ имѣеть длины 540 саж.; ровъ шириною до 12 саж...Въ 2 верстахъ отъ мѣстечка Ладжигина на ю.-з. городище, называемое мѣстным населеніем Западнею; помѣщается на високомъ берегу пруда, образовавшагося отъ рѣчки Сильницы, въ 3 верстахъ отъ ея впадения в Бугъ. Имѣеть форму круга, діаметръ коего 36 саж.; окружность насыпи 113 саж. Поверхность ровная и распаивается подъ посѣвы...” [29, с. 54].

У 1363 р. на Синій Воді (ймовірно, р. Синюха поблизу Торговиці, сучасний Новоархангельськ) татари зазнали нищівної поразки в битві проти литовсько-руського війська [26, с. 10]. Віленський привілей Великого князівства Литовського 1447 року проголошував на українських землях вільні ріки “вийняті з під приватного права – що їх не можна загорожувати ніякими загородами, аби не здержувати сплаву в гору чи в долину...” [9].

У другій половині XV століття через броди (переправи) на річці Синюсі в районі Торговиці, повз укріплені фортеці Умань, Монастирище,

Кальник, Вінницю пролягав Чорний татарський шлях. Переслідуючи татар від річки Сороки на Брацлавщині, князь Константин Острозький у 1497 році переміг їх на місцевості біля витоків річки Уми (сучасна річка Уманка) [26, с. 11].

5. Етап докорінної трансформації ландшафтів долин малих приток Південного Бугу (XVI ст. – 90-ті роки XX ст.).

5.1. Період розвитку млинарства та активного використання лісових долинно-річкових ландшафтів (XVI – XVII ст.). Активне господарське освоєння долинно-річкових ландшафтів Середнього Побужжя розпочалося з XVI століття. Основним джерелом доходів для магнатів і шляхти у ті часи стало млинарство. У 1569 році у староствах Руського воєводства діяло 2 тисячі млинів [8, с. 109], які служили для переробки зерна на борошно, крупи, горілку, пиво. Із розвитком залізообробної промисловості, так званої “рудницької справи”, кількість водяних млинів збільшується. Поборові універсали XVI століття свідчать, що “...в залізообробному виробництві було два типи підприємств: на одних застосовувалася тільки ручна праця, на інших вона була механізована за допомогою водяного колеса. Типова рудня цього і пізнішого періоду мала вже млин з трьома водяними колесами” [8, с. 109].

Поділля у XVI столітті було одним із районів, де активно розвивалося скотарство. На заплавах луках малих річок Середнього Побужжя випасали худобу та проводили сінокоси.

Притоки Південного Бугу наприкінці XVI – на початку XVII століття не втратили оборонного значення. Річка Соб використовувалась для зовнішньої оборони фортець Гайсина, Іллінців, Дашева та Липовця [5, с. 87; 110]. Річка Сільниця була засобом оборони фортець Ладжидина, Тульчина. Укріплені поселення, за даними французького інженера Гійома Левассера де Боплана [28], були також в Бершаді, Кальнику, Куні, Балті, Монастирищі, Христинівці, Умані, Лисянці, Буках тощо.

За часів українського козацтва (середина XVI – середина XVII ст.) Південний Буг і його притоки зазнали значного навантаження. Козаки заселяли острови річок, перегороджували річища греблями (гардами) і активно займалися рибним господарством: “... по всьмъ рѣкамъ и рѣчкамъ, боеракамъ и прочимъ угодьямъ Запорожское войско владѣло и имѣло промысли. По рѣкамъ Вись, Вискѣ, Торговицѣ, Синюхѣ, откудова Торговица впала в Синюху, Сухому Ташлыку, Черному и Плетеному Ташлыку, от самой вершины до устья ихъ, владѣнія въ старые годы и завсегда имѣли, тако жъ безспорные промысли имѣли...” [23].

У другій половині XVII ст. у процесі господарської діяльності, знищували схилі ліси у долинах малих річок. Подорожуючи через Брацлавщину до Умані у 1654 році, арабський мандрівник Павло Алепський писав: “Весь нашъ путь лежалъ по громадному лѣсу из деревьевъ малуль (дубъ?). Его рубили, выжигали корни, вспахивали землю и

дѣлали на мѣстѣ него посѣвы. Такъ поступали жители во всей этой странѣ; а въ дни владычества ляховъ, какъ намъ рассказывали, путешественникъ не могъ видѣть солнца: такъ были громадны и густы лѣса, потому что ляхи очень заботились о нихъ и выращивали какъ сады... Казаки же, завладѣвъ лѣсомъ, раздѣлили землю (на участки), устроили изгороди и межи и рубятъ его ночью и днем” [25, с. 29].

Активне використання малих річок у господарстві підтверджується такими записами Павла Алепського: “Вблизи каждого города или селенія непременно бываетъ большою прудъ, образуемый дождевой водой или текущими рѣками; онъ называется халистао (хелештеу)..., т. е. садокъ для рыбы. Посрединѣ онъ имѣетъ деревянную плотину...подъ нею текутъ протоки, которые вертятъ мельницы, так что жители имѣютъ вмѣстѣ и воду, и рыбу, и мельницы, и ни въ чемъ не нуждаются. Все это непременно есть въ каждомъ базарѣ и маленькомъ селеніи. Приспособленія, употребляемыя ими для вращенія мельницъ, изумительны, ибо мы видѣли мельницу, которая приводилась въ движеніе горстью воды” [25, с. 15-16].

5.2. Період формування сучасних селитєбних та рекреаційних долинно-річкових ландшафтів (XVIII ст.). Із початком XVIII століття на схилах малих річок виникає більшість сучасних поселень: Антонівка – на р. Синиця [24, с. 149], Гереженівка, Гродзеве – на р. Уманка [24, с. 161, 165], Доброводи, Ропотуха – на р. Ревуха [24, с. 167, 212], Громи – на р. Журбинка [24, с. 166], Дубова, Ладжидинка, Оксанино, Собківка, Текуча [24, с. 170, 187, 193, 220, 233], Перегонівка [16, с. 221] – на р. Ятрань, Телелинці – на р. Батіжок [15, с. 239], Голдашівка – на р. Яланець [15, с. 164], Калинівка – на р. Жердя [15, с. 271], Івашків – на р. Савранка [18, с. 530], Шепилове – на р. Свинарка [16, с. 210], Добровеличківка – на р. Добра [16, с. 223], Дружелюбівка, Трояни – на р. Сухий Ташлик [16, с. 264, 267], Маркове – на р. Кагарлик [16, с. 265] та ін.

Швидкий розвиток поселень сприяв збільшенню площ розорюваних земель у межах заплав і надзаплавних терас малих річок Середнього Побужжя. Зросли площі сіножатей та пасовищ, що пов’язано із розвитком скотарства. Схили долин річок і балок використовували для садівництва.

Наприкінці XVIII століття ландшафти долин малих річок Середнього Побужжя використовують для створення пейзажних парків. Так, для будівництва парку “Софіївка” на Уманщині з 1796 по 1802 рік природні ландшафти в долині річки Багно (сучасна р. Кам’янка) частково змінюються на антропогенні. На замовлення Станіслава Потоцького для зволоження території парку селяни розширюють русло річки в трьох місцях і створюють каскад ставків, а на одному з них роблять насипний острів. На схилах долини насаджують дерева та кущі, будують споруди, гроти і підземні ходи [1, с. 45].

5.3. Період формування водних антропо-

погених та гірничо-промислових долинно-річкових ландшафтів (XIX ст. – 90-ті роки XX ст.). У XIX столітті притоки Південного Бугу мали важливе значення для оборони південно-західних кордонів Російської імперії: "...всѣ они болотисты, то составляют оборонительную линию, состоящую изъ тройнаго ряда болотъ, проходимыхъ лишь по плотинамъ, устроеннымъ у каждой деревни...и если бы неприятель; разбивъ плотину, пожелалъ бы спустить воду изъ ручья, то онъ тѣмъ еще болѣе затруднить себѣ переправу, потому, что дно, какъ Буга такъ и притоковъ его, до крайности топко" [6, с. 51].

У середині XIX століття продовжували розорювати схили малих річок і їхні вододіли. Сільськогосподарськими угіддями було зайнято 62-71 % території Середнього Побужжя [20, с. 204].

Енергію малих річок активно використовували у борошномельній промисловості. Майже у кожному тогочасному місті чи селі на річках були млини. Для будівництва млина в с. Коржова Уманського району у 1825 році було споруджено греблю, ставок, два мости через річку Ятрань та змінено її русло. Млин мав 12 станків вальців і був високомольним. У 1839 році на річці Ревуха будують дерев'яний млин та хволуші (сільська фабрика для миття вовни та набивання сукна), насапають греблю, утворюється великий став. Млин використовували для грубого помолу зерна [35, с.82-83]. За даними В.К. Гульдмана, у 1889 році в Подільській губернії на річці Південний Буг і її притоках працювало 40 крупчаток та 346 млинів. Із них на р. Сільниця – 2 крупчатки і 11 млинів (далі кр. і мл. – В. Б.), на р. Дохня – 1 кр., 18 мл., на р. Синиця – 8 мл., на р. Удич – 2 кр., 4 мл. [27].

У другій половині XIX століття на схилах долин малих річок Середнього Побужжя активізується добування корисних копалин. Із 1853 року для потреб цукрового заводу почала працювати цегельня на р. Гірський Тікич [19, с. 521]. Спочатку це було підприємство з ручною працею та кінною тяговою силою, а з 1926 року кар'єр оснащений устаткуванням і до нього прокладено залізничну колію [19, с. 526]. У 1890 році розпочав роботу Старобабанський гранітний кар'єр на схилах р. Ревуха [24, с. 222]. На схилах р. Уманка в межах с. Городецьке діяло кілька кар'єрів з видобутку граніту [24, с. 163]. Розробка кар'єрів спричинила появу гірничопромислових ландшафтів.

Наприкінці XIX століття на малих притоках Південного Бугу розпочали будівництво водосховищ. За статистичними даними Басейнового управління водних ресурсів р. Південний Буг, на р. Десна у 1892 році для водопостачання Турбова було побудовано Турбівське водосховище площею водного дзеркала 144 га. А у 1899 році – Новогребельське водосховище площею 108 га, яке було призначене для ріборозведення.

Освоєння ландшафтів долин малих річок призупинилося в ході Першої світової війни 1914-

1922 рр. У результаті військових дій було знищено велику кількість гребель та мостів. Однак після завершення війни розпочинається відбудова водного господарства, кількість ставків на річках Побужжя збільшується до 2,5 тисяч [13, с. 16]. Розпочинається реконструкція зруйнованих млинів і будівництво нових. За статистичними даними Центр-МеліоВодГоспу НарКомЗему у 1923 році на Південному Бугі і його притоках працювало 377 "водяних" коліс та 120 "водяних" турбін, у тому числі: на р. Шпиківка – 9 коліс і 2 турбіни, на р. Сільниця – 19 коліс і 2 турбіни, на р. Тростянець – 7 коліс і 4 турбіни, на р. Удич – 11 коліс і 8 турбін, на р. Берладинка – 4 колеса і 2 турбіни [11, с. 113]. На річках Уманщини станом на 1925 рік працювало 149 націоналізованих та 689 ненаціоналізованих підприємств млинярської промисловості, станом на 1926 рік – 131 націоналізованих і 707 ненаціоналізованих підприємств [34, с. 166].

Починаючи з 1925 р., на малих річках Середнього Побужжя створюють нові ставки для ріборозведення. Загальна кількість їх у 1926 р. на річках Гірський Тікич, Соб, Удич, Ятрань, Уманка, Роська становила 254 [34, с. 148]. Ставки повністю зарегулювали річки і трансформували їхні річища та заплави. Для забезпечення поселень електроенергією, млини на річках починають переобладнювати у малі гідроелектростанції. У 1937 році стає до ладу Білоусівська ГЕС на річці Сільниця.

Військові дії під час Другої світової війни (1941 – 1945 рр.) призупинили господарське освоєння приток Південного Бугу, проте негативно позначилися на антропогенних ландшафтах долин малих річок: були зруйновані мости, греблі, дамби, млини.

У повоєнні роки на території Середнього Побужжя першочергово відбудовують населені пункти, відновлюють посівні площі, промислові об'єкти, реставрують зруйновані мости і гідроелектростанції. За даними Басейнового управління водних ресурсів р. Південний Буг, із 50-х рр. XX ст. розпочинається будівництво таких малих ГЕС, як Клебанська, Білоусівська – на р. Сільниця, Війтівська, Великокирїївська – на р. Дохня, Синицьська, Сабатинівська – на р. Синиця, Дубівська, Острівська, Перегонівська, Полонистівська та Лебединська – на р. Ятрань. З метою ріборозведення, водопостачання, зрошення, рекреації та подальшого розвитку енергетичної галузі у 60-90-х роках XX століття активно створюють водосховища: Лозівське, Верхнє і Нижнє Староприлукське – на р. Десна, Кинашевське і Клебанське – на р. Сільниця, Баланівське – на р. Берладинка, Іскренське, Юрківське, Ватутинське – на р. Шполка, Конельське – на р. Конеля, Ятранівське, Сушківське, Дубівське, Острівецьке – на р. Ятрань.

Поряд із водосховищами на притоках Південного Бугу створюють нові ставки. За даними 1990 року на р. Савранка їх було 71, на р. Синиця – 235 (для порівняння: у 1889 р. на цій річці налічувалося 43 ставки [36, с. 618]), на р. Удич – 93

[21, с 185].

Використання ландшафтів долин малих річок Середнього Побужжя для потреб сільського господарства та промисловості спричинило заміну натуральних урочищ заплавл, надзаплавних терас та схилів антропогенними.

6. Етап послаблення антропогенізації долинно-річкових ландшафтів (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується незначним послабленням антропогенного впливу на долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя. На малих річках припинено будівництво ставків і водосховищ. Гідроелектростанції на річках Сільниця, Дохня, Ятрань, Синиця припинили свою діяльність.

Зменшилися обсяги використання річкових вод у господарських цілях. У 2010 році із водних об'єктів Південно-Бузького басейну було забрано на 6,2 % води менше порівняно з 2009 р. та у 5,6 раза менше, ніж у 2007 р. [22, с. 18].

У 2011 р. басейною радою Південного Бугу

був схвалений “Стратегічний план дій з комплексного поєднання питань інтегрованого управління водними ресурсами, збереження біорізноманіття та збалансованого ведення сільського господарства в басейні р. Південний Буг”, що підготовлений у рамках проекту Чорноморської програми Ветландс Інтернешнл. Основною метою інтегрованого управління водними ресурсами є охорона та відновлення водності усіх природних об'єктів басейну Південного Бугу та зменшення антропогенного навантаження на його екосистеми [31, с. 36, 38].

Висновки. Багатомікове господарське освоєння ландшафтів долин малих річок Середнього Побужжя зумовило їх антропогенізацію. Однак докорінна трансформація долинно-річкових ландшафтів відбулася за минулі чотири століття. У ХХІ столітті варто враховувати попередній досвід природокористування для формування раціональної, збалансованої структури ландшафтів, які б забезпечили стабільність довкілля України.

Література і джерела

1. Бевз Г. П. Історія Уманщини / Г. П. Бевз. – Умань: Уманське поліграфічне підприємство, 1997. – 104 с.
2. Болдаков Е. В. Жизнь рек / Е. В. Болдаков. – М.: Государственное издательство технико-теоретической литературы, 1953. – 62 с.
3. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / Владимир Евгеньевич Борейко. – [изд. 2-е, доп.]. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 272 с.
4. Ветров Д. О. Гравецькі пам'ятки басейну р. Велика Вись на Кіровоградщині / Д. О. Ветров // Археологія і давня історія України. Археологія Правобережної України. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – Вип. 2. – С. 9-16.
5. Вінниччина туристична : краєзн. довід. / [упоряд. О. Кізян та ін.]. – Вінниця : ДП “Держ. картограф. ф-ка”, 2009. – 432 с.
6. Военно-статистическое обозрѣние Россійской имперіи. – Санкт-Петербургъ: типографія Департамента Генеральнаго Штаба, 1849 – . – Т. 10. – Ч. 2 : Подольская губернія [сост. Капитанъ Тверитиновъ]. – 1849. – 96, [18] с.
7. Гальчак С. Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток: [монографія] / С. Д. Гальчак. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. – 368 с.
8. Голобуцький В. Запорозьке козацтво [Електронний ресурс] / Володимир Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/holob/hol09.htm>
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – Т. 9. Кн. 2. –К. : Наук. думка, 1997. – 776 с.
10. Даниленко В. Н. Неолит України. Главы древней истории юго-восточной Европы / В. Н. Даниленко. – К. : “Наукова думка”, 1969. – 258 с.
11. Денисик Г. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля / Г. Денисик, О. Лаврик // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1.– С. 112-113.
12. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля / Г. І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2011. – 184 с.
13. Денисик Г. І. Водні антропогенні ландшафти Поділля: [монографія] / Г. І. Денисик, Г. С. Хаєцький, Л. І. Стефанков. – Вінниця : ПП “Видавництво “Теза”, 2007. – 216 с.
14. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти річища і заплави Південного Бугу: монографія / Г. І. Денисик, О. Д. Лаврик. – Вінниця : ПП “ТД “Едельвейс і К”, 2012. – 210 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972 – 777 с.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972 – 815 с.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971 – 771 с.
18. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969 – 909 с.
19. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972 – 787 с.
20. Кульбіда Л. С. Історія землекористування на території Середнього Побужжя / Л. С. Кульбіда // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 200-206.

21. Малі річки України: довідник / [А. В. Яцик, Л. Б. Бишовець, Є. О. Богатов та ін.] ; за ред. А. В. Яцика. – К. : Урожай, 1991. – 296 с.
22. Мудрак О. В. Водні ресурси Вінниччини: проблеми збереження та раціонального використання / О. В. Мудрак, С. В. Рябоконт // Екологічний вісник. – 2011. – № 3. – С. 18-19.
23. Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся [Электронный ресурс] / Семен Мышецкий // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР). – М., 1847. – № 6. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/samovyd/sam11.htm>
24. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття): монографія / [С. Ю. Монке, А. І. Петренко, Т. В. Кузнець та ін.]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 266 с.
25. Павел Алеппский. Путешествіе антиохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыном, архидіакономъ Павломъ Алеппскимъ / Павел Алеппский; [пер. с араб. Г. Муркоса]. – М. : Университетская типографія, 1898. – Вып. 2. – 195 с.
26. Панченко Л. Рідне село: історико-краєзнавчий нарис / Леонід Панченко. – Умань: Уманське видавничо-поліграфічне підприємство, 2006. – 348 с.
27. Подольская губернія. Опытъ географическо-статистическаго описанія / [сост. Гульдманъ В. К.]. – Каменець-Подольскій: Типографія Подольскаго Губернскаго Правленія, 1889. – 414 с.
28. Подорож Гійома Левассера де Боплана [Електронний ресурс]: Спеціальний і докладний план України з належними до неї воеводствами, округами і провінціями. – Режим доступу : <http://boplan.pereplut.net/index.html>
29. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Юхим Йосипович Сіцінський; [упорядник О. Л. Баженов]. – Кам'янець-Подільський : Центр Поділлезнавства, 2001. – 135 с.
30. Стефанков Л. И. Влияние водохозяйственного строительства на развитие природных комплексов поймы Южного Буга : автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.11 “Охрана окруж. среды и рац. использование прир. ресурсов” / Л. И. Стефанков. – М., 1996. – 28 с.
31. Стратегічний план дій з комплексного поєднання питань інтегрованого управління водними ресурсами, збереження біорізноманіття та збалансованого ведення сільського господарства в басейні р. Південний Буг / [ред. Г. Б. Марушевський]. – К.: Чорноморська програма Ветландс Інтернешнл, 2011. – 100 с.
32. Товкайло М. Т. Буго-Дністровська культура / М. Т. Товкайло // Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – С. 386-387.
33. Толмачова О. І. Давня історія Південного Побужжя (Етноісторичний нарис) / О. І. Толмачова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія. – Вип. 49. – Миколаїв, 2006. – С. 91-96.
34. Уманщина: краєзнавчий збірник / [під ред. Д. М. Скуратівського]. – Умань: Видання Уманської окр., 1927. – 167 с.
35. Шевченко В. Коржівський млин: минуле і сьогодення / В. Шевченко, П. Майданнік // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 82-83.
36. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: w 15 tomach / [Pod Redakcją Bronisława Chlebowskiego]. – Warszawa : Druk “Wiek”, 1889. – Tom X. – S. 618.

Стаття надійшла 7.10.2013 р.

УДК [332.33:502/504](477.61)

Дмитро Сонов

ПРИРОДНА ТА ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Екстенсивне, а також надміру інтенсивне землекористування в сільському господарстві та вугледобувній промисловості в Луганській області призвели до деградації великих площ земель та зубожіння земельного фонду. Сформована структура землекористування потребує радикальних змін, які б мали базуватися на нових концептуальних принципах і системному підході до проблем природокористування.

Ключові слова: землекористування, деградація земель, площинний змив, екстенсивне використання земель, природокористування.

Dmytro Sopov. Natural and historical pre-conditions for ecological problems affecting land resources in Luhans'k Oblast. *The impact of human activity (notably, farming and coal mining) on the nature of land use are considered in Luhans'k Oblast, and separately in its distinct right-Bank and left-Bank parts. The importance of gully and sheet erosion in soil degradation is noted, particularly in the Donets'k Ridge (the right bank of the Siverskyi Donets' River). The role of the semi-montane relief of the Donets'k Ridge as the natural factor in erosion is noted. A brief historic overview of attempts to combat gully development in Luhans'k Oblast is presented. Preventive measures were tried starting with the second half of the nineteenth century, but were mostly not effective. As one of the negative factors relating to land use, the allotment of increasing area for pasture increased the intensity of erosion.*

The detrimental impact of mining on the structure of land use in the region is elucidated. Ecological implications of lands lost to mining spoils, cone heaps and other landforms derived from mining activity are noted. Not only mines, but also enrichment facilities, communication structures and other uses contribute to the reduction of areas occupied by agricultural land uses, and thus cause negative changes in the land use structure of the right-bank of Luhans'k Oblast.

Extensive and excessively intensive land use in agriculture and coal mining in Luhans'k Oblast brought about degradation of large areas of land and the impoverishment of land fund. The presently formed land use structure requires radical changes based on new conceptual principles and a systematic approach to nature conservation.

Key words: *land use, land degradation, sheet erosion, extensive land use, nature conservation.*

Вступ. Господарське освоєння будь-якої території завжди пов'язане з використанням природних ресурсів. Зі збільшенням обсягів і темпів виробництва зростає і тиск на природне середовище. На Луганщині господарство розвивалося у двох напрямках: сільськогосподарське та вуглепромислове виробництва. В обох випадках найбільший тиск зазнавали землі, що спричинило фізичне скорочення земельного фонду, погіршення фізико-хімічних властивостей ґрунтів, втрати врожаю, погіршення санітарно-гігієнічних умов проживання населення тощо, тобто, виникла ціла низка екологічних проблем, які для Луганської області в сучасних умовах набули особливої актуальності.

Метою статті є екскурс в історію землекористування на Луганщині та виявлення причин і наслідків зубожіння земельного фонду – основи соціально-економічного розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Господарське освоєння земель території сучасної Луганської області почалося з сільського господарства, що було пов'язано зі сприятливими природними умовами та багатими природними ресурсами – помірним кліматом, родючими землями, великими площами лісів, приурочених до долин річок та великих балок.

Основна частина жителів Слобожанщини і донецьких степів займалася обробітком земель. Там діяли дві системи землеробства: трипільна та перелогова. За наявності великих резервів землі селяни використовували перелогову систему, що поступово замінялася трипільною, за якою землі ділилися на три частини: дві з них оброблялися та засівалися, а третю залишали під пар. У подальшому відбувалося чергування використаних ділянок. Після дворічної обробки земля на третій рік залишалася вільною, відпочивала [7]. Таку систему зумовило те, що землі було вдосталь, і перейматися проблемою збереження їхньої родючості не було сенсу.

У першій половині XVIII ст. оброблялася лише невелика частина земель. У міру заселення й освоєння території, починаючи із середини століття, посівні площі стали розширюватися. Відпрацьовані землі кидали, переходили на нові, цілині. Поступово орні землі просувалися на схили річкових долин і великих балок, розорювалися перелогові землі; степові пали та пожежі, неврегульований випас худоби призводили до порушення дернового покриву, відбувалося фізичне відторгнення земель під будівлі, дороги тощо. Екстенсивна форма землеволодіння зумовлювала низьку врожайність зернових культур.

Структура природокористування на Луганщині якісно змінилася з кінця XVIII – початку XIX ст., коли після відкриття кам'яного вугілля Донбасу там розпочався й чимдалі більше поширювався вуглевидобуток. На цьому етапі людська діяльність у природному довкіллі стала призводити до його суттєвих змін.

Систематичний вплив людини на довкілля підсилювався, що спричинило порушення екологічного балансу в природі. Особливо це позначалося на землях як на найбільш вразливому компоненті природного середовища.

Уже з початку господарського освоєння сучасної території Луганської області землі почали руйнуватися. Але офіційні дані про стан земель, структуру землекористування датуються лише XVIII сторіччям, коли у 1789–1804 рр., проводилося Генеральне межування. За його даними до 1861 р. розораність території не перевищувала 1-2 % [12]. Реформа 1861 р. знесла той невидимий бар'єр, що стримував заселення багатого, але недослідженого краю. І першим результатом масового заселення було різке збільшення орних земель до кінця XVIII ст. – до 31-45 % [6], що потягло за собою підсилення ерозії.

Площинний змив зі схилів земель, поширених у краї, практично не привертав уваги дослідників. Найочевиднішим наслідком ерозійних процесів було утворення ярів. Так, характеризуючи Лисичанську волость Бахмутського повіту, І. Леваківський (1871 р.) відзначав: “оврагов много, они занимают площадь до 40 десятин на пространстве имения в 648 десятин, не считая балок...” [4]. Виходячи з цих цифр, можна підрахувати, що площа, яку займали яри, складала понад 6 % площі мастку. Нема підстав уважати, що автор наводить як приклад найзаяруженішу територію, тому ми ці цифри відносимо до всієї Лисичанської волості, яка є однорідною як у природному плані, так і щодо освоеності.

Розорювання все нових і нових територій, головним чином схилів, утворення численних меж послуговували причиною прискореної ерозії. І. Ф. Леваківський наводить такий приклад: “В 1890 г., осенью, была проведена борозда в направлении склона; к осени 1900 г. из этой борозды образовался ров около 40 саж. длиною, две четверти глубиною и столько же шириною” [4]. Йшлося про с. Нагально-Тарасівку, що розташована в центральній частині Донецького кряжа.

Непомірне й нерозумне розорювання з усіма наслідками “має історичну давність і свої історичні причини: спочатку можливість збуту зернових хлібів і їх експорт, що безперервно зростав, а в подальшому – зростання населення – примушували неспинно збільшувати орну площу” [5] (переклад наш. – Д. С.). Збільшення площ орних земель призводило до знищення природного рослинного покриву, скорочення цілинних степів, що ще більш підсилювало ерозійні процеси (природна ерозія змінилася на більш інтенсивну прискорену або антропогенну).

В умовах Донбасу, де цілинні степи були приурочені до вододілів із пасмово-гривисто-улоговинним рельєфом, розорювалися і улоговини, й схили, що посилювало ерозійні процеси. В. І. Галієв [9] зауважував, що більшість відслонених схилів зі змитими ґрунтами трапляються поблизу населених пунктів, що явно свідчить про антропогенне походження ерозії. Такої ж думки і Є. М. Лавренко, який пов’язував наявність великих площ кам’янистих пустирів із безгосподарською діяльністю людини [3].

Кинуті еродовані землі, які раніше використовувалися під рілля, руйнувалися. Згубно впливав на стан дернового покриву неврегульований випас худоби. Навіть у байрачних лісах, що мають меліоративне значення і містять багаті кормові ресурси, випас худоби призводив до того, що порушувався дерновий покрив, змивалися лісові ґрунти, оголювалася коренева система дерев і чагарників, молодий підріст з’їдався худобою, ліси хиріли, поступово втрачаючи своє водоохоронне та лісомеліоративне значення. Про знищення лісів із метою збільшення орних, городніх і лучних земель

свідчать назви деяких балок – Горіхова, Липова тощо. На схилах цих балок і утворилися так звані “непридатні” землі.

Твердий стік, що збільшився внаслідок ерозії, погіршив гідрогеологічні умови колись судноплавних річок Донбасу. Дрібнозем, який у великих кількостях виносився з ярів та балок, спричиняв замулення й обміління річок, заболочення їх на деяких ділянках. А поверхневий стік зі схилів розораних земель зменшував гумусовий горизонт, погіршував якість ґрунтів.

Про те, яких розмірів набула в Донбасі ерозія взагалі та яружна ерозія зокрема, свідчать матеріали доповіді лісовода В. Райха завідувачу Луганського піщано-яружного району Донецького губземвідділу у 1918 р.: “Кожному надто добре відомо, якою незручністю для орача є зростаючі яри. Зокрема, в нашому повіті (Слов’яносербському – Д. С.) вони є просто-таки бичем для будь-якого селянина, тому що абсолютно неможливо знайти жодної дороги в повіті, яку б не прорізав той чи інший яр. За даними обстеження я можу сказати, що в нашому повіті є близько 3 тис. ярів, які разом із балками відбирають в орача мало не десятку частку всієї землі, тобто близько 34 тис. десятин” [1] (переклад наш. – Д. С.).

В іншій “Доповіді про укріплення ярів у минулому, теперішньому й майбутньому” за 1918 р. [1] також відзначається, що, за даними обстеження, у Слов’яносербському повіті налічується понад 3 тис. ярів площею понад 3 000 десятин.

Розчленованість території, яка дедалі більше зростала, та збільшення площ земель, непридатних для сільськогосподарського використання, спричинили зменшення оранки. Шкода, яку заподіювали яри, стала доволі значною, з ними пов’язували неврожаї. Зокрема, причиною неврожаю 1891 р., що охопив двадцять одну з найкращих хліборобських губерній Російської імперії, “багато хто вважав... дренажну й руйнівну діяльність ярів” [9] (переклад наш. – Д. С.), які поступово утворювалися від попереднього господарювання. Знищення будь-якої деревної рослинності у степових місцевостях та розорювання крутих схилів долин і балок призводило до зменшення вологи у ґрунті.

Посилення ерозійних процесів у краї почалося з другої половини XIX ст., тобто значно пізніше, ніж на всій території Європейської Росії. Інтенсивне розорювання, неправильна агротехніка, межування в поєднанні зі своєрідними природними умовами (значна розчленованість давньою ерозійною мережею, великі площі крутосхилів, слабкий спротив ґрунтів розмиву, характер опадів тощо) зумовили таку швидкість розвитку ерозії, що до 1917 р. вона набула катастрофічних розмірів. Для того, щоб одержати максимальну вигоду із земель за мінімальних витрат, еродовані ділянки кидали і освоювали нові. “Непридатні” землі, що використовувалися для випасу худоби, перетворювалися у кам’янисті й щебеністі та остаточно виводилися з господарського вжитку. Таким чином, розширення

територій під орні землі кінець-кінцем призвело до скорочення їхніх площ.

Не можна стверджувати, що жодних спроб поліпшити ситуацію не робилося, але вони носили локальний характер. Усі спроби призупинити дію ерозії лісомеліоративними засобами без поєднання їх з агротехнічними заходами не давали належного ефекту [11]. Головне завдання – комплексне урегулювання стоку й захист ґрунтів на всій території водозборів, що еродуються, – залишалося нерозв'язаним.

М. А. Розов зауважував, що на Донецькому кряжі сформувався весь комплекс надзвичайно сприятливих для яружної ерозії умов та причин. Найбільш жаруженими, на його думку, був Луганський округ: "...височина, що урізноманітнює рельєф, посиленна розораність, безлісість, очевидно, також і яскраво виражений континентальний клімат – все це сприяло яроутворенню" [8] (переклад наш – Д. С.).

Оцінку території Донбасу в ерозійному аспекті підтверджують матеріали Е. Е. Керна, який виділяв Катеринославську губернію, а особливо Бахмутський повіт, як сильно жаружені. У багатьох повітах, писав він, "площа під діяльними ярами складала від 5 до 30 % загальної площі повітів" [2] (переклад наш – Д. С.).

Після Другої світової війни протиерозійні заходи проводилися в обмежених масштабах і зводилися лише до меліоративних. Ефект від них був незначний через розорювання "цілинних" земель. Подальші заходи не були ефективними, систематичної боротьби з ерозією в Донбасі не проводили. Опрацьовані нами літературні, архівні та фондові матеріали свідчать про те, що проблеми катастрофічного стану сільськогосподарських земель не тільки не зникли, а з часом поглиблювалися.

У північній частині Луганщини, яку ще від середини XVII ст. заселяли переважно вихідці із Задніпрянської України, поселення зосереджувалися уздовж річок та великих балок. Оскільки родовищ корисних копалин там тоді ще не було знайдено, селяни вирощували хліб, овочі та розводили худобу. Давнє ерозійне розчленування краю тут також посилювалося через господарську діяльність людини, і степи відступали на вододіли, природні багаті пасовиська зазнавали інтенсивного та нерегульованого випасу худоби, на схилах відбувався площинний змив, утворювалися яри. Яроутворення дедалі більше підсилювалося через те, що землі, порушені ерозією, селяни кидали й освоювали нові площі, так звані "пустоші". Та й на кинутих землях ерозійні процеси не припинялися – їх провокувало порушення дернового покриву схилових поверхонь.

Відомо, що площинний змив призводить до зниження родючості ґрунтів через погіршення фізико-хімічних властивостей і повітряно-водного режиму самих ґрунтів. Дані про інтенсивність площинного змиву на території сучасної Луганської області за минулі сторіччя відсутні, але сучасні

дослідження свідчать про поступовий і неухильний характер цього процесу. Наразі лише від площинної ерозії на Луганщині потерпає 63,6 % сільськогосподарських угідь.

Досить поширені на той час байрачні ліси, які відігравали меліоративну роль і мали багаті кормові ресурси, зазнавали інтенсивного впливу під час випасу худоби. Це призводило до порушення дернини, змиву лісових ґрунтів, оголення коренів дерев та кущів. Молодий підріст з'їдався худобою, тому ліси деградували й утрачали своє водоохоронне та лісомеліоративне значення. Таким чином, стихійне використання земель підсилювало ерозійні процеси, зокрема площинний змив, а, відтак, призводило до деградації ґрунтів, особливо починаючи з другої половини XIX ст.

Напівгірський (за П. І. Степановим) характер рельєфу Правобережжя, особливо його найвищої частини – Донецького кряжа, не був сприятливим для сільськогосподарського освоєння, а тому тривалий час тут не було численного постійного населення.

Правобережжя Луганщини з деяким запізненням зазнавало таких самих змін у ландшафтних обрисах довкілля, як і Лівобережжя, що також було пов'язано із сільськогосподарським освоєнням території. Попри переважаючий розвиток гірничодобувної промисловості сільськогосподарське виробництво там також відіграло свою роль у деградації земельного фонду. Родючі чорноземи, приурочені до Головного Донецького вододілу, інтенсивно експлуатувалися, що, разом із негативними природними процесами, призвело до досить швидкого їх зубожіння. Землі зазнали великого насильницького сільськогосподарського навантаження. Внаслідок сукупної дії різноманітних антропогенних факторів Правобережжя має більшу перетвореність природного середовища, а відтак більшою є й екологічна напруга на земельні ресурси.

Після реформи 1861 р. в краї почався швидкий розвиток промисловості. Цьому сприяла наявність величезних природних багатств, які на цей час були не тільки розвідані, а вже розроблялися. У 1792 р. в районі нинішнього Лисичанська були виявлені поклади кам'яного вугілля. Трохи пізніше там було виявлено руду й побудовані перші доменні печі, які незабаром були покинуті.

Із відкриттям родовищ кам'яного вугілля цей регіон став формуватися як промисловий, що наклало певний відбиток на структуру земельних угідь. Адже площа порушених земель, непридатних для сільськогосподарського використання, збільшувалася ще й внаслідок підземних виробок і наземних розкривних робіт.

Промисловий видобуток кам'яного вугілля розпочався у другій половині XIX ст., і впродовж перших десятиріч видобувалося 500 тис. пудів (близько 8 т) вугілля щомісячно. За півтора століття видобуток вугілля збільшився більш ніж у 200 тисяч разів.

На сьогодні в Луганській області кількість шахт разом із закритими та такими, що перебувають у приватній власності становить понад 300. До них ще слід додати близько 30 збагачувальних фабрик, оскільки останні відіграють таку само роль у скороченні земельного фонду.

Контур впливу гірничих робіт у межах гірничопромислового регіону Луганської області охоплює територію площею понад 1300 км² в основному, на правобережжі Сіверського Дінця. Площа шахтних полів перевищує 8 тис. км², що становить 31 % від площі вугільного регіону [10].

Нагальну проблему вугільного регіону області вже давно становить фізична втрата земель, тобто скорочення земельних ресурсів унаслідок їх зайняття відвалами гірських порід і галузевими наземними спорудами й комунікаціями, що становлять понад 4 % від площі вугільного регіону. Щорічно у відвалах шахт і збагачувальних фабрик накопичується 12 млн. т „порожньої” породи. Загальний об’єм вийнятої на земну поверхню породи у межах Луганської області становить понад 10 млрд. м³ [10].

За кілька століть значні площі під сільсько-господарськими та лісовими угіддями були знищені або суттєво скорочені, значні території були задіяні під різноманітними техногенними спорудами комунікаціями. Таким чином, лише гірничовидобувна промисловість скорочує земельний фонд області на 4,1 %.

Висновки. Інтенсивна та екстенсивна землегосподарська діяльність на Луганщині упродовж століть призвела до деградації земель у сільському господарстві через антропогенну, прискорену ерозію, а в гірничовидобувному виробництві – через фізичне вилучення земель внаслідок інтенсивного шахтного будівництва та інтоксикації ґрунтів шахтними водами й стоками з відвалів гірської породи.

Структура землекористування набрала насильницьких рис, використання земель у краї стало нераціональним та неефективним й потребує вироблення нових концептуальних принципів і системного підходу до формування оптимальної структури природокористування взагалі й землекористування зокрема.

Література

1. Державний архів Луганської області. – Ф. Р-733, оп. 1, спр. 1.
2. Керн Э. Э. Овраги, их закрепление, облесение и запруживание / Э. Э. Керн. – М. – Л. : Госиздат, 1928. – 198 с.
3. Лавренко Е. М. Леса Донецкого края / Е. М. Лавренко // Почвоведение. – 1926. – № 3–4. – С. 20-25.
4. Леваковский И. Ф. О причинах различия в форме склонов речных долин (Днепра и Дона) / И. Ф. Леваковский // Труды общества испытателей природы при Харьковском университете. – Т. 3. – Х., 1871. – С. 32-35.
5. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т. II. Капитализм / П. И. Лященко. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1956. – 302 с.
6. Пірко В. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2003. – С. 25-26.
7. Подов В. И. История Донбасса: В 3-х т. – Т. 1: Донбасс в XVII – XVIII веках / В. И. Подов. – Луганск : Альма матер, 2004. – 336 с.
8. Розов Н. А. Овраги Украины. Материалы по овражно-песчаному вопросу Украины / Н. А. Розов. – К., 1927. – 61 с.
9. Талиев В. И. Растительность крайнего юго-восточного пункта Екатеринославской губернии / В. И. Талиев // Труды общества испытателей природы при Харьковском университете. – Т. XXX. – Х., 1896. – С. 15-26.
10. Фондові матеріали Державного регіонального геологорозвідувального підприємства “Схід-ДРГП”.
11. Шикун Н. К. Развитие эрозионных процессов в Донбассе / Н. К. Шикун // Природные ресурсы Левобережной Украины и их использование. Материалы межвед. науч. конфер. – Т. II. – Х.: Изд-во Харьковск. ун-та, 1961. – С. 332-338.
12. Яната О. До проблем соціалістичної реконструкції сільського господарства Донбасу / Олександр Яната // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1932. – № 7. – С. 30-37.

Стаття надійшла 25.11.2013 р.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3-047.23

Сергій Лавриненко

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ

У статті розглядаються питання сутності та особливостей суспільно-географічних процесів на сучасному етапі. Розглядаються концептуальні погляди різних авторів на категоріальні особливості, природу і сутність суспільно-географічних процесів, аналізуються сутнісні характеристики суспільно-географічної системи. Автор розкриває закономірності геопросторових процесів, аналізує загальні і конкретні питання їх організації. Розглядається проблема просторових поєднань природи — населення — господарства.

Ключові слова: суспільно-географічні процеси, розміщення продуктивних сил, суспільно-географічна система, територіальна суспільно-економічна система, територіальна організація суспільства.

Serhiy Lavrynenko. The nature and characteristics human geography processes: some urgent issues study. *The article deals with the problem of geospatial processes, phenomena and laws. Public demand determines the relevance of studies of these processes. Socio-geographical processes of various types and intensity make up the content and contribute to the formation of socio-geographical systems and their components. Some researchers use the term “socio-territorial system” that combines elements of production, society, settlements or nature (with their resource and ecological functions).*

The question of the nature and structure of social and geographical processes found their conceptual development in the works of V. Abramov , S. Mokhnachuk, E. Alayev, A. Topchiyev, L. Nyemets', M. Pistun , O. Shabliy , P. Haggett , I. Mayergoz , M. Palamarchuk .

Socio-geographic system is an aspect of the geographical system or Geosystems, which manifests itself as a geographical formation consisting of a coherent set of interrelated, interacting components on the earth's surface with their system-wide properties of integrity and relationship of different elements, and geographical features (such as the territorial order of system elements, relationship to the earth's surface and geographical envelope, etc.). Components of the socio-geographical system, as a result of territorial interaction within this system, have their own internal structure (acting as subsystems), with links of different nature and intensity within the system and with the elements of the environment.

In general terms the socio-geographical system comprises a combination of various elements (natural, demographic, economic), their properties and relations. As a result of interrelationships it creates a new quality, reflected in its relative stability, territorial and functional integrity, specific manifestation of the laws of development of a given whole.

The territorial socio-economic system is open, which leads to its association with various processes that are related to natural and social systems. For research it is extremely important to study regional socio-economic systems, their historical forms and types, and patterns of operation, directions of development and transformation of their internal structure. The complexity of territorial socio-economic system is manifested in the presence of functional subsystems (components), such as area, natural resource potential, population and workforce, economy and infrastructure.

Geographic causality of modern expression of social life seems confusing, given the layering of historical development. Socio-geographical process involves consistent and regular changes in the

sequence and geographical situations, covering dynamic patterns of distribution on the earth's surface of natural resources, population with its social and economic spheres, as well as the development of spatial combinations of nature, population and economy.

Key words: *socio-geographical processes, distribution of productive forces, socio-geographical system, territorial socio-economic system, territorial organization of society.*

Уявлення про просторові процеси, явища і закономірності, про їх розвиток є сутнісною складовою частиною сучасної географічної науки. Дослідження закономірностей геопросторових процесів, загальних і конкретних питань організації геопростору набувають з часом все більшої актуальності, що зумовлено суспільними потребами. У зв'язку з цим важливого значення набуває використання відповідних наукових понять і термінів.

Питання сутності та структури суспільно-географічних процесів знайшли свою концептуальну розробку у працях багатьох географів [1; 2; 4-8; 12-15; 17; 19; 21; 22 та ін.]. Ряд аспектів суспільно-географічних процесів розглядався у зв'язку з аналізом понять “територіальна структура господарства”, “розміщення продуктивних сил” та ін. [3; 8; 9; 14; 16; 18]. Але динамічний характер суспільно-географічних процесів, зміни у галузевій і територіальній структурах господарства України в умовах ринкових перетворень зумовлюють їх подальший аналіз для цілей раціональної територіальної організації суспільства. Тому метою даної статті є з'ясування сутності та особливостей суспільно-географічних процесів на сучасному етапі.

Поняття суспільно-географічних процесів має термінологічні зв'язки з понятійно-категоріальним апаратом як системи географічних наук, так і суміжних дисциплін. Зупинимося на науковому визначенні цього поняття. У філософському значенні процес – це “закономірна, послідовна зміна явища, його перехід в інше явище” [20, с. 393], що має свою спрямованість і певні часові межі протікання. При цьому тут необхідно розрізняти такі взаємопов'язані поняття, як процес, явище, розвиток і рух. Якщо поняття процесу включає в себе ознаки руху і розвитку суспільно-географічних явищ, тобто елемент динаміки, то під явищем слід розуміти фіксований стан суспільно-географічного процесу, тобто поняття явища включає в себе елемент статичності. Під розвитком розуміють зміну структури суспільно-географічних утворень, а під рухом – подолання простору, тобто переміщення речовини, енергії, інформації та людей від однієї географічної точки до іншої [15, с. 62-63].

Спочатку замість поняття “суспільно-географічний процес” у географічній літературі вживався термін “економіко-географічний процес” [1; 10]. В. С. Абрамов розвивав уявлення про економіко-географічний процес, під яким розумів адекватний потребам суспільства процес господарського освоєння і раціонального перетворення географічної оболонки в географічне середовище і його наступну трансформацію у ноосферу. Економіко-географічний процес здійснюється на основі

взаємодії, взаємовпливу його функціональних компонентів, а його суть полягає у збереженні стійкості географічного середовища, яка адекватна відповідному ступеню розвитку суспільства [1, с. 5-6].

Ширше до розуміння суті економіко-географічного процесу підходив у своїх роботах С. С. Мохначук, який до його складу включав всю сукупність динамічних зв'язків між компонентами та елементами суспільно-географічного комплексу. Під економіко-географічним процесом вчений розуміє зміни у просторі і часі відносно стійкого щодо середовища кругообігу речовин, які здійснюються в об'єктивно існуючих поєднаннях (економіко-географічних комплексах) під регулюючим впливом суспільної праці і опосередкованим впливом енергії перетвореної природної основи [12, с. 22]. Сам економіко-географічний процес включає в себе і фізико-географічну основу, котра проявляється у просторово-часовій диференціації структури і властивостей природного середовища, що впливає на відповідну диференціацію господарської основи за участю енергії Сонця, земних надр та її власної енергії. Тому економіко-географічний процес є діалектичною єдністю диференціації та інтеграції речовини та енергії, які знаходять своє завершення у порівняно стійких просторових поєднаннях як формах його прояву. Відповідно до цього сутність економіко-географічного процесу відображують зміни у деяких стійких та специфічних поєднаннях кругообігу речовин (аграрному, аграрно-промислового, промислового тощо). При цьому фіксований стан процесу розуміють як явище, а їх діалектична єдність – як об'єкт (інтегральні, міжгалузеві, галузеві комплекси різних рівнів – як економіко-географічні об'єкти) [12, с. 21-22, 24]. У даному визначенні сутності економіко-географічного процесу реалізовано системний підхід до пізнання його закономірностей через діалектичну єдність понять “процес”, “явище” та “об'єкт”. Тобто фізико-географічний та суспільно-географічний процеси є складовими частинами географічних процесів, які є родовими щодо них. Географічні процеси – це процеси формування, функціонування і розвитку геосистем, які супроводжуються зміною властивостей і складу геосистем, їх меж, взаємозв'язків і проявляються у речовинній, енергетичній та інформаційній формах [4, с. 251].

Е. Б. Алаєв вказує на геопросторові процеси як об'єкти географічних досліджень у понятійно-термінологічній системі географічних об'єктів, географічних таксонів та географічних відношень. Геопросторові процеси характерні як для природної, так і для соціальної дійсності, а кожний геопросторовий процес пов'язаний із рухом та

розвитком об'єкту або системи. Усі геопросторові процеси Аласв класифікує за територіально-структурними (диференціювання, концентрування, стягування, агломерування) та компонентно-структурними (диверсифікація, інтеграція) критеріями [2, с. 154].

О. Г. Топчієв під суспільно-географічним процесом має на увазі "...послідовну і закономірну зміну і послідовність ситуацій...", а сам процес "...охоплює динамічні закономірності поширення по земній поверхні природно-ресурсного середовища, населення з його соціальною сферою та господарством, а також розвиток просторових поєднань природи-населення-господарства...", характеризуючи "...закономірності розміщення основних компонентів географічного середовища у динаміці: в змінах, тенденціях розвитку" [19, с. 86-87].

Під іншим кутом зору визначає суспільно-географічний процес Л. М. Немець. Відзначаючи особливу роль соціуму як соціального складника у взаємодії з оточуючим середовищем, вона вказує на доцільність виокремити із структури суспільно-географічного процесу саме цю соціальну складову частину, а її рух та зміни розглядати вже як соціально-географічний процес. Під ним слід розуміти "...послідовну закономірну зміну ситуацій у розвитку різних соціумів в історичному та географічному контексті" (або як "...зміни соціальних складових соціогеосистем у просторово-часовому географічному континуумі" [13, с. 126-127]. На думку вченої, коректність таких визначення ґрунтується на розумінні соціуму як географічного об'єкту, оскільки "...соціум впливає на формування власне геоторії та зміни у часі своїх географічних полів, котрі слугують самому соціуму географічним простором" [13, с. 127].

М. Д. Пістун дає тлумачення категорії "суспільно-географічні процеси" через її зв'язок з категоріями "суспільно-географічні відношення (зв'язки)" та "розміщення продуктивних сил". Суспільно-географічні процеси є конкретним матеріально-речовинним виразом зв'язків, їх динамічним проявом. При цьому суспільно-географічні процеси зумовлюються основним своїм протиріччям – динамічним аспектом діяльності людини, а сам суспільно-географічний процес відображає ту сторону загального кругообігу речовини, яка за безпечує обмін речовини між природними та суспільними компонентами геосфери, що зумовлений людською діяльністю [15, с. 62-63]. Для повнішого розуміння суті суспільно-географічного процесу, його зв'язку із системними уявленнями про дійсність важливе значення мають такі хроноструктурні поняття, як цикл, підцикл та стадія. Цикл – це певна послідовність функціонування компонентів об'єкта (явища) в просторі та часі. Підцикли є функціональними частинами циклу (промисловий, агропромисловий, обслуговуючий тощо). Стадія є вираженою в просторі і часі частиною суспільно-географічного циклу [15, с. 63].

У роботах О. І. Шаблія суспільно-географічні процеси розглядаються у прив'язці до поняття

території як різновиду місця та цілісної підсистеми геопростору. Природними та соціально-економічними явищами здійснюється організація території, формується територіальна організація суспільства. Остання виступає як процес (фактор часу, зміни), як результат процесу, тло, на якому розвиваються нові процеси, та як форма прояву процесу (композиція та геометрія простору). Для самої території характерні властивості, відношення і процеси, які характеризують динаміку внутрішнього розвитку території. До таких геопросторових процесів належать: диференціація (розвиток окремих частин території), інтеграція (об'єднання цих частин у ціле – районоутворення, територіальна агломерація та ін.) і системоформування (виникнення територіальних суспільних систем). У сукупності властивості, відношення та процеси утворюють географічний потенціал і геопросторову організацію території [22, с. 111-119].

Розумінню суспільно-географічних процесів сприяють також уявлення про просторові взаємодії, розкриті у працях П. Хаггета, зокрема щодо сутності поняття просторової дифузії. Він указує на конкретизацію цього поняття при вживанні його у географії, розрізняючи дифузію розширення та дифузію переміщення. Перше значення поняття дифузії означає процес, внаслідок якого матеріальні предмети та інформація поширюються від одного району до іншого, тобто за період між двома моментами часу до попередньо існуючого району додаються нові території, що призводить до зміни розміщення в цілому. Дифузія переміщення означає процес пересування у просторі, але при цьому предмети та явища зникають із попередніх територій і ареалів свого виникнення і переміщуються на інші території [21, с. 342-343].

Отже, суспільно-географічні процеси охоплюють усі традиційні об'єкти дослідження суспільної географії, а саме: виробництво, сферу обслуговування, населення. При цьому загальною ознакою всіх географічних, у тому числі суспільно-географічних, процесів є те, що вони можуть фіксуватися, зокрема у картографічній формі [15, с. 63].

Істотне значення має сучасна систематизація суспільно-географічних процесів, яка здійснена за такими ознаками: 1) за рівнем (повнотою) відображення суспільно-географічної якості (інтегральні, складні і прості (окремі) процеси); 2) за суспільно-географічним змістом, що відповідає типу відповідних зв'язків (виробничі, соціальні, соціально-виробничі та виробничо-природні процеси); 3) за територіальними масштабами (глобальні, регіональні, локальні); 4) за рівнем пізнання функціональної структури об'єкта (компонентно-структурні, територіально-структурні, вертикально-структурні й хроноструктурні); 5) за рівнем розвитку (екстенсивні та інтенсивні); 6) за участю у географічному поділі та інтеграції праці (спеціалізовані (зовнішні) або комплексують (внутрішні)). Крім зазначених, називають також деструктивні та меліоративні суспільно-географічні процеси [2, с. 86; 15, с. 63-67].

Результатом географічних процесів загалом є формування територіальних структур географічних об'єктів як взаєморозташування та взаємозв'язки їх просторово виражених елементів нарівні з компонентною (галузевою) та функціонально-управлінською структурами [4, с. 305]. Через це поділ географічних процесів і явищ на територіально-структурні та компонентно-структурні відображає зв'язки цього поняття із поняттями територіальної структури та територіальної організації суспільства і суспільного виробництва.

Територіальну організацію виробництва розглядають як синтез форм його суспільної організації, що спирається на галузевий та територіальний поділ праці [18, с. 53], як територіальну приуроченість її елементів до певної території, що також включає і характер зосередження окремих галузей господарства, їхній взаємозв'язок [17, с. 48], як поєднання, взаємозв'язки і взаєморозташування її елементів (відділів, центрів разом зі з'єднуючими їх транспортними системами), які мають різноманітні економічний потенціал і роль [7, с. 37]. І. М. Маєргойз виокремлював три форми територіальної структури господарства: 1) інтегрально-просторові (економічні райони, які охоплюють всю територію країни), 2) територіально-галузеві (галузеві та міжгалузеві концентрації, розміщення яких дискретне та вибіркове) і 3) лінійно-вузлові структури (економічні лінії та смуги, котрі пов'язують між собою "вузлові", точкові елементи і виконують функції живлення та розподілення сировини, готової продукції, енергії, інформації) [9, с. 34-71].

Отже, територіальна організація суспільства включає в себе сукупність процесів або дій щодо розміщення підприємств виробничої і невиробничої сфер, населення, природокористування з урахуванням їх відношень, зв'язків, підпорядкування відповідно до суспільної мети, а також поєднання територіальних структур виробництва, розселення, природокористування, що функціонують і об'єднані структурами управління. Територіальна організація суспільного виробництва відповідно є сукупністю процесів або дій із раціонального розміщення виробництва і системою просторового поєднання різних типів виробничо-територіальних утворень [4, с. 305].

Суспільно-географічні процеси різної спрямованості та інтенсивності входять до змісту та сприяють формуванню суспільно-географічних систем (СГС) та їх окремих компонентів. М. М. Паламарчук використовує поняття "суспільно-територіальна система" (СТС), яка об'єднує виробничі, соціальні, поселенські або природні елементи (з їх ресурсно-екологічними функціями). Конкретними типами ГС є виробничо-територіальні комплекси і системи, територіальні системи розселення, територіальні рекреаційні системи, транспортні системи регіонів, міста [14, с. 904]. Іншим варіантом їх назви є територіальні соціально-економічні системи (ТСЕС). Під територіальними соціально-економічними системами розуміють "різного рангу форми просторової організації соціально-еко-

номічного життя суспільства у вигляді промислового чи сільськогосподарського підприємства, міста, промислового центру, району, області країни, світової співдружності країн і т. ін.", яким "притаманні дві обов'язкові властивості – територіальність і комплексність" [16, с. 6]. Як кожна система, ТСЕС має свою структуру, динамічний характер, постійний розвиток у просторі і часі, вхід і вихід, прямі і зворотні зв'язки, обмеження, властивості саморегулювання і само-відновлення, а також власні соціально-економічні процеси розвитку. Складність ТСЕС проявляється у наявності функціональних підсистем (компонентів), таких, як територія, природно-ресурсний потенціал, населення і трудові ресурси, господарство, інфраструктура [16, с. 6].

Суспільно-географічна система є видовою характеристикою географічної системи, або геосистеми, яка є географічним утворенням, що складається із цілісної множини взаємопов'язаних, взаємодіючих компонентів географічної оболонки з відображенням її загальносистемних властивостей (цілісності, взаємозв'язку різних елементів) та властивостей географічних (відношення територіальної впорядкованості елементів системи, приналежність до земної поверхні та географічної оболонки тощо) [4, с. 64]. Процеси, що проходять у відповідних підсистемах, а також між самими підсистемами, характеризуються різними матеріальними носіями, показниками інтенсивності, циклічності, спрямованості тощо.

За іншим визначенням, суспільно-географічною системою є "закономірний взаємозв'язок різноякісних видів та об'єктів людської діяльності в умовах цілісної території, що функціонально зорієнтовані на забезпечення потреб конкретної спільності людей. У загальному вигляді суспільно-географічна система є сукупністю різноякісних за своєю субстанційною природою елементів (природних, демографічних, господарських), їх властивостей та відношень, яка в результаті взаємозв'язків утворює нову якість, що виявляється у відносній стійкості, територіальній та функціональній цілісності, особливому вияві закономірностей розвитку даної цілісності" [6, с. 31-32]. Складові частини суспільно-географічної системи, в результаті територіальної взаємодії яких формується ця система, мають свою внутрішню структуру (виступають як підсистеми), зв'язки різного характеру та інтенсивності всередині системи і з елементами зовнішнього середовища. При цьому до специфічних рис СГС відносять: а) цілісність та відносну стійкість із більшою тісністю зв'язків елементів у межах системи порівняно із зовнішнім середовищем; б) функціональну зорієнтованість всіх її елементів на забезпечення умов життєдіяльності територіальної спільності людей як головного її елемента; в) територіальність, що означає територію як складову частину, матеріальну основу і фактор стабілізації системи. Більшість системоутворюючих зв'язків також опосередковуються територією; г) якісну відмінність обмінних процесів, що полягає

у перетворенні елементом сприйнятого інородного субстрату, наближенні його властивостей до своїх власних і, в результаті, створенні якісно нової речовини. На основі взаємодоповнення компонентів при виконанні ними спільної загальносистемної функції велику системоутворюючу роль відіграють непрямі або функціональні зв'язки [6, с. 32-34].

Відкритий характер ТСЕС зумовлює їх зв'язок із процесами, які відбуваються у пов'язаних природних та суспільних системах. Цей взаємозумовлений розвиток відбувається протягом певного проміжку часу існування системи та її компонентів, визначаючи ступінь їх сформованості. Тому, важливим аспектом наукових положень про територіальні соціально-економічні системи повинно стати, на нашу думку, дослідження їх історичних форм і типів, закономірностей їх формування і функціонування, напрямів розвитку і трансформації їх внутрішньої структури. Географічна причинність сучасних явищ суспільного життя, як зазначав А. Геттнер, відзначається сильною заплутаністю, особливо внаслідок накладання факту історичного розвитку: "Наслідки залишаються навіть тоді, коли причини зникають або змінюються, і тому ці наслідки сумуються та об'єднуються. Географічні причини сучасних умов

людини знаходяться, головним чином, у минулому, і сучасне випливає з нього" [5, с. 243].

Таким чином, суспільно-географічний процес є послідовною і закономірною зміною і черговістю географічних ситуацій, яка охоплює динамічні закономірності поширення на земній поверхні природно-ресурсного середовища, населення з його соціальною сферою та господарством, а також розвиток просторових поєднань природи-населення-господарства. Тобто, суспільно-географічні процеси охоплюють усі традиційні об'єкти дослідження суспільної географії: виробничу і невиробничу сфери, населення. Поняття суспільно-географічного процесу (включаючи в себе часткові компонентні процеси: виробничі, невиробничі, розселенські тощо) знаходиться у тісному зв'язку з такими поняттями, як суспільно-географічні відношення (зв'язки), розміщення продуктивних сил та їх закономірності, територіальні соціально-економічні (або суспільно-географічні) системи разом із природними, промисловими, сільськогосподарськими, демогеографічними підсистемами та історико-географічні системи, з поняттями населення, розселення, заселення тощо, які відображають відповідні географічні процеси.

Література і джерела

1. *Абрамов В. С.* Формы и типы экономико-географического процесса: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 "Экономическая и социальная география" / В. С. Абрамов. – Л., 1988. – 16 с.
2. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
3. *Баранский Н. Н.* Экономическая география. Экономическая картография / Н. Н. Баранский. – М.: Географгиз, 1956. – 366 с.
4. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / гл. ред. А. Ф. Трешников; ред. кол.: Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – 432 с.
5. *Геттнер А.* География, её сущность и методы / А. Геттнер – М., 1930. – 400 с.
6. *Дудник І. М.* Суспільно-географічні системи низового рівня (теоретичні та методичні аспекти) / І. М. Дудник. – Полтава: Полтавський літератор, 1997. – 248 с.
7. Экономическая и социальная география СССР. В 2-х т. – М.: Просвещение, 1986-1987: Т. 1. Общая часть курса : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по геогр. спец. / В. Я. Ром, М. А. Валесян, Э. Г. Григорьева и др.; под ред. В. Я. Рома. – М.: Просвещение, 1986. – 351 с.
8. *Ішук С. І.* Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (Методологія, теорія) / С. І. Ішук. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с.
9. *Маергойз И. М.* Территориальная структура хозяйства / И. М. Маергойз. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1986. – 328 с.
10. *Мильков Ф. Н.* Физическая география. Учение о ландшафте и географическая зональность / Ф. Н. Мильков. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1986. – 385 с.
11. Місцевий та регіональний розвиток в Україні: Досвід Полтавщини / Київський Центр Ін-ту Схід-Захід; за ред. С. Максименка. – К.: Міленіум, 2001. – 286 с.
12. *Мохначук С. С.* Сущность экономико-географического процесса / С. С. Мохначук // Экономическая и социальная география. – К.: Вища школа, 1978. – Вып. 24. – С. 12-24.
13. *Немецъ Л. М.* Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України): монографія / Л. М. Немець – Х.: Факт, 2003. – 383 с. – (рос. мовою).
14. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / упор. та автор біографічних статей О. І. Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка. – 2007. – 1008 с.
15. *Пістун М. Д.* Основи теорії суспільної географії: навч. посібник. / М. Д. Пістун. – К.: Вища шк., 1996. – 231 с.
16. Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития / под ред. А. П. Голикова. – Х., 1994. – 303 с.

17. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: підручник / за ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – 7-ме вид., стер. – К. : Знання, 2005. – 350 с.
18. Саушкин Ю. Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем: пособие для учителей / Ю. Г. Саушкин. – М. : Просвещение, 1980. – 269 с.
19. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навчальний посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
20. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
21. Хаггетт П. География: синтез современных знаний / Питер Хаггетт; [пер. с англ. Л.Н. Кудряшовой]. – М.: Прогресс, 1979. – 684 с.
22. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. – 744 с.

Стаття надійшла 12.09.2013 р.

УДК 911.3:008

Павло Шуканов

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ КРАЇН СВІТУ

У статті акцентується увага на значенні міждисциплінарного підходу при вивченні суспільно-географічних особливостей трансформації світового господарства. Проаналізовано інформаційну базу спеціалізованих установ ООН (МВФ, Світовий Банк та ін.) щодо різних країн і регіонів світу. Систематизовано основні критерії міжнародних глобальних організацій у процесі виокремлення аналітичних груп у структурі сучасної світової системи. Особлива увага приділяється поєднанню географічного та економічного підходів при групуванні та класифікації різних країн і регіонів світу. У результаті аналізу основних показників за даними групами пропонується удосконалити методологію суспільно-географічного дослідження глобальних змін антропосфери. Пропонується класифікувати всі країни світу на основі геопросторового принципу, у взаємозв'язку з процесами глобалізації та регіоналізації світового господарства. Це дозволить більш повно враховувати кількісні та якісні критерії при розподілі всіх держав за рівнем їх розвитку і найважливішими макрорегіонами майбутньої глобальної економіки.

Ключові слова: антропосфера, світове господарство, глобальні організації, макрорегіон, класифікація країн світу.

Pavlo Shukanov. Social-geographical characteristics of current classification of the world's countries. This article focuses on the importance of an interdisciplinary approach to the study of the social-geographical characteristics of transforming the world's economy. Information bases of specialized UN agencies (IMF, World Bank, etc.) in different countries and regions of the world have been analyzed. Basic criteria of international global organizations in distinguishing analytical groups in the structure of the world's economy have been systematized. Particular attention was paid to the integration of geographic and economic approaches to the grouping and classification of different countries and regions. Following an analysis of key indicators for these groups it is proposed to improve the methodology for social-geographical studies of changes to the anthroposphere. It is proposed to classify all countries on the basis of the geospatial principle, in relation to the processes of globalization and regionalization of the world's economy. This will allow for a fuller consideration of quantitative and qualitative criteria for the distribution of all states according to the level of their development and the most important macro-regions of the future global economy.

Key words: anthroposphere, global economy, global organizations, macro region, classification of countries of the world.

Актуальність дослідження. Останніми роками провідні міжнародні економічні організації публікують багато показників розвитку різних країн та регіонів світу. При цьому акцентується увага на інформації соціально-економічного й екологічного характеру. Ці дані в основному використовують для подальшої систематизації територіальних соціально-

економічних систем як виокремлення певних груп за кількісними критеріями. Проте такий підхід є доволі обмеженим, оскільки мало враховує значення якісних аспектів трансформації антропосфери.

Постановка проблеми. Глобальні зміни світової системи досліджують на основі міждисциплінарного підходу. Особливо це актуально при

вивченні змін на політичній карті світу із врахуванням інтеграційних процесів у сфері міжнародних відносин. Водночас все більше проявляється проблема вдосконалення методології об'єктивного пізнання світового господарства в умовах формування нової макрорегіональної конфігурації антропосфери. Даній проблемі присвячено наукові та науково-методологічні праці таких вітчизняних і зарубіжних учених, як Г. Блій (2004), А. Голіков (2008), М. Дністрянський (2011), М. Згуровський (2010), В. Максаковський (2007), Я. Олійник (2011), А. Степаненко (2011), С. Гантінгтон (2003), О. Шаблій (2012), Б. Яценко (2009) та ін. Однак необхідно приділити більшу увагу вивченню суспільно-географічних особливостей світоустрою в умовах посилення взаємозв'язків між національними економіками та найбільш впливовими інтеграційними об'єднаннями світу.

Об'єктом даного дослідження є світове господарство як історично сформована сукупність національних економік, що взаємопов'язані міжнародними економічними відносинами. **Мета роботи** – узагальнити методологічні підходи до вивчення суспільно-географічних особливостей трансформації світового господарства. Для досягнення поставленої мети необхідно проаналізувати сучасні принципи систематизації різних країн та регіонів світу з урахуванням глобальних перетворень антропосфери.

Виклад основного матеріалу. Інформаційну базу даного дослідження становлять офіційні видання міжнародних глобальних організацій (МВФ, Світового банку та інших спеціалізованих установ системи ООН). Наприклад, у Всесвітній економічній базі даних МВФ є ряди показників з 1980 року по теперішній час і дано прогнози на наступні два роки. Водночас недоліком цієї бази даних є відсутність інформації по деяких країнах – тих, які не входять до МВФ, або для яких бази даних ще не складені. Так, Куба і Корейська Народна-Демократична Республіка не є членами МВФ, для Сан-Марино, Палау, Сомалі бази даних не завершені, а для Афганістану та Іраку наводяться дані, починаючи лише з 2002 р. і з 2003 р. відповідно. База статистичних даних Світового банку охоплює понад 2000 показників для 214 країн (у т. ч. для 188 країн – членів СБ та всіх інших країн з населенням понад 30 000 осіб), а часовий ряд включає період з 1960 по 2012 рік. Показники згруповані у 19 тем і включають економічні, соціальні та екологічні індикатори розвитку. Комісія ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) збирає, перевіряє і обробляє широкий спектр даних, отриманих з національних і міжнародних джерел для комплексного розгляду питань торгівлі та розвитку, а також взаємопов'язаних з ними питань у галузі фінансів, технологій, інвестицій та стійкого розвитку. База даних ЮНКТАД охоплює більш ніж 150 показників і статистичних часових рядів (починаючи з 1948 р.) для майже всіх економік світу.

Впливові глобальні організації при дослідженні змін, які постійно відбуваються у світі, щорічно публікують діапазон часових рядів

соціальних, економічних, фінансових та екологічних показників. Для зручності роботи з такими базами даних країни об'єднують в аналітичні групи та регіони за різними критеріями. Проаналізувавши склад цих груп, ми можемо простежити за глобальними змінами в структурі антропосфери. Експерти Світового банку для розбивки країн на групи використовують два підходи: 1) економічний (за показниками валового національного доходу (ВНД) на душу населення), 2) географічний (за розташуванням країни у відповідному регіоні незалежно від рівня економічного розвитку). Зокрема, групування національних економік, здійснене на основі оцінки ВНД на душу населення (за обмінним валютним курсом), станом на 2013 р. має такий вигляд:

- з низьким доходом – \$ 1 035 і менше (36 країн),
- з доходом, нижчим від середнього – від \$ 1 036 до \$ 4 085 (48 країн),
- з доходом, вищим від середнього – від \$ 4 086 до \$ 12 615 (55 країн),
- з високим доходом – \$ 12 616 і більше (75 країн).

Термін “країни, що розвиваються” (КЩР) аналітики Світового банку використовують для позначення сукупності економік з низьким і середнім рівнем доходу. Зазначимо, що Україна за результатами 2012 р. з рівнем ВНД у 3500 дол./особу належить до групи країн з доходом, нижчим від середнього (10 012 дол./особу).

Загальну динаміку зростання середньодушового рівня ВНД (за паритетом купівельної спроможності валют – ПКС) у країнах світу за 2000 – 2012 рр. можна прослідкувати, порівнюючи рис. 1 і 2.

Аналіз наведених рисунків свідчить, що при зростанні абсолютних значень показників у всіх країнах зберігається нерівномірність економічного розвитку одних країн стосовно інших. Наприклад, на обох картограмах показник ВНД на душу населення в Україні на один рівень шкали умовних позначень нижчий за показники сусідів першого порядку (крім Молдови), у Португалії нижчий, ніж у сусідніх країнах ЄС, а статус найрозвинутіших країн Африки (за цим макроекономічним показником) мають Ботсвана і Габон, які належать до групи країн з доходом, вищим від середнього.

Склад груп може змінюватися залежно від соціально-економічних успіхів країн і політичних змін. Наприклад, за класифікацією експертів МВФ, Кіпр з 2001 р. входить до групи країн з розвинутою економікою. Раніше він був включений у регіон “Близький Схід і Європа” як країна, що розвивається. У групу країн Центральної та Східної Європи більше не включають Молдову й Україну. У 2004 р. змінено поділ країн світу з трьох основних груп (країни з розвинутою економікою, країни, що розвиваються, і країни з перехідною економікою) на дві: 1) країни з розвинутою економікою, 2) країни з ринком, який формується, і країни, що розвиваються. Туреччина і Мальта з 2004 р. включені до Центральної і Східної Європи (до того часу вони входили до регіональної групи “Близький Схід і

Туреччина”). У 2006 р. після проголошення незалежності Чорногорії було прийнято рішення, що Сербія є спадкоємцем показників колишнього державного союзу “Сербія і Чорногорія”, а Чорногорія включена до бази даних МВФ як нова незалежна держава. У 2009 р. Грузія офіційно вийшла зі Співдружності незалежних держав, але МВФ, як і раніше, відносить її до групи СНД через її

географічне положення і подібні до цих країн характеристики структури економіки. У 2010 р. дані щодо Косова були включені до групи нових і економік, що розвиваються. Зазначимо, що незважаючи на невизначеність політичного статусу Косова, в аналітичних звітах МВФ дана країна розглядається як окрема статистична одиниця.

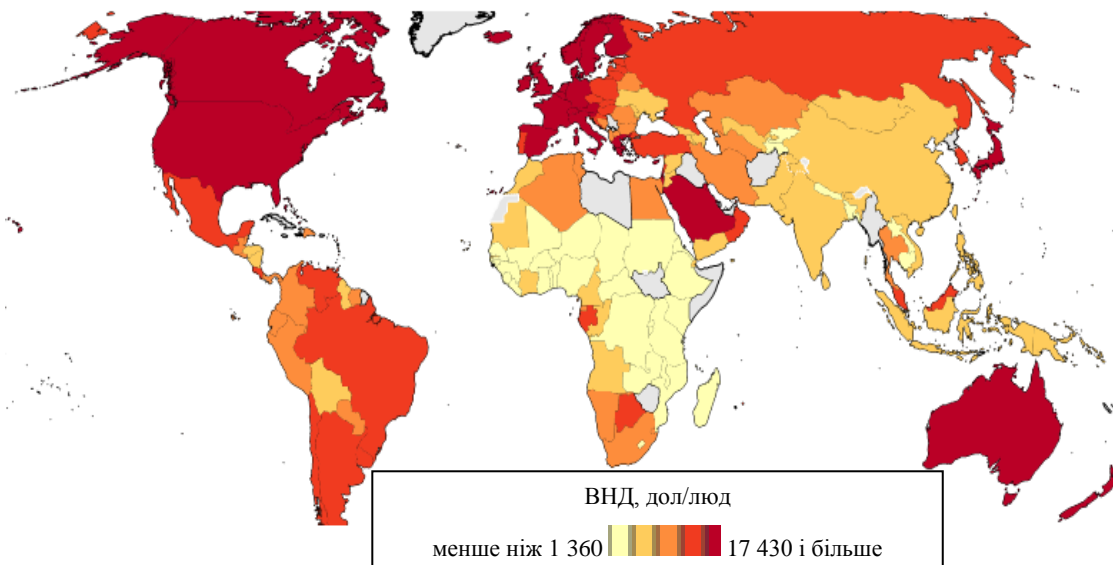

Рис. 1. ВНД на душу населення за ПКС у 2000 р. (у міжнародних доларах, складено за даними [11])

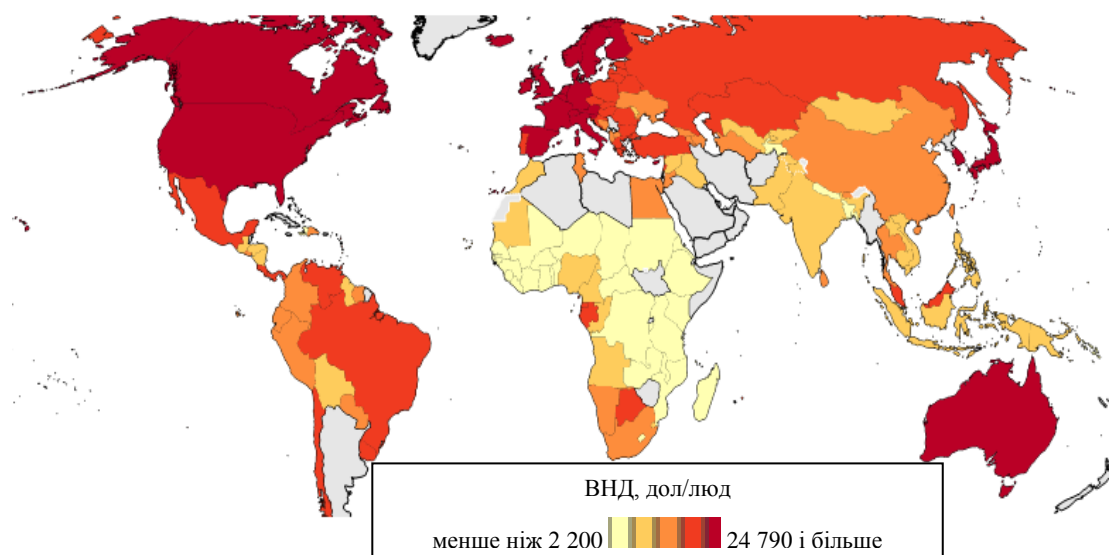

Рис. 2. ВНД на душу населення за ПКС у 2012 р. (у міжнародних доларах, складено за даними [11])

У 2012 р. Південний Судан поповнив групу “країни з ринком, який формується, і країни, що розвиваються”, зокрема підгрупу “Африка на південь від Сахари”. У 2013 р. із статистичних баз даних МВФ були виключені прогнози щодо Кіпру через тривалу кризу, а з 2011 р. не наводяться дані для Сирії через нестабільну політичну ситуацію. Монголія з групи Співдружності незалежних держав тепер переведена в країни Азії. Афганістан і Пакистан з групи країн Азії, що розвиваються, були приєднані до групи країн Близького Сходу та

Північної Африки (MENA) і тепер регіон називається “Близький Схід, Північна Африка, Афганістан і Пакистан” (MENAP). Починаючи з квітня 2013 р., було ліквідоване таке угруповання, як нові індустріальні країни Азії (НІК), і тепер експерти МВФ відносять їх до країн з розвинутою економікою.

Всього в аналітичні огляди МВФ включені дані зі 188 територіально-політичних утворень, які розбиті на дві великі групи: 1) країни з розвинутою економікою, 2) країни з ринком, який формується, і країни, що розвиваються (табл. 1).

Таблиця 1

Аналітико-географічні групи країн за методологією МВФ (2013 р., складено за даними [12])

Країни з розвинутою економікою (35 країн)	Країни з ринком, який формується, і країни, що розвиваються (153 країни)
Зона євро (17 країн) Основні країни з розвинутою економікою (G7) Інші країни з розвинутою економікою (за винятком G7 і єврозони)	Центральна та Східна Європа (14 країн) Співдружність незалежних держав (12 країн) Країни Азії (28 країн) Латинська Америка і Карибський басейн (32 країни) Близький Схід, Північна Африка, Афганістан і Пакистан (22 країни) Африка на південь від Сахари (45 країн)

Певним компромісом, який поєднує обидва підходи (географічний та економічний), можна вважати виокремлення в регіональних угрупованнях підгруп лише для країн, що розвиваються, тобто країн з низьким і середнім рівнем доходу. Слід зазначити, що у своїх базах даних Світовий банк використовує географічні класифікації тільки для регіонів з низьким і середнім рівнем доходу.

Статистичний відділ Департаменту з економічних і соціальних питань ООН при розподілі країн і територій на аналітичні групи виокремлює три основні категорії: 1) країни, що розвиваються, 2) країни з перехідною економікою, 3) розвинені країни. Кожна категорія своєю чергою поділяється за географічними ознаками на певні регіони. Слід зазначити, що в системі ООН немає встановленої угоди і чітких критеріїв для позначення розвинених країн і країн і регіонів, що розвиваються. Однак, загальноприйнято, що розвиненими країнами світу є більшість країн Європи, в Азії – Ізраїль і Японія, в Північній Америці – Бермудські острови, Гренландія, Канада, Сен-П'єр і Мікелон і США, в Океанії

– Австралія і Нова Зеландія. Саме за цими чотирма макрорегіонами розподіляють групу розвинених країн.

У групу з перехідною економікою (від централізовано-планової до ринкової) входить 18 країн (станом на 2013 р.). Постсоціалістичні держави з найбільш успішними результатами ринкових реформ включені до групи розвинених країн (Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія). Країни з перехідною економікою ООН не класифікує за географічними ознаками (відзначимо, що Світовий банк відносить їх до Європи і Центральної Азії, але включає 21 країну – додані Болгарія, Угорщина і Косово). У групу країн, що розвиваються, входять політико-територіальні утворення, які не включені до попередніх двох категорій. Вони входять у 4 макрорегіони (Африка, Америка, Азія і Океанія), які своєю чергою поділяються на відповідні підгрупи. Це зроблено для того, щоб представити більш докладні аналітичні дані щодо цієї найбільшої групи країн світу (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація країн світу за методологією ООН (ЮНКТАД) (складено за даними [10])

Розвинені країни	Країни з перехідною економікою	Країни, що розвиваються
Америка (Бермудські острови, Канада, Гренландія, Сен-П'єр і Мікелон, США) Азія (Ізраїль, Японія) Європа (36 країн) Океанія (Австралія, Нова Зеландія)	Азербайджан, Албанія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Македонія, Молдова, Росія, Сербія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна, Хорватія, Чорногорія	Африка (Східна, Західна, Центральна, Північна, Південна) Америка (Карибська, Центральна, Південна) Азія (Східна, Південна, Південно-Східна, Західна) Океанія

Країни, що розвиваються, визнані Організацією Об'єднаних Націй як об'єкти, що потребують особливої уваги з боку міжнародного співтовариства, тому їх класифікація (за показниками ВВП на душу населення) розроблена більш детально. Економіки, що розвиваються, залежно від їх середньодушового показника ВВП станом на 2004 – 2006 рр. поділялися на три підгрупи:

- з високим рівнем доходу (вище \$ 4 500);
- з середнім рівнем доходу (від \$ 1 000 до \$ 4 500);
- з низьким рівнем доходу (нижче \$ 1 000).

У 2012 р. розподіл країн, що розвиваються,

між зазначеними групами був таким: з високим рівнем доходу – 61 країна, з середнім рівнем доходу – 47 країн, з низьким рівнем доходу – 55 країн.

Висновки. При розподілі країн на аналітичні регіони глобальні організації керуються такими суспільно-географічними критеріями й ознаками: 1) економічними критеріями (за показниками ВНД і ВВП на душу населення і за структурою економіки); 2) географічними ознаками (розташуванням країни в певному регіоні); 3) членством у глобальних і регіональних торгово-економічних організаціях (з об'єднанням міжрегіональних груп країн). Таким чином виокремлюють макрорегіональні групи африканських, карибських і тихоокеанських держав,

Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво, Співдружність незалежних держав, G7, G20, Організацію ісламського співробітництва тощо. Залежно від поставлених завдань дослідження такий підхід може бути ефективним для вирішення в основному локально-регіональних проблем розвитку окремих територіальних соціально-економічних систем.

В умовах глобальної трансформації міжнародних відносин необхідним є використання універсальних критеріїв класифікації різних країн світу. В суспільній географії для такого критерію доцільно використовувати геопросторовий принцип, із врахуванням процесів економічної уніфікації та регіоналізації світового господарства. На основі найбільш значущих і привабливих міжнародних союзів торгово-економічного і військово-політичного характеру в подальшому можна обґрунтувати виокремлення сучасних і перспективних макро-регіонів майбутньої глобальної економіки. Яскравим прикладом застосування такого методологічного принципу є виокремлення Південноазійського макро-регіону в складі восьми держав на основі Південноазійської асоціації регіонального співробітництва (СААРК), яка територіально-політично

і соціально-економічно повністю охоплює даний геопростір. Таким чином, в процесі аналізу глобальних трансформацій антропосфери завдяки поєднанню економічного і географічного підходів стає можливим більш повно враховувати якісні та кількісні особливості регіонального розвитку і соціально-економічної класифікації всіх країн світу.

На основі міждисциплінарного підходу більшою мірою враховуються соціально-економічні і територіально-політичні особливості розвитку будь-якої країни або міжнародного регіону. Із врахуванням цивілізаційних передумов існує прямий і опосередкований зв'язок, певна ступінь сумісності та різні аспекти протиріч між країнами і регіонами світу. В результаті все більш виявляється взаємопоєднання глобалізації та регіоналізації антропосфери в сфері міжнародних відносин. Особливо помітно це на прикладі провідних і найбільш стійких інтеграційних структур світу (ЄС, НАФТА, АСЕАН тощо). Такі інтеграційні системи є реальною підставою для суспільно-географічної класифікації різних країн світу із врахуванням як соціально-економічних так і геополітичних особливостей їх розвитку.

Література і джерела

1. *Блій Г.* Географія: світи, регіони, концепти / Блій Г. де, Муллер Пітер; [пер. з англ.; передмова та розділ "Україна" О. Шаблія]. – К.: Либідь, 2004. – 740 с.
2. Географія мирового хозяйства / [А. П. Голиков, Ю. П. Грицак, Н. А. Казакова, В. И. Сидоров]; под ред. А. П. Голикова. – К.: Центр учебной литературы, 2008. – 192 с.
3. Гео-економічні сценарії розвитку і Україна: [монографія] / [М. В. Згуровський, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко та ін.]. – К.: ВЦ "Академія", 2010. – 328 с.
4. *Дністрянський М. С.* Геополітика: навч. посібник / М. С. Дністрянський. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.
5. *Максаковский В. П.* Географическая картина мира. В 2 кн. Кн. II : Региональная характеристика мира / В. П. Максаковский. – М.: Дрофа, 2007. – 480 с.
6. *Олійник Я. Б.* Теоретичні основи розміщення продуктивних сил і регіональної економіки / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: ВГЛ "Обрії", 2011. – 182 с.
7. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.
8. *Шаблій О. І.* Основи суспільної географії : підручник [для студ. вищих навч. закладів] / О. І. Шаблій. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – 296 с.
9. *Яценко Б. П.* Країнознавство: основи теорії : навч. посіб. [для студ. геогр. спец. вищ. навч. закл.] / Б. П. Яценко, В. К. Бабарицька. – К.: Либідь, 2009. – 312 с.
10. UNCTADstat. World Statistical Database [Electronic resource]. – Mode of access: <http://unctadstat.unctad.org/> – Titla from display.
11. World DataBank [Electronic resource]. – Mode of access: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD/countries/> – Titla from display.
12. World Economic Outlook Database [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/index.aspx/> – Titla from display.

Стаття надійшла 20.09.2013 р.

УДК 911.330

Валентина Нагірна, Іван Савчук

ЗМІНИ У ЗЕМЛЕГОСПОДАРЮВАННІ Й ЕКОБЕЗПЕКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Визначено суть поняття екобезпеки сільського господарства з позицій землегосподарювання. Виявлено (на прикладі Житомирської області) особливості землегосподарювання у період аграрних трансформацій та його вплив на екобезпеку сільського господарства. Звернено увагу на зростання тенденцій ґрунтовиснажуючого напрямку землегосподарювання на основі аналізу змін у структурі посівів сільськогосподарських культур. Показано негативний вплив занепаду тваринництва на екостан земельних ресурсів. Визначено напрями упередження загроз сільському господарству на основі екологізації землегосподарювання.

Ключові слова: землегосподарювання, спеціалізація сільського господарства, екобезпека сільського господарства, екологічний стан земельних ресурсів.

Valentyna Nahirna, Ivan Savchuk. Changes in land management and ecological safety in agriculture (the example of Zhytomyr Oblast). *The essence of the concept of ecological safety in agriculture from the position of land management and its social-geographical context is defined. Some features and the main factors influencing land management in Zhytomyr Oblast are elucidated. An analysis of land management over time is provided. The influence of drainage reclamation in Polissya and its consequences are assessed. A review of trends in the structure of crop areas during 1990-2012 revealed a substantial increase in the share of grains and technical crops and a decrease in forage crops. Current specialization of agriculture in the oblast from the standpoint of its environmental safety is assessed. Changes are characterized by the growth in the role of crop production in the structure of the gross output of agriculture, a relative decline in animal husbandry, and a significant decline in traditional branches, such as flax, hops and fodder production, and milk-meat cattle breeding. The substantial increase in the production of profitable but soil-depleting crops – corn, sunflower, wheat, soybean, rape – poses an ecological threat to land resources. Moreover, a significant decline in the production of oats, barley, rye, and leguminous crops, which are economically and ecologically helpful, does not seem justified. The reduction of beet growing is assessed from the economic and environmental standpoint. The importance of restoring flaxcultivation as a cost-effective and ecologically beneficial crop is emphasized. Increasing the production of forage crops, notably annual and perennial grasses, is the basis for improving land management. The causes and environmental consequences of the decline of animal husbandry are analyzed. The current ecological state of land resources as a result of irrational land management is indicated. Radiation contamination as a hazard to agriculture is noted. A way for environmental rehabilitation of contaminated lands and their effective utilization is formulated. The pursuit of short-term gains, disregard for ecological safety, and the dominance of soil-depleting farming techniques are the main causes of environmental problems in agriculture. Basic directions for preventing threats to agricultural sustainability are identified.*

Key words: land management, specialization of agriculture, ecological safety in agriculture, ecological status of land resources.

Актуальність дослідження. Землегосподарювання належить до тих видів людської діяльності, де закони природи тісно переплітаються з соціально-економічними законами, споконвічними людськими традиціями й виробничими навиками до праці на землі. Із незліченних видів господарської діяльності землеробство, за висловом українського вченого XIX ст. Сергія Подолинського, є "...найпріоритетнішою, найпродуктивнішою, найкориснішою працею, яка в десятки разів збільшує вироблений природою продукт" [1]. Постійна праця на землі, дбайливе ставлення до неї, знання законів природи і вміння їх використовувати у землегосподарюванні

унеможлилювали або максимально обмежували появу негативних чинників як природного, так і антропогенного характеру.

Впродовж тривалого часу взаємодії людини з природою, у процесі еволюції господарювання на землі кожен етнос виробляв свою систему ставлення до неї. На теренах українського етносу 6-7 тис. років тому поширилася культура Трипілля – нове, прогресивне, відтворювальне земле господарювання [2]. Здавна в українських землеробів були сталими й нерозривними зв'язки з природою. У процесі господарювання не порушувалися рівновага і злагодженість природних і виробничих процесів.

Був забезпечений стійкий гомеостаз складного утворення, що сформувалося в результаті взаємозв'язку таких явищ як "сільська місцевість" – "землеробська (сільськогосподарська) праця" – "сільський мешканець".

Працюючи на землі, пізнаючи закони природи, людина з метою полегшення сільськогосподарської праці, підвищення результативності господарювання стала застосовувати засоби виробництва, у тому числі техніку, різні прийоми й винаходи. Таким чином збільшувалися вплив на земельні ресурси, втручання людини в природні процеси. Згодом з розвитком науки, зростанням потреб соціуму цей вплив посилювався, став набувати поряд з позитивними наслідками також окремих негативних рис. Зміни, що відбулися в землеробстві зростали, виходячи за межі країн та регіонів, досягаючи глобальних масштабів. Через надмірне, часто нераціональне землекористування, посилення антропогенного навантаження на земельні ресурси збільшувалася загроза деградації природи, зменшувалася продуктивність оброблюваних угідь. Нині і земля, і сільське господарство стали об'єктами екологічної небезпеки.

Дослідження землеробства і екобезпеки сільського господарства є особливо актуальними для України, що має потужний природно-ресурсний потенціал, унікальні в світі чорноземи, які, на жаль, тривалий час використовуються без урахування допустимих меж навантаження на ґрунти, можливостей їх відновлення. Надмірна сільськогосподарська освоєність земель, високий ступінь їх розораності, посилення тенденції зростання ґрунтовиснажуючого напрямку землеробства досягли критичної межі. Це зумовило всеосяжну деградацію земель, особливо сільськогосподарського призначення, зниження родючості ґрунтів, продуктивності сільськогосподарських угідь. Економічна ефективність сільського господарства, його конкурентоспроможність істотно залежать від екостану земельних ресурсів, характеру й напрямів їх використання.

Проблема раціонального землекористування і екобезпеки сільського господарства суголосна з концепцією "зеленої економіки", що була прийнята на Світовій конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (2012 р.). Особливу увагу на ній було звернено на сталий розвиток сільського господарства, продовольчого забезпечення людства у зв'язку з деградацією ґрунтового покриву. Йшлося також про нові технології землекористування, еколого-економічну ефективність виробництва, його максимальне зближення з природними біохімічними процесами [3].

Наукові розробки, присвячені проблемам раціонального землекористування, екологічної безпеки сільського господарства, еколого-економічними засадам землекористування тощо, широко висвітлені у працях вітчизняних економістів-аграрників,

фахівців аграрного спрямування, включаючи географів. Ґрунтовні наукові праці з цих проблем опублікували І. К. Бистряков, М. С. Богіра, П. П. Борщевський, В. М. Будзьяк, О. І. Гуторов, Г. Д. Гуцуляк, Б. М. Данилишин, Д. І. Добряк, В. М. Другак, Т. С. Ніколаєнко, Л. Я. Новаківський, О. М. Онищенко, П. Т. Саблук, М. Г. Ступень, В. М. Трегобчук, А. М. Третяк, М. А. Хвесик та ін. Серед географів важливими є дослідження таких науковців, як: В. Т. Гриневецький, І. Ф. Мукомель, М. Д. Пістун, М. М. Паламарчук, В. П. Руденко, С. П. Позняк, І. П. Ковальчук, З. П. Паньків та ін.

Нині проблема екобезпеки сільського господарства, запобігання ризиків у його розвитку, забезпечення сталого землекористування залишається актуальною, її вирішення потребує глибокого системного аналізу і наукового обґрунтування.

Мета дослідження – виявлення змін у землеробстві у період аграрних трансформацій та їх впливу на екобезпеку сільського господарства, визначення напрямів упередження загроз сільському господарству на основі екологізації землеробства.

Виклад основних положень. Поняття екобезпеки сільського господарства означає досягнення такого стану його розвитку, за якого ймовірно можуть бути виключені прояви небезпек, тобто процеси і явища, які загрожують стану довкілля, зокрема земельним і водним ресурсам, раціональному землеробству, здоров'ю людини через отримання неякісної продукції тощо. Основними джерелами небезпеки для сільського господарства є природні, техногенно-екологічні й соціально-економічні процеси [4]. Нині найбільший вплив на сільське господарство та його екобезпеку справляють сучасна економічна система господарювання та діяльність людини.

Слід зазначити, що сформована в Україні нова система земельних відносин не створила умов і дієвих механізмів ефективного і водночас екологічно безпечного землеробства. Воно спрямоване передусім на отримання прибутку, особливо у великомасштабних аграрних формуваннях – агрохолдингах. Разом з тим, у господарствах населення, де переважає дрібнотоварне виробництво, спостерігаються безконтрольність у використанні сільськогосподарських угідь, відсутність сівозмін, непрофесійне використання засобів захисту рослин, ігнорування екологічної безпеки сільського господарства.

Для виявлення регіональних особливостей землеробства, його територіальних відмінностей з урахуванням місцевих чинників важливими є суспільно-географічні дослідження. Вони дають змогу розглядати характер і тенденції змін у використанні землі, напрями розвитку сільського господарства з позицій екобезпеки у нерозривному зв'язку з природно-географічними умовами території, її земельно-ресурсним потенціалом, історичними особливостями сільськогосподарського

освоєння земель. Істотним є виявлення впливу соціально-економічних чинників, місцевих традицій і навиків землегосподарювання. Важливо визначити, як саме сучасна економічна система господарювання на землі і діяльність людини вплинули на екостан сільського господарства даного регіону.

Дослідження було проведене на прикладі Житомирської області. Це одна з поліських областей України, в якій сільське господарство, харчова промисловість і перероблення сільськогосподарської сировини займають провідне місце в її економіці. Сучасний розвиток сільського господарства області залежить головним чином від ґрунтово-кліматичних, погодних умов, природної родючості ґрунтів, а не додаткових витрат, спрямованих на вдосконалення технології, підвищення ефективності виробництва, відновлення родючості ґрунтів. Спостерігаються значні відмінності у віддачі земельних ресурсів через урожайність у лісостепових та поліських районах. Великий вплив на сільське господарство справляють нині цінова політика держави, кон'юнктура ринку і зміна попиту на окремі види сільськогосподарської продукції. Загострюються проблеми не тільки ефективності землегосподарювання, а й екостану земель, охорони ґрунтового покриву. Нераціонально використовуються можливості природно-ресурсного потенціалу, традиційні трудові навички населення з вирощування сільськогосподарських культур і розвитку галузей тваринництва, для яких тут є найсприятливіші ґрунтово-кліматичні умови. Це, зокрема, зернові культури, льон-довгунець, хміль, картопля, однорічні трави, молочно-м'ясне скотарство [5].

Слід зазначити, що екологічна нестабільність у землегосподарюванні області, зміни у спеціалізації сільського господарства і розміщенні сільськогосподарських культур почали відстежуватися давно, ще у 60-х рр. ХХ ст. внаслідок великомасштабної осушувальної меліорації, що була проведена на Поліссі. Змінилася не лише структура земельних угідь, а й виробнича і територіальна спеціалізація сільського господарства. Значно зросли площі ріллі, природних кормових угідь, багаторічних насаджень на меліорованих землях. У структурі посівів сільськогосподарських культур тоді стали переважати зернові культури (пшениця, жито), технічні (льон-довгунець, цукрові буряки), картопля, багаторічні й однорічні трави.

Однак родючість переважної частини меліорованих ґрунтів залишалася низькою у зв'язку з великими втратами гумусу, надмірною кислотністю ґрунтів. До речі, ґрунти Житомирського Полісся оцінюються найнижчими серед інших областей бонітетами за їх родючістю, і це істотно вплинуло на землегосподарювання й екостан сільського господарства цього району [6]. Економічна ефективність виробництва багатьох культур, що стали вирощувати на осушених землях, була низька через високі затрати, швидке виснаження ґрунтів. На цих землях стрімко розвивалися негативні екологічні процеси - значно збільшилися площі дефляційно

небезпечних, кислих і змитих ґрунтів, знизився рівень ґрунтових вод. Через порушення в експлуатації осушувальних споруд, нераціональне використання осушених земель вони часто ставали непридатними для розвитку сільського господарства.

За таких умов змінювалися спеціалізація сільського господарства, структура посівів сільськогосподарських культур. Стали зменшуватися посіви озимих зернових культур, особливо пшениці, зате збільшувалися площі кормових культур, зокрема однорічних і багаторічних трав. Було значно зменшено посіви льону-довгунця – важливої волокнистої культури, біологічні властивості якої і якість волокна найкраще виявлялися в ґрунтово-кліматичних умовах Житомирського Полісся. Зникло хмелярство, що давало цінну сировину для пивоварного та дріжджового виробництва, фармацевтичної галузі. До речі, у 80-х рр. ХХ ст. Житомирська область була однією з головних складових хмелярської бази в Україні, на яку припадало 70 % валового збору шишок хмелю [7]. Зросло поголів'я великої рогатої худоби, у тому числі корів, оскільки рілля на меліорованих землях в результаті виснаження перетворювалася на природні кормові угіддя. Деградація меліорованих земель призвела до скорочення земель сільськогосподарського призначення, у тому числі ріллі, зростання лісистості. Зокрема, площа ріллі на осушених землях скоротилася з 1990 по 2011 рр. на 40,8 % (розраховано за [8, с. 105]). Значно збільшилися площі земель, непридатних для господарської діяльності.

Особливості розвитку сільського господарства і напрями землегосподарювання за доволі тривалий період часу значною мірою характеризує структура посівних площ (табл. 1). Як видно з цієї таблиці, у структурі посівів сільськогосподарських культур відбулися істотні зміни. Нині найбільша частка припадає на зернові культури, зокрема ярі зернові й кукурудзу, технічні культури – сою й соняшник, а також багаторічні трави. За період з 1990 по 2012 рр. істотно зменшилися посівні площі зернобобових культур, цукрових буряків, майже зник льон-довгунець. Частка кормових культур загалом зменшилася вдвічі, картоплі й овочевих культур з незначними коливаннями майже не змінилася.

Наведена структура посівів сільськогосподарських культур, їх динаміка свідчать про орієнтацію у сільському господарстві на виробництво економічно вигідних культур, які дають великі прибутки і потребують відносно менших трудових затрат. Традиційні сільськогосподарські культури, що здавна вирощувалися в даних ґрунтово-кліматичних умовах (пшениця, цукрові буряки (у лісостеповій зоні), жито, зернобобові, льон-довгунець, багаторічні трави (на Поліссі)), і виконували екологічно стабілізуючу роль у землегосподарюванні, значно втратили свої позиції або й зникли зовсім (хміль). Водночас

збільшилися посіви таких культур як соняшник, ріпак і особливо соя, біологічні властивості яких не зовсім відповідають місцевим ґрунтово-кліматичним умовам, не забезпечують збереження і підвищення родючості ґрунтів.

Особливу роль у зміні напрямку землегосподарювання відіграв посилений розвиток високотоварного аграрного виробництва, у тому числі агрохолдингів. Вони діють винятково як бізнесові структури, мета яких полягає у примноженні власних прибутків. Завдяки великій концентрації капіталу, вертикально інтегрованій структурі агрохолдинги управляють всіма ланками процесу виробництва – від отримання насіння, планування врожаю до зберігання, транспортування і перероблення сільськогосподарської продукції [9]. Основою спеціалізації агрохолдингів є: зернові культури, соняшник, ріпак, соя, цукрові буряки, продукція тваринництва.

Житомирська область належить до тих областей, де агрохолдингам підпорядковано значну частину виробництва і збереження зерна, соняшнику, кукурудзи, хлібопекарні підприємства, а також цукрові заводи, молочне тваринництво, птахофабрика у Попільнянському районі. Це такі агрохолдинги, як “Нібулон”, “Астарт-Київ”, “Hard-East”, “Лотуре-Агро”, “Укрзернопром Агро”, “Біоленд”, “ТАКО”, “Світанок” та інші.

Потужні високотоварні виробництва, у тому числі агрохолдинги, посилюють свій вплив на економіку сільського господарства, спричиняють зміни в структурі й спеціалізації виробництва, напрямках землекористування у бік ґрунтовиснаження.

Важливим індикатором розвитку сільського господарства з позицій його екобезпеки є галузева структура і спеціалізація виробництва. Головними галузями сільського господарства області є рослинництво і тваринництво. Співвідношення між ними (за валовою продукцією) у 2012 р. становило 64,3:35,7 % [10]. Впродовж останніх років спостерігається тенденція істотного збільшення ролі рослинництва, що свідчить про нераціональне землегосподарювання, посилення ґрунтовиснажуючого напрямку розвитку сільського господарства.

Основними галузями рослинництва є зернове господарство, виробництво технічних культур, виробництво картоплі й овочів, вирощування кормових культур. У тваринництві виділяються: молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво.

Зернове господарство є традиційною галуззю сільського господарства. Воно розвивається завдяки сприятливим ґрунтово-кліматичним умовам, особливо у лісостепових районах. Великий вплив мають також зміна попиту на зерно, рентабельність виробництва, кон'юнктура ринку. Виробництво зерна зростає швидкими темпами. З 2007 по 2012 рр. воно подвоїлося і становить нині 1694 тис. т, що, до речі, перевищує цей показник у таких важливих зернових районах, як Дніпропетровська, Херсонська,

Миколаївська області [11]. Частка зернових культур у структурі посівів Житомирської області зросла з 51,0 до 66,7 % у лісостеповій зоні і з 47,1 до 63,3 % – у поліських районах, що недопустимо й небезпечно з екологічних позицій.

Це відбувається внаслідок зростання посівів пшениці та кукурудзи на зерно, які є доволі ґрунтовиснажуючими в умовах області. Що стосується таких зернових культур, як жито, овес, ячмінь, то їх виробництво зменшується, хоча ці культури є прийнятнішими і в економічному, і в екологічному плані. Вони добре пристосовані до місцевих ґрунтово-кліматичних умов, витримують кислі ґрунти, можуть рости на бідних на поживні речовини землях, а також піщаних і торфо-болотних ґрунтах Полісся [7]. Істотно зменшилися посіви зернобобових, особливо гороху, який має велике фуражне і продовольче значення. Крім того, зернобобові збагачують ґрунт азотом, який засвоюється ними з повітря.

Серед зернових круп'яних культур, що вирощують в області, виділяється гречка, посіви якої останнім часом почали зростати і займають нині майже 15 тис. га. Область виробляє 12 тис. т гречки (2012), посідаючи одне з провідних місць в Україні. Ця культура добре пристосована до ґрунтово-кліматичних умов Полісся, витримує кислі ґрунти, дає високі врожаї на піщаних, торфо-болотних ґрунтах і є цінним медоносом.

Характерною особливістю зернового господарства області є істотне збільшення виробництва кукурудзи на зерно. Посіви під цією культурою зросли у 2012 р. порівняно з 2005 р. майже у 9 разів, що пов'язано з підвищенням попиту на неї як цінну продовольчу і зернофуражну культуру, що є водночас високоврожайною і рентабельною. Однак, враховуючи те, що кукурудза є вибагливою до ґрунтів, теплолюбною рослиною і дає добрі врожаї на чорноземах, це створює екологічні проблеми у використанні земельних ресурсів області, переважна частина яких має низьку родючість ґрунтів. Насичення посівів кукурудзою зумовлює великі втрати гумусу з урожаєм.

Істотні зміни у землегосподарюванні в області спричинило збільшення виробництва технічних культур. Їх посівні площі зросли впродовж 2000 – 2012 рр. у 4,5 разу, а частка у структурі посівів збільшилася з 3,5 до 19,8 %. Серед технічних культур переважають соняшник, соя та ріпак. Значно скоротилося виробництво цукрових буряків, занепало льонарство.

Особливу небезпеку для земельних ресурсів становить стрімке зростання посівів соняшнику, збільшення його валових зборів. У 2012 р. порівняно з 2000 р. посівна площа під цією культурою зросла майже у 82 рази, а валові збори – у 153 рази [8; 11]. По суті, сформувалася нова галузь спеціалізації сільського господарства. Надшвидкі темпи зростання виробництва соняшнику у Житомирській області пов'язані зі створенням сприятливої кон'юнктури на іноземних ринках щодо насіння

соняшнику та соняшникової олії. Це давало можливість отримувати великі прибутки від експорту цієї продукції. До речі, посіви соняшнику в області стали зростати не тільки в лісостепових районах, а й на Поліссі. Його урожайність впродовж 2005–2012 рр. збільшилася з 11,4 ц з 1 га до 19,5 ц. Рівень рентабельності виробництва соняшнику становить в області понад 40 % (2012) [11].

Попри велику економічну вигоду від виробництва і реалізації насіння соняшнику його вирощування є екологічно небезпечним для земельних ресурсів області. Це надто ґрунтовиснажуюча культура. Її біологічні властивості не відповідають природно-кліматичним і ґрунтовим умовам Житомирської області. Це теплолюбна культура, найкращими ґрунтами для неї є чорноземи або окультурені дерново-підзолисті ґрунти з слабо кислою реакцією. Зовсім не витримує кислих і болотних ґрунтів [7], що значно поширені в області. Надмірне зосередження посівів соняшнику згубно впливає на стан земельних ресурсів. Виснаження ґрунтового покриву, великі втрати гумусу, забруднення орних земель не компенсуються незначними матеріальними витратами на підвищення їх родючості, враховуючи також істотне зменшення внесення органічних добрив.

Виробництво цукрових буряків хоча й залишається нині галуззю спеціалізації сільського господарства області, зокрема у лісостепових районах, ефективність його знижується, посівні площі скоротилися. Зокрема, у 2012 р. порівняно з 2005 р. вони зменшилися з 23,4 до 12,3 тис. га, або майже у 2 рази. Скорочення буряківництва у сільському господарстві області є проявом загальної тенденції розвитку цієї галузі в Україні. Це пов'язано передусім з економічними чинниками – низькою ефективністю виробництва, великими затратами праці і матеріально-технічних засобів, що не окупуються у сільськогосподарських підприємствах. Знизився попит на цукрово-бурякову сировину у зв'язку з закриттям цукрових заводів, зменшенням їх виробничих потужностей.

Цукрові буряки є культурою, що надто виснажує ґрунт, тому скорочення їх посівів, по суті, може сприяти відновленню родючості ґрунтів, зменшенню їх деградації. Однак, слід акцентувати на тому, що в області, як і в державі загалом, має бути розроблений механізм економічного стимулювання виробництва продукції, у тому числі ґрунтовиснажуючих культур, залежно від родючості ґрунтів, з урахуванням ступеню їх виснаження. Отримана компенсація повинна бути спрямована на підвищення прибутковості господарств, що знаходяться в неоднакових за родючістю ґрунтів умовах, шляхом впровадження нових технологій виробництва, підвищення мотивації до праці сільського населення і суттєвого збільшення витрат на підтримання родючості ґрунтів. За таких умов розвиток буряківництва в області буде економічно виправданим не лише з урахуванням природних

властивостей ґрунтів, а й додаткових витрат на підвищення продуктивності праці, охорону земельних ресурсів [12].

Льонарство у Житомирській області – колись важлива галузь спеціалізації сільського господарства – нині занепало. Посівна площа льону зменшилася з 37,7 тис. га у 1990 р. до 0,7 тис. га у 2012 р. [11]. Це негативно вплинуло не тільки на економіку області, розвиток льонопереробної галузі, а й на екологічну ситуацію у сільському господарстві. Льон – це культура, з одного боку, високорентабельна, з іншого – найбільш ефективна з екологічних позицій. Природні умови Житомирського Полісся є найсприятливішими для вирощування льону, отримання його високих врожаїв та якісної сировини. Виробництво льону стало невід'ємною складовою природного комплексу. Із занепадом льонарства кардинально змінилася структура посівів технічних культур в бік впровадження ґрунтовиснажуючих культур – соняшнику, ріпаку, сої та ін.

Важливою культурою, що раніше не вирощувалася в області, а нині набула значного поширення, є соя. Це важлива кормова і продовольча культура, що відзначається високим вмістом білка (35-45 %), а також жиру. Виробництво сої у товарних масштабах почало зростати з 2005 р. Площі під її посівами збільшилися з 3,8 до 65,6 тис. га (2012 р.) або у 17 разів. Значно зросли урожайність і валові збори сої, хоча ґрунтово-кліматичні умови, особливо у поліських районах, не зовсім сприятливі для її масового вирощування. Зростання виробництва сої пов'язане з надзвичайно сприятливою кон'юнктурою світового ринку, великим попитом на цю культуру. З позицій екології вирощування сої сприяє збагаченню ґрунтів азотом і тому вона є добрим попередником для інших культур. Однак висока концентрація посівів сої на легких супіщаних ґрунтах, зокрема Полісся, спричиняє їх надмірне виснаження, істотне зниження урожайності цієї культури.

Значне місце у сільському господарстві області займає вирощування ріпаку. Його посіви зросли з 3,2 тис. га в 2005 р. до 24,4 тис. га у 2012 р. або в 7,6 рази [11]. Однак посівна площа коливається з року в рік залежно від попиту, під впливом потреб іноземних товарних ринків. Ця культура економічно ефективна в області, зокрема в районах з високою вологістю ґрунтів. Вона поліпшує фітосанітарний стан ґрунтів, є добрим попередником під пшеницю, хоча загалом це ґрунтовиснажлива культура.

Таким чином, значне збільшення виробництва технічних культур, істотне підвищення частки культур, що є особливо ґрунтовиснажуючими в умовах області (соняшник, соя, ріпак), створюють велику екологічну небезпеку для земельних ресурсів і лісостепової, і поліської зон, спричиняють деградацію ґрунтового покриву, зниження продуктивності оброблюваних земель.

Таблиця 1

Посівні площі основних сільськогосподарських культур Житомирської області у 1990 – 2012 рр.*

Сільськогосподарські культури	1990		1995		2000		2005		2010		2011		2012	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Уся посівна площа	1284,1	100,0	1177,6	100,0	998,2	100,0	807,9	100,0	720,5	100,0	760,0	100,0	795,9	100,0
Зернові культури	506,7	39,5	477,1	40,5	413,5	41,4	380,2	47,1	381,2	52,9	394,1	51,9	400,6	50,3
<i>озимі зернові</i>	303,5	23,6	273,6	23,2	234,8	23,5	181,9	22,5	145,1	20,1	145,2	19,1	142,5	17,9
пшениця	220,9	17,2	182,4	15,5	150,2	15,0	99,0	12,3	98,0	13,6	98,6	13,0	95,5	12,0
жито	82,4	6,4	91,0	7,7	84,3	8,4	82,6	10,2	44,2	6,1	44,1	5,8	43,1	5,4
ячмінь	0,2	0,0	0,2	0,0	0,3	0,0	0,3	0,0	2,9	0,4	2,5	0,3	3,9	0,5
<i>ярі зернові</i>	203,2	15,8	203,5	17,3	178,7	17,9	198,3	24,5	236,1	32,8	248,9	32,8	258,1	32,4
пшениця	0,2	0,0	1,2	0,1	12,5	1,3	19,5	2,4	22,4	3,1	23,4	3,1	17,8	2,2
ячмінь	105,1	8,2	123,9	10,5	85,3	8,5	71,7	8,9	55,6	7,7	42,6	5,6	33,4	4,2
овес	42,9	3,3	45,5	3,9	42,6	4,3	58,8	7,3	43,4	6,0	33,7	4,4	32,6	4,1
кукурудза	11,2	0,9	2,3	0,2	2,4	0,2	20,7	2,6	80,9	11,2	125,2	16,5	149,4	18,8
просо	0,7	0,1	1,1	0,1	6,1	0,6	2,9	0,4	2,9	0,4	4,5	0,6	3,1	0,4
гречка	9,5	0,7	7,1	0,6	14,7	1,5	13,3	1,6	7,6	1,1	11,3	1,5	14,9	1,9
зернобобові	33,6	2,6	22,3	1,9	15,1	1,5	11,3	1,4	23,2	3,2	8,1	1,1	6,9	0,9
Технічні культури	95,1	7,4	77,4	6,6	34,9	3,5	47,0	5,8	95,9	13,3	121,1	15,9	157,9	19,8
цукрові буряки (фабричні)	50,1	3,9	46,6	4,0	20,9	2,1	25,9	3,2	13,5	1,9	17,1	2,3	12,3	1,5
соняшник	0,1	0,0	0,5	0,0	0,6	0,1	4,9	0,6	18,5	2,6	36,3	4,8	49,0	6,2
ріпак	3,4	0,3	1,7	0,1	6,7	0,7	3,7	0,5	16,1	2,2	25,2	3,3	25,0	3,1
соя	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0	3,8	0,5	39,4	5,5	39,8	5,2	67,4	8,5
льон-довгунець	38,8	3,0	26,6	2,3	4,8	0,5	6,4	0,8	0,0	0,0	0,4	0,1	0,8	0,1
Картопля і овоче-баштанні культури	106,5	8,3	89,6	7,6	96,7	9,7	71,6	8,9	69,4	9,6	71,3	9,4	71,9	9,0
картопля	93,7	7,3	75,4	6,4	82,5	8,3	61,6	7,6	59,3	8,2	60,9	8,0	61,9	7,8
овочі відкритого ґрунту	11,3	0,9	13,2	1,1	13,8	1,4	9,7	1,2	9,8	1,4	10,2	1,3	9,7	1,2
Кормові культури	575,8	44,8	533,5	45,3	453,1	45,4	309,1	38,3	174,0	24,1	173,5	22,8	165,5	20,8
кормові коренеплоди	27,6	2,1	22,9	1,9	15,5	1,6	13,3	1,6	11,8	1,6	11,3	1,5	11,0	1,4
кукурудза на силос і зелений корм	127,9	10,0	68,8	5,8	38,5	3,9	23,1	2,9	13,8	1,9	15,2	2,0	14,0	1,8
однорічні трави	120,1	9,4	140,6	11,9	93,7	9,4	57,7	7,1	25,6	3,6	26,1	3,4	23,2	2,9
багаторічні трави	292,8	22,8	295,3	25,1	303,9	30,4	214,2	26,5	122,4	17,0	120,8	15,9	116,9	14,7
Площа чистих парів	2,5	0,2	1,3	0,1	1,8	0,2	1,0	0,1	2,4	0,3	0,6	0,1	0,6	0,1

*Складено за [10, с. 96].

Виробництво картоплі й овочевих культур поступово зростає, хоча посівні площі під ними майже не змінюються. Картопля є традиційною для даного регіону культурою, що дає добрі врожаї на супіщаних, а також осушених торфових ґрунтах, добре переносить кислі ґрунти. Валові збори її зростають завдяки підвищенню врожайності. Слід зазначити, що картопля є просапною ґрунто-виснажуючою культурою, яка потребує великої кількості поживних речовин. За умов низько-товарного виробництва у господарствах населення агротехнічні вимоги до її вирощування часто порушуються, що призводить до виснаження ґрунтового покриву, його забруднення, зокрема хімічними засобами проти шкідників, погіршення фітосанітарного стану полів.

Виробництво овочів в області повільно зростає внаслідок збільшення врожайності, хоча посівні площі під ними майже не змінюються (з незначними коливаннями в окремі роки). Частка овочів у структурі посівів незначна – 1,2%. Вирощують овочі переважно в господарствах населення, в яких переважає ручна праця. Можливості розширення овочівництва обмежуються через зниження ефективності виробництва, зменшення масового попиту на овочеву продукцію в області.

Овочеві рослини найбільше вибагливі до родючості ґрунтів. Вони потребують органічних і мінеральних добрив у значно більших кількостях, ніж інші рослини. Однак у переважній більшості господарств їх вносять виходячи з наявних можливостей, а хімічні засоби захисту рослин використовують неконтрольовано. Багаторічне вирощування одних і тих самих овочевих культур і картоплі на присадибних ділянках без дотримання сівозмін, агротехнічних вимог негативно впливають на екостан ґрунтів, їх родючість. Щорічне застосування отрутохімікатів зумовлює накопичення небезпечних речовин у верхньому шарі ґрунту, його забруднення.

Виробництво кормових культур у Житомирській області значно скоротилося і нині знаходиться у кризовому стані. У 2012 р. порівняно з 2005 роком загальна площа під кормовими культурами скоротилася майже в 2 рази [10]. Це значною мірою пов'язано з ліквідацією спеціалізованих тваринницьких господарств та колгоспних тваринницьких ферм, навколо яких зосереджувалися найбільші посівні площі кормових культур. Основними ґрунтозахисними кормовими культурами у Житомирській області є однорічні та багаторічні трави. Збільшення площ під ними за умов посилення ґрунтовиснажуючого напруження у землеробстві є одним з важливих способів збереження та підвищення родючості ґрунтів, позитивного впливу сільського господарства на

екологічну ситуацію. Завдяки розвитку кормовиробництва на орних землях можна досягти істотного підвищення ефективності землекористування, продуктивності сільськогосподарських угідь без значних додаткових матеріальних затрат і капіталовкладень.

Розвиток тваринництва, його сучасний стан є результатом реформування сільського господарства, змін у землекористуванні, деформації структури рослинницької галузі. Орієнтація на високоприбуткові сільськогосподарські культури і скорочення посівів кормових культур призвело до занепаду тваринництва, ліквідації у багатьох випадках тваринницьких ферм як неприбуткових підрозділів [13]. Велику роль у цьому відіграла зміна форм власності – ліквідація колгоспів і радгоспів, а з ними і тваринницьких ферм, а також розвиток приватної ініціативи. Нині тваринництво зосереджене у сільськогосподарських підприємствах, фермерських господарствах і господарствах населення. Причому основними виробниками продукції тваринництва є господарства населення (83,4%). На сільськогосподарські підприємства припадає 16,7%, фермерські господарства – менше 2,0% [10].

Нині кризовий стан тваринництва триває. поголів'я великої рогатої худоби у 2012 р. порівняно з 2000 р. у всіх категоріях господарств скоротилося у 2,3 рази, корів – у 2,2 рази, свиней – в 1,7 рази. Найбільший спад відбувається у сільськогосподарських підприємствах, особливо великої рогатої худоби та свиней. У господарствах населення та фермерських господарствах через проблеми з кормами та неефективну економічну політику держави також значно зменшилося поголів'я цих видів тварин (в 1,4 – 1,7 рази). Водночас зростає поголів'я овець та кіз (майже у 2 рази) і особливо птиці у всіх категоріях господарств.

Виробництво продукції тваринництва в області є нерентабельним, зокрема м'яса великої рогатої худоби (-31,5%), свинини (-9,5%), м'яса птиці (-51,8%). За останні роки дещо підвищилася рентабельність виробництва яєць. Загалом рентабельним в області є лише виробництво молока (+13,3% в середньому за 2010 – 2012 рр.). Середній річний надій молока від однієї корови збільшується і перевищує нині середній показник в Україні (відповідно 4423 кг і 4361 кг (2012 р.)). Продуктивність худоби та птиці є доволі низькою і нестабільною. Витрати кормів худобі та птиці, зокрема у сільськогосподарських підприємствах, зменшуються (у 2012 р. порівняно з 2000 р. вони скоротилися у 2,8 рази) [10].

Орієнтація на високоприбуткові сільськогосподарські культури, скорочення площ під кормовими культурами призвели до занепаду тваринництва, зменшення органічних добрив, їх

внесення під сільськогосподарські культури. Про це свідчать дані табл. 2.

Наведені дані показують, що внесення органічних добрив у сільськогосподарських

підприємствах з 2000 по 2012 рр. зменшилося в 6,6 разу, а удобрена площа скоротилася в 4,5 разу. Стрімко зменшується внесення органічних добрив на 1 га посівної площі.

Таблиця 2

Внесення органічних добрив під сільськогосподарські культури у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області у 2000 – 2012 рр.*

Показник	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Внесено усього, тис. т.	2082,5	926,0	757,7	687,2	495,4	458,9	423,0	364,8	315,2
Удобрена площа, тис. га	55,1	28,9	25,1	19,5	19,0	23,6	14,6	13,9	12,2
Частка удобреної площі, %	7,0	5,1	5,0	4,3	3,9	4,8	3,0	2,7	2,2
Внесено на 1 га посівної площі, т	2,6	1,6	1,5	1,5	1,0	0,9	0,9	0,7	0,6

*Розраховано за [8, с. 108].

Високий рівень розораності сільськогосподарських угідь за умов доволі низької природної родючості ґрунтів, особливо у поліській зоні, переважання ґрунтовиснажуючого напрямку землегосподарювання, зменшення внесення органічних і мінеральних добрив призвели до зниження родючості ґрунтів, збільшення їх закисленості, зменшення продуктивності сільськогосподарських угідь. У 2011 р. на деградовані та малопродуктивні землі припадало 122,2 тис. га або майже 5 % земельної площі області. Продуктивність природних кормових угідь є значно нижчою від потенційної. Попри велику потребу у вапнуванні закислених ґрунтів обсяги цих робіт з року в рік скорочуються. Нині охоплено лише 5,5 % площ, що потребують вапнування [8].

Однією з важливих екологічних проблем сільського господарства є забруднення земельних ресурсів непридатними або забороненими до використання пестицидами. У 2011 р. їх було накопичено в області 594,1 т. Причому 2/3 складських приміщень, в яких вони зберігаються, перебувають у незадовільному стані [14]. Незважаючи на проведені роботи в окремих районах щодо екологічно безпечного зберігання та знешкодження використаних пестицидів ця проблема залишається невирішеною.

На екобезпеку сільського господарства області істотно впливає радіаційна забрудненість території в результаті аварії на ЧАЕС. Площа забруднених сільськогосподарських угідь становить 575 тис. га (2012) або понад 19 % території області. Найвищий рівень радіаційного забруднення в

Овруцькому та Народицькому районах. Для вирішення проблем, пов'язаних з екобезпекою сільського господарства, було розроблено заходи щодо екологічного оздоровлення радіаційно забруднених територій, найбільш ефективного використання сільськогосподарських угідь, розвитку галузей, спрямованих на зменшення надходження радіонуклідів, їх поступання до організму людини. Передбачено, зокрема, розвиток м'ясного скотарства, репродуктивного свинарства, а також галузей рослинництва, зокрема хмелярства та льонарства [12]. Важливим є питання кормовиробництва на забруднених землях, що включає підбір відповідних кормових культур, застосування особливих технологій оброблення ґрунтів, меліорацію земель, збільшення внесення органічних і мінеральних добрив.

Зміна тренду землегосподарювання у бік збільшення посівів ґрунтовиснажуючих культур, зниження культури землеробства, недостатнє, іноді некваліфіковане проведення агрохімічних заходів, відсутність сівозмін призводять до активізації ерозійних процесів. Вони створюють велику небезпеку для сільського господарства, особливо на розораних землях. У 2010 р. ерозійні процеси були поширені на площі 104,8 тис. га. Найінтенсивніше вони розвиваються у крайніх південних районах (Ружинському, Любарському, Попільнянському), де переважає водна ерозія, і північних поліських, що займають Овруцько-Словечанський кряж, з поширенням вітрової ерозії [14].

Висновки. Система землегосподарювання, зміни в структурі й спеціалізації сільського

господарства у ґрунтовиснажуючому напрямі є головним чинником екологічних проблем, що виникають у цій галузі. Нераціональна з позицій сталого розвитку меліорація, проведена в Житомирській області, і неефективне використання осушених земель, високий рівень сільськогосподарського освоєння території за умов низької родючості ґрунтів, зростання тенденції ґрунтовиснажуючого землегосподарювання зумовили істотне погіршення екологічної ситуації в сільському господарстві області, підвищення загрози деградації земель. Переважання у структурі посівів високоприбуткових, однак ґрунтовиснажуючих культур – кукурудзи, соняшнику, ріпаку, сої, істотне зменшення кормових культур і занепад тваринництва призвели до значного зменшення родючості ґрунтів, зниження продуктивності сільськогосподарських угідь, руйнування місцевих агроландшафтів. Нехтуються вимоги екологічної безпеки перед економічною вигодою.

Упередження загроз сільському господарству, деградації земель, підвищення ефективності землегосподарювання можливі за умов реалізації

комплексу економічних, агротехнічних і природоохоронних заходів. До них відносяться: удосконалення структури і спеціалізації сільського господарства у бік зменшення виробництва ґрунтовиснажуючих культур (кукурудзи, соняшнику, ріпаку, сої), біологічні особливості яких не цілком відповідають природно-кліматичним та ґрунтовим умовам регіону, особливо Полісся; збільшення у структурі посівів традиційних для даної місцевості культур (жита, зернобобових, льону-довгунця, однорічних трав), що виконують екологічно стабілізуючу роль у землегосподарюванні; запровадження сівозмін і вдосконалення технології обробітку ґрунту; дотримання оптимального співвідношення культур у сівозмінах у лісостепових і поліських районах; повернення у ґрунти винесених з урожаєм поживних речовин, істотне збільшення внесення органічних добрив; дотримання вимог агроекологічної придатності земель для вирощування певних сільськогосподарських культур, істотне підвищення екологічної складової над економічними пріоритетами у сільськогосподарській діяльності.

Література

1. Подолинський С. Людська праця та її роль у розподілі енергії/ С. Подолинський. – К.: Ін-т фундаментальних досліджень, 1997. – С. 63-64.
2. Енциклопедія Трипільської цивілізації: у 2 т. – К.: ТОВ “Укрполіграфмедія”; ТОВ “Іринівська”, 2004. – Т. 1, кн. 1. – С. 115-273.
3. The Rio+20 conference on sustainable development. Definitive documents. A/conf.216 [Офіційний сайт Організації Об’єднаних Націй / United Nations] / L.1. – <http://www.un.org/en/sustainablefuture/>
4. Безпека регіонів України і стратегія її гарантування: у 2-х т. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 1. Природно-техногенна (екологічна) безпека. – 387 с.
5. Рішення Житомирської обласної ради № 503 від 23.08.2008 р. “Про прийняття Стратегії розвитку Житомирської області на період до 2015 року”.
6. Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Киевское Приднепровье. – К.: Наук. думка, 1988. – 176 с.
7. Пистун Н. Д., Колесник Г. Е. География сельского хозяйства СССР / Н. Д. Пистун. – К.: Вища школа, 1983. – 303 с.
8. Статистичний щорічник Житомирської області за 2011 рік / [за ред. Л. О. Рижкової]. – Житомир : Гол. упр. стат. у Житомир. обл., 2012. – 450 с.
9. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [за ред. О. М. Бородіної]. – К.: Ін-т економіки і прогнозування НАН України, 2012. – 320 с.
10. Статистичний щорічник Житомирської області за 2012 рік / [за ред. Г. А. Пашинської]. – Житомир : Гол. упр. стат. у Житомир. обл., 2013. – 468 с.
11. Рослинництво України. Стат. зб. – К.: Держ. служба стат. України, 2013. – 180 с.
12. Рішення Житомирської обласної ради № 322 від 15.12.2011 р. “Про прийняття Комплексної програми регіонального розвитку Житомирської області на 2012 – 2015 роки”.
13. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. – К.: Фенікс, 2003. – 1008 с.
14. Рішення Житомирської обласної ради № 618 від 15.08.2008 р. “Про обласну комплексну програму охорони навколишнього природного середовища на 2008 – 2012 роки”.

Стаття надійшла 19.12.2013 р.

УДК 911.3:332.3

Інна Креховецька

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ СТРУКТУРИ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ У СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ РОЖНЯТІВСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто сучасну структуру земельного фонду Рожнятівського району Івано-Франківської області. Проаналізовано відмінності у розподілі земельних угідь за напрямками використання у розрізі сільських територіальних громад. Виявлено головні специфічні риси землекористування у межах територій сільських рад, які віднесено до рівнинних, передгірних та гірських за характером та структурою використання земельних угідь. Тунізація території за характером використання земельних угідь розглядається як важлива передумова вироблення стратегії переходу до оптимального збалансованого природокористування, сталого розвитку сільських територій.

Ключові слова: земельний фонд, лісистість території, сільськогосподарські угіддя, землезабезпеченість, раціональне використання земельних ресурсів, сталий розвиток сільських територій.

Inna Krekhovets'ka. Features of current land use of rural settlements in the Rozhnyativ Rayon, Ivano-Frankivs'k Oblast. *The Rozhnyativ Rayon of Ivano-Frankivs'k Oblast is one of the largest by area within the region, covering both lowland and mountain areas. Studies of the distribution of land resources and the current state of their use within the administrative area allows one to establish the differences in land use, depending on specific environmental conditions.*

The largest share of the land area is covered with forests and forested land (72 %), followed by agricultural land use (21 %). Land occupied by residential and commercial buildings accounts for 2 % of the territory, 3 % are devoid of vegetation (scree on mountains, saddles, ridges and slopes), and 1 % of the total surface area is covered with water and open wetlands. Consequently, forestry occupies an important place in the economic sector of the district, especially in its southern and southwestern parts.

The lowest level of agricultural land use is typical for rural areas located in mountainous landscapes Skybovi Gorgany. The highest agricultural land use and close to the average for Ivano-Frankivs'k Oblast (60,8 %) is in the lowland part of the district, along the Limnytsya River valley. In recent years, there was a decrease in the proportion of arable land due to its transfer for grazing or building construction.

In general, within the Rozhnyativ district there are significant differences in the spatial distribution of all the components of land resources and agricultural land uses (arable land, pastures, hayfields and perennial crops), by village councils. Characteristics of their distribution are primarily related to orography and hypsometry of the study area. Given these differences, it is proposed to differentiate rural councils into three groups of land use characteristics. They can be roughly distinguished as lowland, foothill and mountain. Land use typology is an important prerequisite for developing strategies to optimize balanced environmental management, sustainable rural development.

Key words: land fund, forested area, agricultural land, adequacy of land, rational use of land resources, sustainable development of rural areas.

Постановка наукової проблеми та її значення. Територію Рожнятівського району Івано-Франківської області можна розглядати як суспільно-географічний комплекс із своєрідними геологічними, гідрологічними та ландшафтними умовами. Це своєю чергою визначило велике різноманіття представлених тут видів природних ресурсів, багатство природно-ресурсного потенціалу.

Земельні угіддя є однією із важливих складових частин природно-ресурсного потенціалу території для матеріального та нематеріального виробництва. Вони характеризуються значним розмаїттям способів використання у різних видах господарської діяльності. Найбільш важливими у загальному переліку видів земельних угідь як у

локальному, так і регіональному масштабах зазвичай є сільськогосподарські землі, тобто землі, які використовуються у сільському господарстві. На відміну від інших видів економічної діяльності, земельні ресурси у цій галузі господарства одночасно є як основним засобом виробництва, так і предметом праці. Тому можна стверджувати, що потенціал земельних ресурсів має першочергове значення для сільськогосподарського виробництва, а отже і для організації життя сільського населення.

Рожнятівський район загалом має 130,2 тис. га земельних угідь, тобто серед усіх районів Івано-Франківської області є одним із найбільших за площею (посідає третє місце). До того ж, він охоплює як рівнинні, так і гірські території, а тому

дослідження особливостей розподілу земельних ресурсів і сучасного стану їх використання є репрезентативним для регіонів з різними природними умовами. Дане дослідження є актуальним і з огляду на те, що останніми роками посилюється увага до перепрофілювання сфери використання земель, особливо як територій природоохоронного та рекреаційно-оздоровчого призначення.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичною базою дослідження земельних угідь є праці К. Михайлова, М. Каганер та ін. Грунтовні дослідження, присвячені окремим аспектам природокористування, певним напрямкам використання земельних угідь у межах території Рожнятівського району, були виконані Г. Міллером [2], М. Паламарчуком, А. Мельником [1], В. Парпаном, В. Руденком [6], К. Кілінською, М. Приходьком [3, 4], П. Сухим [7, 8] та іншими. У них йшлося про деякі особливості використання земельних угідь регіонів Скибових Горган та Передкарпатської височини.

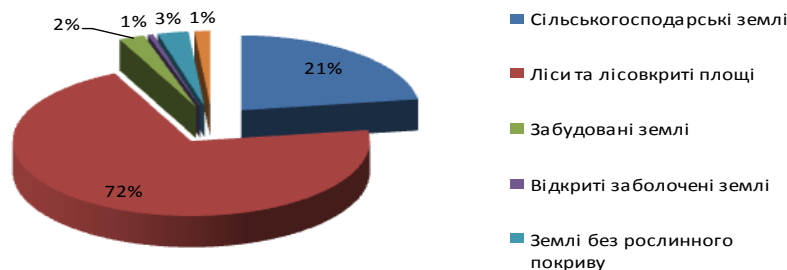

Рис. 1. Структура земельного фонду Рожнятівського району станом на 1.01.2012 р.

Оскільки ліси та лісовкриті площі займають 72 % площі всього району, то лісове господарство посідає важливе місце у господарському комплексі району. Лісистість Рожнятівщини у 1,5 раза більша від середньої величини лісистості території Івано-Франківської області (45,7 %) та у 4,5 раза вища від величини цього ж показника для України в цілому.

Найбільшу частку у загальному земельному фонді ліси займають у південній та південно-західній частинах району, де панують гірські ландшафти (Осмолодська сільська рада – 93 %, Лугівська сільська рада – 89 %, Суходільська сільська рада – 87 %, Липовицька сільська рада – 84 %, Ілешівська сільська рада – 87 %). Помітно менша (30-50 %) величина лісистості характерна для територій сільських рад у центральній частині району з передгірними ландшафтами – Вільхівська, Князівська, Дубівська, Спаська, Нижньо- і Верхньострутинські, Вербівська, Красненська, Небилівська сільські ради. У північній і північно-східній рівнинній частинах району лісами зайнято 17-28 % території. Найнижчий показник лісистості фіксується у межах території, що належить селу Камінь – 12 %.

Сільськогосподарське землекористування також відіграє достатньо важливу роль у господарському комплексі Рожнятівського району. Загальна площа земель сільськогосподарського призначення в його межах становить 29 512,4 га, що складає 21 % від усього земельного фонду. По території району спостерігаються суттєві відмінності у величинах зазначеного показника. Найнижчий рівень сільсько-

Вклад основного матеріалу. Рожнятівський район розташований у південно-західній частині Івано-Франківської області і займає 9,4 % від усієї території області (поступається тільки площам Надвірнянського та Долинського районів). У межах досліджуваного регіону представлені рівнинні, передгірні та гірські ландшафти. Поєднання їх із сукупністю соціально-економічних чинників призвело до існування помітних відмінностей у сучасній структурі земельного фонду території.

Найбільшу частку в земельному фонді району станом на 01.01.2012 р. займають ліси та лісовкриті землі (72 %), на другому місці сільськогосподарські угіддя – понад 1/5 загальної площі (21 %) (рис. 1). На землі, зайняті житловими та господарськими будівлями, припадає 2 % території, 3 % представлені землями без рослинного покриву (кам'яні осипища на вершинах, схилах хребтів та масивів, у сідловинах), по 1 % від загальної площі займають води та відкриті заболочені землі.

господарської освоєності характерний для сільських територій, розміщених у гірських ландшафтах Скибових Горган. Так, частка сільськогосподарських угідь у межах Осмолодської сільської ради становить 2 %, у Лугах – 9 %, Суходолі – 11 %, Липовиці – 13 %. Для сільрад передгірної частини району характерні показники, котрі за своєю величиною близькі до середніх по Рожнятівщині (Красне – 28 %, Небилів – 24 %, Сливки – 25 %, Ріпне – 24 %). Найвища сільськогосподарська освоєність і близька до середнього показника по Івано-Франківській області (60,8%) частка сільськогосподарських угідь фіксується на рівнинній частині території району, особливо в тих сільських радах, що прилягають до долини річки Лімниці: Бромнівській (78 %), Камінській (80 %), Берлогівській (58 %), Вербівській (56 %), Верхньо- і Нижньострутинських (44 % і 47 % відповідно), Креховицькій (49 %), Цінівській (67 %), Сваричівській (44 %), Петранківській (45 %), Рівнянській (43 %).

Сучасний рівень освоєності та використання сільськогосподарських угідь у сільських місцевостях має значні територіальні відмінності. У загальному на території району він зростає з південного-заходу на північний-схід, що тісно корелюється із просторовими особливостями рельєфу, геологічних, кліматичних та гідрологічних умов.

Досить важливе значення під час вивчення особливостей сучасного стану сільськогосподарського природокористування має дослідження самої структури використання сільськогосподар-

ських угідь. Станом на 1.01.2012 р., ситуація у сільських територіальних громадах виглядала таким чином: орні землі займали 51 %, пасовища – 27 %,

сіножаті – 18 %, багаторічні насадження – 2,5 %, перелоги – 1,5 % (рис. 2 і табл. 1).

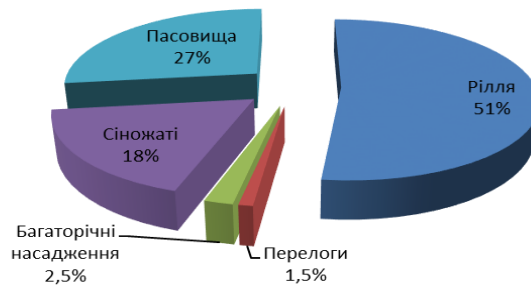

Рис. 2. Структура використання сільськогосподарських угідь Рожнятівського району (станом на 1.01.2012р.)

Впродовж останніх років спостерігається тенденція до зменшення частки ріллі внаслідок передання її під пасовища чи забудову. Так, за 2011 рік на території Рожнятівського району спостерігалось збільшення частки багаторічних насаджень на 0,13 га (шляхом вилучення частини земель із категорії несільськогосподарських угідь) та скорочення площі ріллі на 2,80 га, сіножатей – на 0,32 га, пасовищ – на 2,80 га внаслідок переведення цих земель у несільськогосподарські угіддя [5, с. 23].

Найбільші частки орних земель сконцентровані у рівнинній частині адміністративного району – у Сваричівській і Брошнівській (по 81 %), Вільхівській (79 %), Рівнянській (69 %), Князівській (66 %) сільських радах. Близькі за величиною до середнього по району показники у Ріпненській (52 %), Лоп'янській (56 %), Петранківській (58 %), Грабівській (51 %) територіальних громадах. Найменша величина розораності території спостерігається у сільських радах, які розташовані у типово гірських умовах – Осмолодській (16 %), Суходільській (14 %), Лугівській (21 %).

Другу позицію за величиною частки земель у сільськогосподарських угіддях займають пасовища. Вони охоплюють у межах Рожнятівського району площу 6 887,28 га. Це більше однієї четвертої частини усіх земель, які використовуються в сільському господарстві району. Найбільшу частку пасовища займають у Лугах і Суходолі (по 52 %),

Осмолоді, Кузьминці, Гринькові та Верхньому Струтині (по 41 %).

Досить значний відсоток земель сільськогосподарського призначення знаходиться також під сіножатями. Значно вищі показники частки сіножатей від середньорайонного значення (18 %) мають сільські громади в гірських та передгірських територіях – Осмолодська (45 %), Сливківська (43 %), Ясенська (44 %), Суходільська (35 %), що майже в 3-4 рази перевищує середній показник по Івано-Франківській області (13,2 %).

Незначну площу у структурі сільськогосподарських угідь займають багаторічні насадження – 199,6 га (2,5 %). Перелоги на території Рожнятівського району зафіксовані тільки у с. Нижній Струтин, де вони займають площу 273,3 га (1,5 %). Ці землі були виведені з інтенсивного сільськогосподарського обігу внаслідок проведення земельної реформи.

Важливе значення для розширення та інтенсифікації землекористування у Рожнятівському районі має меліорація земель. Так, осушені ділянки займають 7,02 тис. га (6 % від усіх земель району). Території, у межах яких функціонують меліоративні системи, використовуються винятково під сільськогосподарські угіддя: ріллю – 4 872 га, пасовища – 1 152 га, сіножаті – 995 га (рис. 3).

Рис. 3. Наявність і розподіл осушених земель в Рожнятівському районі по угіддях (станом на 1.01.2012р.)

Дуже інформативним показником у процесі оцінки просторових відмінностей земельно-ресурсного потенціалу в межах конкретного регіону є показник землезабезпеченості сільськогосподарськими угіддями загалом, а також ріллею у розрахунку на одну особу. Рожнятівський район

належить до територій із низькою забезпеченістю землею для ведення сільського господарства. Це можна пояснити, насамперед, характером рельєфу та домінуванням у структурі земельного фонду територій, зайнятих лісами та іншими лісовкритими площами. Середня забезпеченість сільськогос-

подарськими угіддями у розрахунку на одного жителя сільських територій району станом на 1.01.2012 р. становила 0,49 га/особу (в Івано-Франківській області – 0,45, а в Україні – 0,8 га/особу).

Таблиця 1

Склад земель сільськогосподарського призначення Рожнятівського району у розрізі сільських рад (станом на 1.01.2012 р.)*

Назва сільської територіальної громади	Загальна площа земель, га	У тому числі землі сільськогосподарського призначення					
		всього	рілля	перелоги	багато-річні насадження	сіножаті	пасовища
Берлогівська	1 334,7	768,1	444,9		5,0	29,1	259,9
Брошнівська	543,9	421,7	341,8		3,0	7,9	69,0
Вербівська	1 717,6	957,9	706,5		8,3	112,4	130,7
Верхньострутинська	2 066,4	907,3	49,9		5,1	80,6	371,8
Вільхівська	888,1	392,3	309,7		0,1	5,2	77,4
Грабівська	2 758,0	753,1	381,1		6,0	214,7	151,3
Ясеньська	4 415,1	1 408,9	662,2		18,3	613,5	114,9
Дубівська	2 668,7	816,6	384,5		10,6	228,8	192,7
Ілешівська	4 740,4	1 029,9	507,4		4,0	270,1	248,4
Камінська	1 455,7	1 166,5	603,2		5,0	180,2	378,1
Князівська	1 316,5	534,3	351,0		7,0	61,9	114,3
Красненська	4 066,1	1 124,0	729,0		4,0	209,7	181,3
Креховицька	2 117,4	1 044,8	675,3		9,0	64,7	295,8
Липовицька	7 744,4	1 045,1	392,7		4,0	284,3	364,3
Лоп'янська	1 583,8	793,7	448,2		19,8	137,8	187,9
Небилівська	6 078,5	1 460,6	934,1		3,0	95,5	428,0
Лугівська	4 641,3	406,4	83,3		1,0	112,2	209,8
Нижньострутинська	2 117,3	1 004,6	354,0	273,3	5,0	83,8	288,5
Петранківська	4 099,4	1 842,8	1 077,1		17,5	238,2	510,1
Сваричівська	2 884,9	1 271,1	1 033,0		19,4	30,4	188,4
Спаська	3 678,6	1 041,8	495,8		8,0	151,4	386,6
Осмолодська	43 173,1	844,2	134,5		4,0	363,7	343,8
Сливківська	2 105,6	523,3	179,0		1,5	235,8	107,0
Цінівська	1 812,0	1 216,2	529,2		6,0	171,1	509,8
Ясеновецька	1 224,6	634,1	421,3		12,0	42,1	158,7
Ріпненська	1 262,3	307,0	161,0		3,7	67,6	74,7
Суходільська	7 413,3	788,2	107,5		2,0	272,4	406,3
Рівнянська	1 788,4	721,4	495,2		7,3	81,2	137,7
Разом по сільських радах	121 696,1	25 225,9	12 992,4	273,3	199,5	4 446,2	6 887,3
Рожнятівський район	130 275,7	28 464,0	14 955,8	273,3	243,5	5 174,8	7 816,6

*Складено за даними Головного управління земельних ресурсів у Івано-Франківській області [5].

Спостерігаються значні територіальні відмінності у показниках забезпеченості населення сільськогосподарськими землями (рис. 4). Найвищі показники – в Осмолодській та Лугівській сільських радах – 1,3 і 1,79 га/особу відповідно. Це пов'язано із наявністю у цих сільських радах значних площ земельних угідь, розташованих у низько- та середньогір'ї, і низькою щільністю населення (відпо-

відно 1,42 та 17 осіб/км²). Найнижчі показники забезпеченості сільськогосподарськими угіддями на особу – в Небилівській (0,105 га/особу) та Сваричівській (0,259 га/особу) сільських радах, що у 2-3 рази менше від середньорайонного показника. Ці сільські ради вирізняються значною людністю сіл, а отже і густотою заселення.

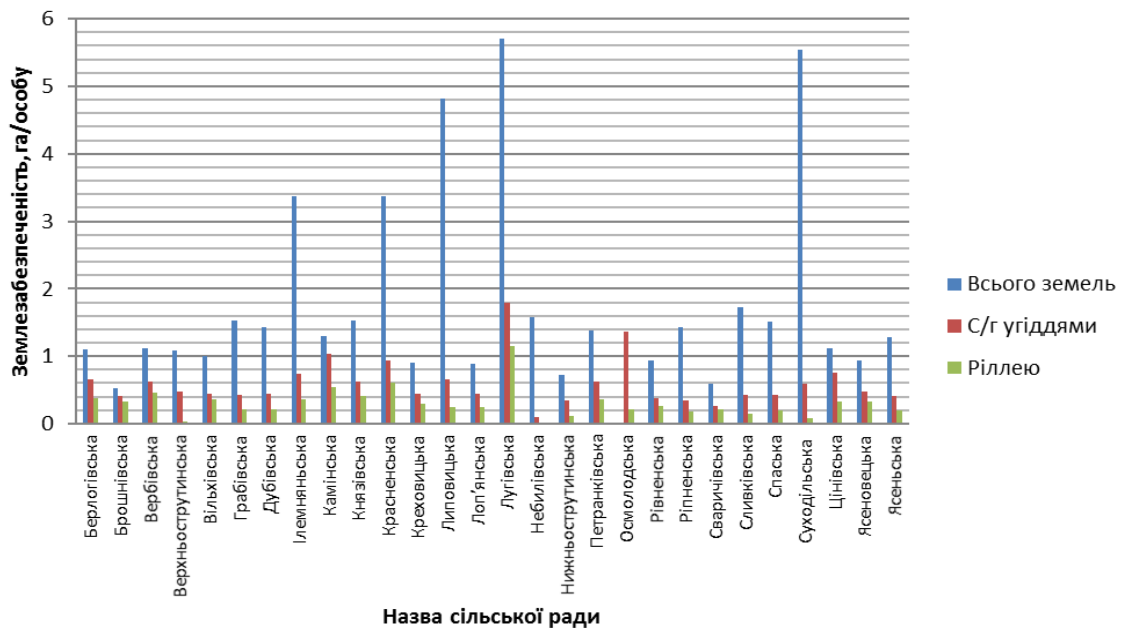

Рис. 4. Землезабезпеченість населення Рожнятівщини сільськогосподарськими землями (станом на 1.01.2012 р.)

Середня забезпеченість орними землями сільських мешканців Рожнятівського району (0,25 га/особу) практично втричі менша, ніж в Україні загалом (0,68 га/особу). Найвищі показники спостерігаються у Красненській (0,6 га/особу), Камінській (0,53 га/особу), Вербівській (0,46 га/особу) сільських радах. До менш забезпечених ріллею сіл належать Нижній Струтинь (0,12 га/особу), Сливки (0,14 га/особу), Ріпне (0,18 га/особу), а сільські ради Небилова, Верхнього Струтина (по 0,02 га/особу), Суходолу (0,08 га/особу) можна віднести до територій із надзвичайно низьким забезпеченням сільськогосподарськими угіддями.

Отже, у межах Рожнятівського району спостерігаються значні відмінності у просторовому розміщенні структурних складових усього земельного фонду, використанні сільськогосподарських угідь (ріллі, пасовищ, сіножатей та багаторічних насаджень) у розрізі сілрад. Особливості їх розподілу насамперед пов'язані з орографією та гіпсометрією рельєфу досліджуваного регіону. При цьому до уваги не бралися території селищних рад, де у господарській діяльності домінують міські ознаки. У межах Рожнятівського району це стосується Брошнівсадської, Рожнятівської та Перегінської селищних рад.

Беручи до уваги ці відмінності, пропонуємо виокремлювати три групи територій сільських рад за характером використання земельних угідь – рівнинні, передгірні та гірські. До рівнинних територій відносимо Берлогівську, Камінську, Креховицьку, Петранківську, Цінівську, Вербівську, Рівнянську, Брошнівську, Сваричівську сільські ради. Передгірними за характером використання земельних угідь є Ріпненська, Ясенська, Князівська, Лоп'янська, Ясеновецька, Дубівська, Грабівська, Спаська, Вільхівська, Верхньострутинська, Нижньострутинська, Сливківська, Небилівська, Красненська

сільські територіальні громади. До групи гірських віднесені Ілемнянська, Липовицька, Лугівська, Суходільська та Осмолодська сільські ради (рис. 5).

У групі рівнинних територіальних громад частка лісових площ становить до від 12 % до 28 %. Найменша лісозабезпеченість у цій групі характерні для села Камінь (12 %, 179,0 га), а максимальна – для с. Сваричів (28 %, 798,2 га). Частка сільськогосподарських угідь змінюється в інтервалі від 40 % (Рівнянська сільська рада – 721,4 га) до 80 % (Камінська сільська рада – 1166,5 га), орних земель – від 52 % (Рівнянська сільська рада – 495,2 га) до 81 % (Сваричівська сільська рада – 1033 га). Частка сіножатей у цій групі територій сільських рад становить від 2 % (Брошнівська сільська рада) до 14 % (Ціневська сільська рада), пасовищ – від 14 % від загальної площі у Вербівській сільській раді до 19 % у Рівнянській.

Для передгірних територій характерні такі показники: лісистість коливається від 31 % (Ясенська сільська рада) до 69 % (Ріпненська сільська рада), сільськогосподарські угіддя становлять від 24 % (Небилівська сільська рада) до 32 % (Ясенська сільська рада), частка ріллі зменшується у порівнянні з рівнинними територіями – від 34 % (Сливківська сільська рада) до 51 % (Грабівська сільська рада), сіножатей коливається від 15 % (Спаська сільська рада) до 26 % (Ілемнянська сільська рада). Під пасовищами у цій групі знаходиться від 24 % (Дубівська сільська рада) до 32 % (Небилівська сільська рада) площі земельних угідь.

Гірські території мають найвищі відсотки лісистості, які перебувають в інтервалі 75 % (Ілемнянська сільська рада) – 93 % (Осмолодська сільська рада), показники загальної частки сільськогосподарських угідь незначні – в межах від 2 % (Осмолодська сільська рада) до 13 % (Липо-

вицька сільська рада). Частка розораних земель коливається від 14 % (Суходільська сільська рада) до 21 % (Лугівська сільська рада), що у 3-4 рази менше, ніж на рівнинних територіях. Відсоток сіножатей тут

збільшується від 27 % (Липовицька сільська рада) до 43 % (Осмолодська сільська рада), а пасовищ – від 35 % (Липовицька сільська рада) до 52 % (Лугівська сільська рада).

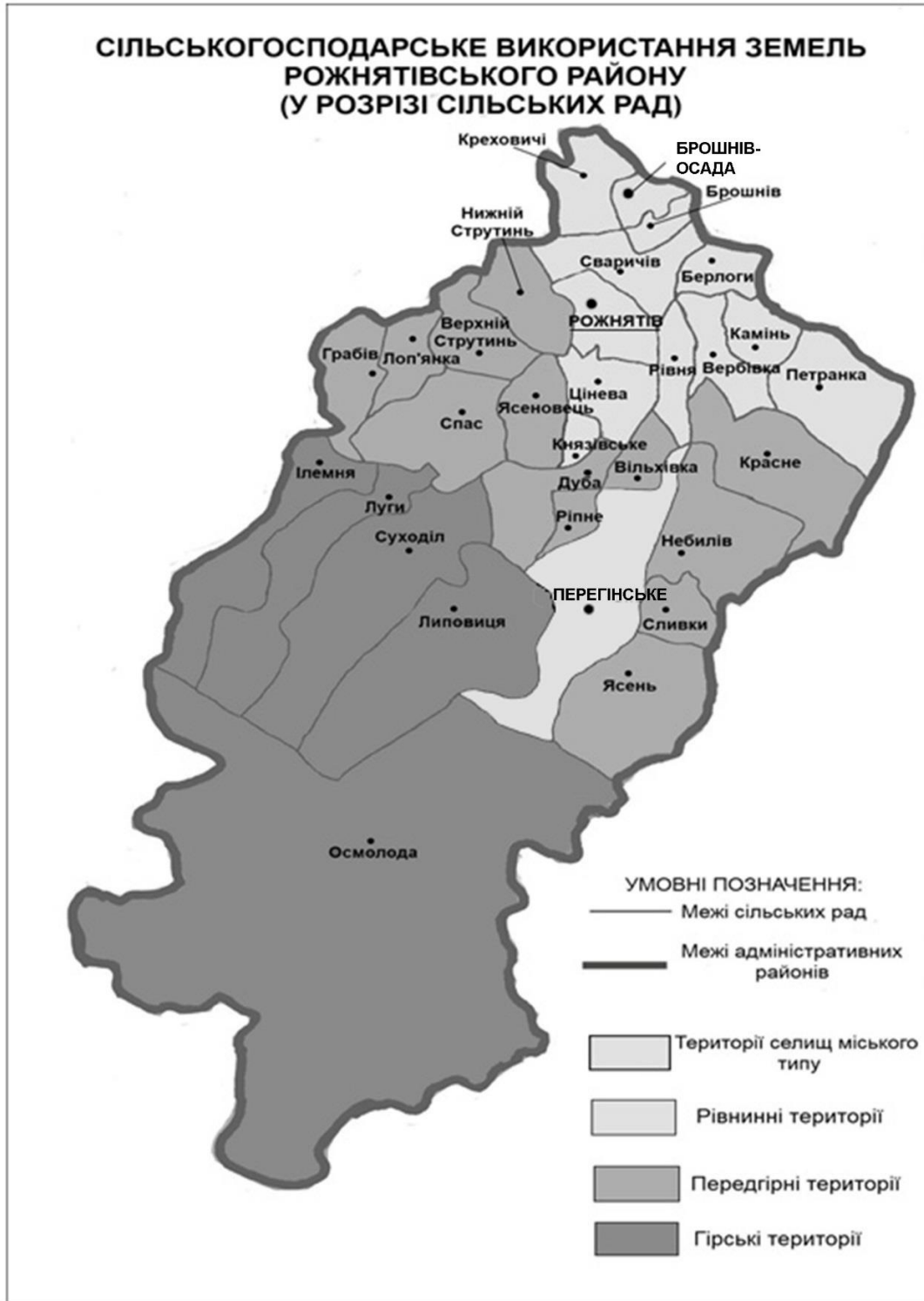

Рис. 5. Поділ Рожнятівського району за сільськогосподарським природокористуванням (у розрізі сільських територіальних громад)

Висновки. Дослідження особливостей розподілу земельних угідь сільських територій Рожнятівського району в сучасних умовах дають можливість зробити такі висновки:

- у земельному фонді району панівне місце

займають ліси та лісовкриті площі, що насамперед пов'язано з орографічними особливостями даної території (їх частка у загальній структурі земельного фонду складає майже $\frac{3}{4}$ загальної площі);

- сільськогосподарські угіддя займають 21%

загальної площі земельного фонду;

- структура земельного фонду в різних частинах району відображає відмінності в особливостях природокористування на цих територіях, що стало підставою для виокремлення гірських, передгірних та рівнинних груп сільських територіальних громад за характером використання земельних угідь;

- типізація території за характером використання земельних угідь є важливою передумовою

вироблення стратегії переходу до оптимального збалансованого природокористування, сталого розвитку сільських територій.

Подальші дослідження мали б стосуватися порівняння ефективності природокористування у різних сільських радах кожної із зазначених груп, а також аналізу світового досвіду природокористування на територіях із подібними природними умовами.

Література

1. Мельник А. В. Українські Карпати: еколого-ландшафтні дослідження / А. В. Мельник. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 38-67.
2. Миллер Г. П. Ландшафтныя исследования горных и предгорных территорий / Г. П. Миллер. – Львов : Выща шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1974. – 202 с.
3. Приходько М. М. Екологічний стан земельних ресурсів Івано-Франківської області / М. М. Приходько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: географія. – Вип. 7. – Вінниця, 2004. – С. 97-106.
4. Приходько М. М. Природно-ресурсний потенціал і проблеми техногенно-екологічної безпеки території Івано-Франківської області / М. М. Приходько // Науковий вісник інституту менеджменту та економіки. – 2001. – № 3. – С. 18-23.
5. Розподіл земель між власниками землі та землекористувачами по формах власності (станом на 1.01.2012 р.): форма б-зем. державної звітності: [Гол. управління земельних ресурсів у Івано-Франківській області]. – Івано-Франківськ, 2012. – 386 с.
6. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В. П. Руденко – К.: ВД “К.-М. академія”; Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.
7. Сухий П. О. Особливості сучасного розподілу та використання земель сільськогосподарського призначення в областях Західної України / П. О. Сухий // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту. – Серія: географія. – 2007. – № 2. – С. 84-90.
8. Сухий П. О. Сільськогосподарське землекористування у західноукраїнському регіоні в кінці ХХ – на початку ХХІ сторіч / П. О. Сухий // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. 15. Серія: географія. – Вінниця, 2007. – С. 141–146.

Стаття надійшла 10.07.2013 р.

УДК 910.1(477)

Надія Тимофійчук

ГІДРОТЕХНІЧНІ СПОРУДИ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ МАЛОЇ ГІДРОЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ У БАСЕЙНІ ЧЕРЕМОШУ

На основі аналізу джерел та власних спостережень дається оцінка деяких екологічних та соціальних наслідків відновлення та будівництва нових міні-ГЕС у басейні Черемошу, розглядається іноземний досвід у малій гідроенергетиці. Характеризується географія та особливості функціонування давніх гідротехнічних споруд, які були призначені для сплаву лісу, місця їх спорудження розглядаються як перспективні для розміщення міні-ГЕС.

Ключові слова: дериваційні та напірні міні-ГЕС, кляузи, екологічні наслідки, атрактивність ландшафту.

Nadiya Tymofiychuk. Hydrotechnical structures, problems and prospects of small hydroelectric power plants in the Cheremosh River basin. This article is devoted to the initial assessment of the effects of renewal and construction of new mini-hydroelectric power stations (m-heps) in the Cheremosh River basin and the analysis of foreign experience in this practice. It also considers the geography and functioning of old hydraulic structures designed for log driving as prospective sites for the construction of m-heps.

First among the m-heps in the Cheremosh River basin which began producing electricity in 2009 were the newly built Probiynivska and the restored Yablunivska stations. It was established that the

construction of these structures was justified exclusively on the basis of economic benefit of electricity production, but their recreational value as well as ecological and socio-economic effects were completely ignored. For instance, several kilometers of pipes of questionable quality spoil the beauty of the landscape; riverbanks are not properly secured; roads along drains are not up to standard; fishways are inappropriately constructed, leading to inadequate flow of water, destruction of habitat, changes in the nature of the river beds and disturbance of fish migration.

To address the full range of complex economic, environmental, and social problems of m-heps in the region, the program should include: a) a professional comprehensive scientific assessment of new m-heps construction projects; b) an accounting of the zones of influence of the reservoirs, drainage canals and dams for the m-heps on the landscapes of surrounding areas (such as defining areas to be flooded and the rise in groundwater, assessing the revitalization of hazardous geomorphic processes, etc.); c) a forecast of the degree of change in geomorphological, hydrological, geological and landscape-ecological situation in the project region, and of the development of hazardous processes as a result of their use. The ability to solve these problems is substantiated by the experience of European countries, notably Switzerland.

It is crucial to choose optimal locations for the construction of hydraulic structures and take into account geological, geomorphological and landscape-hydrological conditions of the territory. It is important to use the experience of construction and operation of old hydraulic structures, which were used effectively for a long time in log driving, and to some extent contributed to the protection of the basin from catastrophic floods in the Cheremosh River basin.

Key words: *derivative and head mini-hydroelectric power stations, environmental impacts, beauty of the landscape.*

Постановка проблеми. У розвитку світового господарства в епоху НТР значну роль відіграють нововведення та інновації у різних сферах діяльності людини. Вони певним чином позначаються на стані природного середовища, яке все більше і більше антропогенізується. Інтенсивність змін довкілля значною мірою залежить від природно-ресурсного потенціалу території, яка освоюється, її “розкрученості”, інфраструктури, наявності шляхів сполучення. Останніми роками стали досить відчутними такі процеси й у найвіддаленіших районах Українських Карпат.

Сьогодні далеко від автотрас, у горах, почали з’являтися не лише поодинокі туристи, а будуються котеджі, приватні садиби, тобто починає розвиватися зелений туризм. Басейн ріки Черемош не є винятком у цьому контексті. Тут також помітне деяке пожвавлення у становленні та розвитку туризму. Та туристичний потенціал краю може похитнути розпочате будівництво декількох десятків міні-ГЕС, які істотно вплинуть на атрактивність території.

Основним аргументом на користь розвитку малої гідроелектроенергетики у регіоні розглядається необхідність забезпечити потреби місцевого населення у надійному постачанні електроенергії до домогосподарств. Адже гірські села неодноразово потерпали від неполадок в електромережі. Позитивні на перший погляд кроки у вирішенні цієї проблеми, які підтримуються і стимулюються державою, повинні були б позитивно впливати на економіку краю в цілому, сприяти розвитку інфраструктури регіону. Однак, щоб зробити висновок про те, чи є цей вплив однозначно сприятливим і корисним, необхідно проаналізувати практику перших кроків спорудження міні-ГЕС у басейні Черемошу, попередній досвід використання

гідроспоруд на водотоках басейну, досвід інших країн у розвитку малої гідроелектроенергетики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Більшість досліджень, які стосуються стану довкілля гірської частини басейну Черемошу, насамперед торкаються проблеми надмірного вирубування карпатських лісів. Питання ж будівництва міні-ГЕС на Чорному і Білому Черемошах є практично не вивченим, оскільки таких об’єктів на даній території практично не було. Єдиною ГЕС у басейні Черемошу була Яблуницька, яка запроектована ще в 50-х роках минулого століття інститутом “Укр-гіпромсьільенерго”. У 1961 р. ця гідроелектростанція потужністю в 750 кВт дала перший струм. Але через двадцять неповних років її закрили як таку, що вичерпала свій ресурс. Грунтовних досліджень впливу цього господарського об’єкту на природне середовище у радянські часи не проводилося.

Гідротехнічних споруд минулого стосуються праці С. Губицького, який описував лісосплав Черемошем. Також інформація про особливості лісосплаву в басейні Черемошу є у працях Н. Библиюка [1], В. Клапчука [5]. Загальні підходи до розробки схем комплексного використання рік УРСР як джерел гідроенергії, водопостачання та меліорації містяться у працях Є. Опокова, А. Огієвського, Б. Пишіна, С. Перехреста, Г. Швеця [5, 9].

Формування цілей статті. Метою дослідження є первинна оцінка наслідків відновлення та будівництва нових міні-ГЕС у басейні Черемошу, аналіз іноземного досвіду у цій справі, а також розгляд географії та особливостей функціонування давніх гідротехнічних споруд, які були призначені для сплаву лісу, як перспективних місць розміщення міні-ГЕС.

Вклад основного матеріалу. Вивчаючи питання впливу ГЕС на природу варто спочатку

з'ясувати суть цього господарського (виробничого) об'єкту, його особливості і різновиди. В "Екологічній енциклопедії" сказано, що "гідроелектростанція (ГЕС) — комплекс споруд, машин і устаткування, за допомогою яких механічна енергія потоку води перетворюється в електричну енергію. До складу ГЕС входять гідротехнічні споруди, які забезпечують концентрацію потоку води і створення напору (гребля чи спеціальні споруди для відведення води з водойми і транспортування її до стаціонарного вузла – деривація чи гребля і деривація спільно), та відповідне енергетичне устаткування" [3].

За використанням водних ресурсів і концентрації напорів ГЕС поділяють на руслові, пригреблеві, дериваційні, гідроакумулюючі та припливні. За потужністю розрізняють потужні, середні і малі [3].

Руслові ГЕС – це зазвичай низьконапірні станції, де напір води створюється безпосередньо внаслідок будівництва греблі, яка повністю перегороджує річку і піднімає рівень води на потрібну величину. Будівля ГЕС входить до складу греблі і безпосередньо приймає напір води. Інколи це єдина споруда, що здатна пропускати воду, оскільки в греблі не передбачені інші спеціальні водоспускні отвори чи шлюзи. Такі гідрооб'єкти будують на повноводних рівнинних річках та гірських річках, у місцях, де є вузьке русло з високими берегами.

Пригреблеві ГЕС – високонапірні станції, в яких будівля ГЕС розміщена за греблею, в її нижній частині. Вода до турбін станції подається через спеціальні напірні лотки чи тунелі, а не безпосередньо, як у руслових. Висота греблі в даному випадку значно вища, ніж у руслових ГЕС, інколи це може бути і дві греблі. Обмежувальним чинником висоти греблі і водночас потужності таких ГЕС є площа затоплення і підтоплення навколишніх земель.

Дериваційні ГЕС – станції, напір води для яких створюється завдяки напірній чи безнапірній деривації. Під деривацією у гідротехніці розуміють сукупність гідротехнічних споруд, що відводять воду з річки, водосховища або іншої водойми і підводять її до відповідних гідротехнічних споруд. Розрізняють такі типи дериваційних споруд: безнапірні (канал, тунель, лоток) і напірні (трубопровід, напірний тунель). Напірний тип застосовується в тому разі, якщо є істотні (більше кількох метрів) сезонні або тимчасові коливання рівня води в місці її забору. Воду трубою, каналом чи лотком відводять з русла на певну відстань до споруди ГЕС, яка розміщена нижче за течією. Такі станції доцільно будувати у тих місцях, де великий похил річки. У випадку напірної деривації водовід прокладається під великим похилом, або ж будується гребля, яка створює водосховище – змішана деривація, бо використовує два способи створення необхідної концентрації води.

Гідроакумулюючі ГЕС – здатні акумулювати вироблену ними надлишкову електроенергію в системі та генерувати її в періоди інтенсивнішого споживання. Припливні ГЕС жодного відношення до

гірських річок Карпат не мають.

На Черемоші та його притоках почали споруджувати саме дериваційні міні-ГЕС, потужністю до 5 МВт енергії. В Україні під малою гідроелектростанцією розуміють станцію, яка виробляє електричну енергію внаслідок використання гідроенергії, встановлена потужність якої не перевищує 10 МВт [4].

Принцип їх роботи такий: воду з гірської річки відводять у трубу, якою вона тече від кількох сотень метрів до кількох кілометрів, потрапляє на агрегат, розташований нижче за течією, крутить турбіну, а потім її скидають назад у русло річки.

Першими серед міні-ГЕС у басейні Черемошу, що почали виробляти електроенергію у XXI столітті (у 2009 році) були новозбудована Пробійнівська та відновлена Яблуницька станції. На жаль, при проектуванні цих гідроспоруд не надто зважали на рекреаційну привабливість території та екологічні наслідки функціонування гідротехнічних споруд.

При обґрунтуванні вигідності будівництва цих гідрооб'єктів до уваги брався тільки економічний ефект від виробництва електроенергії. Представники Верховинської райдержадміністрації стверджують, що будівництво Пробійнівської міні-ГЕС повністю окупило себе за рік (при врахуванні всіх затрат). І це при тому, що на виготовлення одного проекту на будівництво потрібно було не менше 20–25 млн. грн. Пробійнівська міні-ГЕС поповнює держказну на 400 000 грн (по 100 000 сільський та обласний, 200 000 районний бюджети).

Про екологічний складник такого будівництва ніде не йдеться, а отже, його зовсім не враховували. Та й неозброєним оком без спеціальних спостережень видно, що жодних заходів, спрямованих на збереження тваринного світу річок, передусім риби, естетичної привабливості довкілля, тут не проводилось. Тобто збереження природного довкілля, занепад туристичної галузі, яка почала була активно тут зароджуватись і приносити певні доходи для мешканців краю, адміністрації Верховинського та Путильського районів зовсім не хвилює [2].

Наукові обґрунтування і всі екологічні висновки та дозволи щодо будівництва міні-ГЕС, на відміну від того, як це відбувається у країнах ЄС, тут були виконані у рекордно малі терміни. Зазначимо, що ідея будівництва міні-ГЕС на річках Українських Карпат стала популярною ще у 2008 році. Тоді Кабінет Міністрів України затвердив "Державну цільову програму комплексного протипаводкового захисту в басейнах рік Дністер, Прут і Сірет". Насамперед йшлося про укріплення берегів. Зокрема було передбачено, що до 2025 року в басейнах цих рік мають збудувати 75 протипаводкових емоностей для регулювання стоку води у гірських річках під час паводків, а на їхній базі побудувати міні-ГЕС. Тобто новозбудовані міні-ГЕС мали б виконувати протипаводкову функцію. Хоча насправді ніякого захисту від паводків на території басейну Черемошу ніде не прослідковується. А Пробійнівська ГЕС, ще не запрацювавши, зазнала руйнувань під час паводку у

липні 2008 році. Тоді, за словами очевидців, лише була прокладена труба вздовж потоку в урочищі Гук, яка під час стихії була повністю заповнена річковими наносами і дещо зміщена, підмито берег, частково зруйнована автодорога до села Грамотне. Очевидно, не були дотримані норми щодо прокладення труб і берегоукріплення, а, можливо, вони так спроектовані, що навіть теоретично не могли запобігти розмиву автодороги на такій складній ділянці.

За словами А. Павеленка, експерта Бюро екологічних розслідувань, дослідження проб води, взятих кількома метрами вище Пробійнівської ГЕС і 600 м нижче за течією, показують, що вода з відмінним станом перетворюється у воду з оцінкою добре/задовільно [15]. І це лише одна ГЕС на цій річці. Зрозуміло, що ні про яке самоочищення води тут не може бути й мови. Поряд з цим виникає ще одна, але вже соціальна проблема – значна кількість жителів району використовує річкову воду для приготування їжі, оскільки немає якісної (або взагалі немає) води в криницях. Крім того, на річці немає лотків потрібних розмірів, зручних для проходів риби [13].

Проаналізуємо деякі особливості функціонування двох міні-ГЕС у басейні Черемошу та конкретні їх наслідки для довкілля. Так, міні-ГЕС на річці Пробійна (передбачена потужність 1200 кВт, витрати води 1,32 м³/с) для нормальної роботи використовує два водозабори – на потоці Грамітний та в руслі Пробійної. Перший водозбір у вигляді залізобетонного лотка з боковим забором води та відстійниками прокладений вздовж правого берега потоку нижче села Грамотне. Він мав би укріпляти досить складну ділянку дороги. Але жодної берегоукріплюючої його функції не прослідковується, оскільки забудовник чомусь забув підняти дорогу до рівня труби, а будівництво водозабору змінило напрям руслових процесів. Посилилася бокова ерозія, яка призвела до підмиву берега вздовж річки. На відстані понад 200 метрів бокова ерозія досить інтенсивно розвивається між бетонними блоками, на яких закріплена труба, і автодорогою. Внаслідок чого дві опори вивернуло з під труби у потік. Згодом їх замінили на опори, виготовлені з обрізків труб, а їхній зовнішній вигляд (поржавілі, забруднені невідомими мастилами) викликає занепокоєння. Можна припустити, що руйнування бетонних опор викликане протіканням води на стику труб, що знову ж таки підкреслює значні порушення під час будівництва.

Другий водозбір у руслі Пробійної складається з підпірної стінки, висотою 2,5 м, та зливного трапецієподібного масиву, у правій частині якого розміщений відстійник. На обох водозаборах розміщені решітки, рибохід частково занурений у воду, що ускладнює рух риби. Напірні трубопроводи, довжиною 725 і 300 м, збудовані з металеві труби (Ø 1,2 м). Секції підтримують опори, що прокладаються через кожні 15 м і проходять вздовж берегів водотоків.

Двоповерхова будівля ГЕС розміщена на правому березі ріки Пробійна, висотою 6,4 м, площа забудови 2,15 а. У турбінно-генераторному залі, що

заглиблений на 2,5 м, функціонує три гідроагрегати, планується розміщення ще двох.

Варто зазначити, що наявність сильно змінених будівельними роботами ділянок річкового русла та поржавілих труб водовідводу вздовж річки різко знижують естетичну привабливість унікальних природних комплексів потоку Грамітний, який за гідрологічними властивостями та геолого-геоморфологічними рисами належить до унікальних в Українських Карпатах. Так, пригирлова ділянка потоку Грамітний, вздовж якого прокладена труба, має характер глибокого каньйону, стрімко падаюче днище якого виповнене крупними брилами уламків пісковиків, що надає йому характеру каскадного водоспаду довжиною близько 1000 м [7].

Жалюгідне видовище спостерігається і біля Яблуніцької міні-ГЕС. Нижче водозбору замість заповненого водою русла річки ландшафт псує декілька кілометрів труб сумнівної якості. У наукових джерелах стверджується, що “водозбір при роботі ГЕС не повинен перевищувати 30%; обов'язковими є облаштування берегоукріплень, ремонт доріг поблизу станцій та проведення екологічної експертизи, врахування ймовірних ризиків” [12]. Якщо б ця норма витримувалась, то руслом нижче водовідводу мало б проходити 70% об'єму води. До того ж велика кількість іржавих труб валяється і на лівому березі Білого Черемошу на присілку Терезів, що у селі Яблуніця.

У більшості розвинутих країн світу існує диференційований підхід щодо будівництва та функціонування ГЕС: малі ГЕС відносять до альтернативних джерел енергії, і вони є об'єктом державної підтримки, для великих ГЕС існують значні державні обмеження [10]. Це пов'язано саме з тим, що в цих країнах пріоритетними є високі природоохоронні стандарти. Тому спостерігається “міграція” великих ГЕС у країни, що розвиваються. Серед усіх існуючих ГЕС у світі найбільша кількість руслових і пригреблевих, а дериваційних і гідроакмулюючих значно менше.

Беручи до уваги той факт, що потенціал будівництва великих ГЕС у високорозвинутих країнах повністю чи частково вичерпаний, у багатьох регіонах активізувалося будівництво міні-ГЕС (США, Швейцарія). Адже вони здатні виконувати ті ж системні функції, що й ГЕС, але не потребують таких масштабних гідропоруд і, відповідно, затрат на їх будівництво. Зараз у країнах Європи діють біля 40-45 тис. малих ГЕС з одиничною потужністю від 60 до 5000 кВт, в Азії – понад 100 тис. малих ГЕС, які зосереджені в основному в Японії та Китаї, потужність яких 10 – 3000 кВт [6]. У Швеції, Норвегії та Фінляндії греблі споруджені на 85% середніх за розмірами річкових систем (середній розхід води за рік 40 – 350 м³/с) [14].

Чи існують екологічні проблеми у цих країнах пов'язані з функціонуванням малої гідроелектроенергетики? За словами Дані Гойсера, еколога швейцарського відділення Всесвітнього фонду дикої природи (WWF), 95% гідрологічного потенціалу Швейцарії вже використовується [11]. Тут є 700

міні-ГЕС, які виробляють лише близько 10 % від річного обсягу споживання енергії у державі. Але водночас Швейцарія має і певні екологічні проблеми, що спричинені будівництвом міні-ГЕС. Зараз якщо там і будують нові станції, то переважно у тих місцях де вже є діючі ГЕС (регіональне

планування). Однак і у цьому випадку швейцарські екологи б'ють на сполох. Адже через те, що в руслі річки залишається мало води, руйнується ареал проживання живих істот, змінюється характер русла ріки, порушується міграція риби [11].

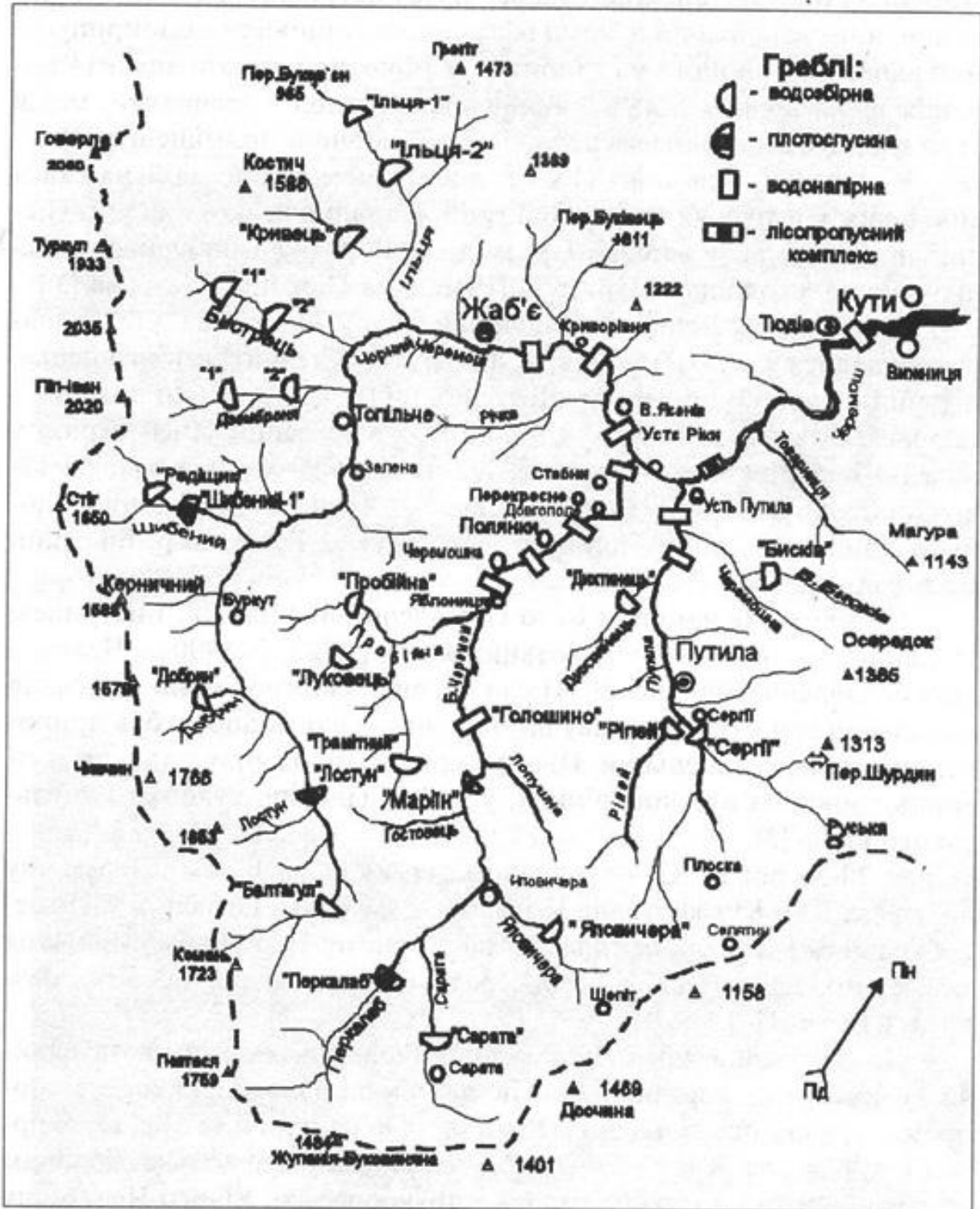

Рис. 1. Розміщення гребель у басейні Черемошу в кінці XIX – на початку XX століття (реконструкція за М. Глушком)

Щоб мінімізувати негативні екологічні наслідки, цим питанням у країнах ЄС надзвичайно багато уваги приділяють уже на стадії проектування.

Будівництву міні-ГЕС там передують 10-15 років наукових досліджень їхнього впливу на природні системи, можливі зміни та екологічні проблеми, що

виникнуть після спорудження нових ГЕС. Вивчається не лише економічна доцільність, а й втрати від погіршення екологічного стану території, можливі негативні наслідки від будівництва, зниження надходжень до бюджету від зменшення кількості туристів та інші складники. Тому окупність міні-ГЕС у країнах Європи значно вища: у Франції та Великій Британії – 10 років при затратах відповідно 50 і 100 тис. \$ США, у Греції – 9,5 року при 41 млн. \$, у Німеччині — 10,4 року при затратах 16 млн. \$ [12].

Крім Яблуницької ГЕС у межах басейну Черемошу інших електростанцій у минулому не було. Однак ще з XIX століття тут існувала мережа інших гідротехнічних споруд, які були споруджені для здійснення сплаву лісу плотами. Місця спорудження колишніх напірних водойм можуть послужити, беручи до уваги їх географічне положення, основою будівництва напірних міні-ГЕС, які зможуть виконувати функції не тільки електрогенеруючих підприємств, але і згладжування паводків, осередків рекреаційних зон.

Так, у басейні Чорного Черемошу в 1870 – 1880 рр. було збудовано 12 кляуз – штучних водойм зі шлюзами (рис. 1) [1]. Найбільшими серед них були Шибений-1 та Лостун з об'ємом води, відповідно 420 та 225,2 тис. м³. Водозбірник “Шибений-1” був розміщений на висоті 1024 м; площа водного дзеркала сягала 17 га, максимальна довжина і ширина плеса відповідно 850 і 200 м, довжина греблі у верхній частині становила 80 м, а при дні – 20 м, висота фронтальної стінки споруди – 25 м. Особливо вражала своїми розмірами гребля “Маріїн” (об'єм води 180 тис. м³), побудована на Білому Черемоші в 1924 р. Довжина греблі становила 59 м, середня ширина – 18,8 м, а фундаменту – 21 м. Тіло греблі мало 12674 м³ кашиць (дерев'яних скринь). Для його спорудження було використано 5,44 тис. м³ круглих колод, з них на будову самої греблі – 4,543 тис. м³, а решта – на допоміжні споруди. Гребля мала чотири отвори: плотопускний розмірами 6,0×2,5 (м), донний водоспускний – 1,8×1,3 (м), водоспускний – 1,8×2 (м) і водозливний – 2,2×1,3 (м).

Отвір плотопуску був перекритий засувом, який складався з вертикального і горизонтального (нахиленого) дерев'яних щитів. Коли ліс по плотопуску не йшов, засув піднімався відповідно до нормального врізу води у водосховищі [1].

Наприкінці XIX ст. на Білому Черемоші нараховувалося 10 кляуз із загальним об'ємом до 900 тис. м³ [5]. Такі вражаючі цифри говорять не лише про економічну вигідність утримання кляуз, а й про значну водність гірських річок, існування великої кількості деревини, яка була придатна для заготівлі і сплаву, існуючий значний попит на дану продукцію.

Під час експедиційних досліджень 2011 – 2012 рр. нами було оглянуто декілька кляуз, зокрема кляузи під назвою Балтагул на Чорному Черемоші (рис. 2), Калиничі у верхній частині течії річки Перкалаб (рис. 3; не позначена на картосхемі

М. Глушка) та Перкалаб (або “шлюз імені кронпринца Рудольфа”) на р. Перкалаб (рис. 4).

Споруджували кляузи в основному за межами населених пунктів, у звужених ділянках річкової долини, робилося все для того, щоб якомога менше землі затоплювалося при перекритті шлюзу. Будівництво гребель здійснювалося з деревини та камення без будь-яких бетонних чи металевих конструкцій [5].

Досить цікавими та специфічними були алгоритми процесу будівництва гребель, а також формування плотів та сплавлення лісу. Залежно від функціонального призначення і місця розташування греблі поділялися на водозбірні, плотопускні та водонапірні [1, 5].

Водозбірні кляузи являли собою дерев'яну греблю з використанням каменю, яка перекривала русло річки, створюючи водосховище. При випуску регулювався стік води нижче греблі. Такі греблі, висотою від 3-х до 14-ти метрів, споруджувалися переважно у верхів'ях рік з донними водоспусками (2×2,2 (м)) та спеціальними отворами для зливу поверхневих вод (4×2 (м)), плотоспуски в таких греблях не передбачені. Період накопичення води становив 3-4 дні, випуск 2-4 години, при цьому враховувалися потреби у випуску води.

Плотоспускні греблі подібні за конструкцією до водозбірних, але з плотоспусками. Вони були призначені для транспортування плотів до магістральної ріки. Розміри плотоспусків повинні бути достатніми для проходження плотів шириною 7–10 метрів та висотою не менше 2,5 м (враховувалася висота людини, яка управляла плотом). Такі греблі споруджували у місцях значного звуження річкової долини з мінімальною фільтрацією води (врахування геології місцевості). Це давало можливість при менших затратах отримувати велике водосховище.

Водонапірні греблі кляуз (гамованки) були призначені для зменшення швидкості течії і утворення великої акваторії для відстою, переформування чи ремонту плотів, оскільки зупинити пліт у звичайних умовах практично неможливо (середня швидкість гірських річок 2-2,5 м/с, а на окремих ділянках сягає 6 м/с). Такі греблі також мали плотоспускні отвори. Вони частково служили для утворення невеликих запасів води, для збору води з верхніх дрібних потоків та для місцевого підняття рівня води в тих випадках, коли не працювали основні греблі.

Система спуску води була розрахована похвилинно. Спочатку відкривалися шлюзи на Білому Черемоші на кляузі Перкалаб о 3 годині ранку, рівно через дві години відкривали шлюзи Сарати, о 6 годині спускали воду в кляузі Маріїн. Пускання плотів тут здійснювалося через дві години після відкриття шлюзів. Інтервал між кожним наступним плотом становив не менше 5 хвилин. Усі наступні шлюзи кляуз також відкривалися у строго розрахований час (коли вода з попередніх кляуз підходила до кляузи, в якій треба спустити воду).

На сьогоднішній день на місцях колишніх кляуз збереглися значні залишки гребель. Багато десятиліть вони зазнавали дію води, вплив повеней і

численних паводків, однак і на сьогодні кляузи не будували, строго дотримуючись науково зруйнувалися повністю. Це говорить про те, що їх обґрунтованих технологій будівництва.

Рис. 2. Гребля кляузи Балтагул станом на 2012 р.

Рис. 3. Гребля кляузи Калиничі станом на 2012 р.

Рис. 4. Гребля кляузи Перкалаб станом на 2012 р.

Висновки. Ефективність, надійність і безпечність роботи міні-ГЕС насаперед залежить від професійно виготовленого проекту і якісного та добросовісного виконання робіт. Але якщо греблі, як у випадку з тими, що почали роботу у басейні Черемошу, споруджені із вживаних матеріалів та з порушенням норм, то існує велика небезпека не тільки погіршення екологічного стану довкілля, але й можливості стихійних лих. Негативний досвід вже спричинив несприйняття такої практики спорудження станцій місцевим населенням, і в результаті – призупинення будівництва міні-ГЕС в селах Бистрець і Дземброня.

Гідротехнічні споруди, їхні важливі елементи потребують систематичної уваги та спостереження за їхнім станом, особливо під час екстремальних піднять рівнів води. У будівництві та експлуатації мережі малих гідроелектростанцій ні в якому разі не можна ігнорувати дотримання вимог природоохоронного законодавства. Будь-яке гідробудівництво на гірських річках – це потужний екологічний чинник ризику, який впливає на всі ланки життєвого циклу риб та обумовлює докорінну структурну перебудову всіх процесів їхньої життєдіяльності. Наслідки від неврахування екологічних вимог можуть завдати незворотної шкоди фауні, яка не може бути компенсована жодними з доступних на сьогодні рибоводно-меліоративних заходів. Погіршення якості води, зниження рівня ґрунтових вод внаслідок обезліснення території, значне погіршення естетичної привабливості черемоських ландшафтів для туристів (як вітчизняних так і іноземних) за такого ставлення до будівництва гідрооб'єктів ставить під сумнів доцільність розвитку малої гідроелектроенергетики у регіоні.

Практика спорудження і перших років функціонування двох міні-ГЕС дериваційного типу у басейні Черемошу поки що дає більше аргументів проти розвитку малої гідроелектроенергетики, ніж за. І хоч на сьогодні ведуться роботи зі спорудження ще декількох гідрооб'єктів, а ряд проектів зна-

ходиться на стадії затвердження і доопрацювання, але прогнозувати їх пуск і успішну багаторічну експлуатацію поки що передчасно. Зараз передусім важливо не допустити порушень в експлуатації існуючих господарських об'єктів, усунути виявлені проблеми, максимально врахувати можливості їх виникнення при подальшому проектуванні. Комплексного вирішення усього спектру економічних, екологічних, та соціальних проблем розвитку малої гідроенергетики у даному регіоні можна досягти через:

- фахову комплексну наукову експертизу проектів будівництва нових міні-ГЕС;

- розрахунок зон впливу водосховищ, водовідвідних каналів і гребель міні-ГЕС на ландшафти прилеглих територій (визначення зон підтоплення, підвищення рівня ґрунтових вод, оцінка активізації небезпечних геоморфологічних процесів тощо);

- прогнозування ступеня змін геоморфологічної, гідрологічної, геологічної та ландшафтно-екологічної ситуації в регіоні гідробудівництва, розвитку небезпечних процесів у результаті їхньої експлуатації;

- обґрунтування еколого-економічної, а не лише економічної доцільності будівництва і ефективності функціонування міні-ГЕС;

- геоекологічну експертизу проектів міні-ГЕС, вибір найоптимальніших місць для спорудження гідротехнічних споруд з урахуванням геолого-геоморфологічних та ландшафтно-гідрологічних умов території, місць існування давніх гідроспоруд (кляуз), які були функціональними впродовж тривалого періоду;

- забезпечення першочергового проектування об'єктів, які будуть використовуватися для захисту від паводків та повеней у басейні Черемошу;

- забезпечення повної прозорості дозвільних процедур і чіткого розподілу відповідальності та обов'язків між усіма сторонами процесу розвитку малої гідроенергетики.

Література і джерела

1. Библюк Н. Лісотранспорт Українських Карпат / Н. Библюк, М. Глушко // Домашевський М. Історія Гуцульщини. Том IV. – Львів: Логос, 1999. – С. 256-297.
2. Зеленчук Я. Кляуза кронпринца Рудольфа в Перкалабі / Я. Зеленчук // Верховинські вісті. – 2012. – № 53. – С. 3.
3. Екологічна енциклопедія: у 3 т. Т. 1: А-Е / Всеукр. еколог. ліга. – К.: Центр еколог. освіти та інформації, 2006. – 431 с.
4. Закон України “Про електроенергетику” (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, N 1, ст.1) з доповненням від 25.09.2008. – ВВР, 2009, N 13, С. 155.
5. Кляпчук В. М. Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.): монографія / Володимир Кляпчук / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Львів; Івано-Франківськ: Фоліант, 2009. – 508 с.
6. Ковальчук І. П. Геоекологічні аспекти використання гідроенергетичного потенціалу малих річок Карпат / І. П. Ковальчук, С. І. Кукурудза, М. І. Сиротюк // Український географічний журнал. – 1998. – С. 26-30.
7. Природа Івано-Франківської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1973. – 160 с.
8. Природно-заповідні території та об'єкти Івано-Франківщини / під редакцією М. М. Приходька. – Івано-Франківськ: Державне управління екології та природних ресурсів в Івано-Франківській області, 2000. – 272 с.
9. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – У 3-х част.: підручник. –

- Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 552 с.
10. Шульга Ингард. Мировые тенденции развития гидроэнергетики / Ингард Шульга // Энергоринок. – 2004. – № 9. – С. 35-41.
11. <http://news.if.ua/news/21027.html>
12. http://komekolog.rada.gov.ua/komekolog/control/uk/publish/article;jsessionid=5E0FE1FF743CADF34DCD55D40D4E670A?art_id=49130&cat_id=44731
13. <http://www.energy-village.in.ua/index.php?form=Water>
14. http://www.ceirus.ru/old_site/rus/our_public/pu240304r.shtml
15. <http://bei-miniges.blogspot.com/>

Стаття надійшла 10.07.2013 р.

УДК 911.373:005 (477.53)

Олександр Федій

УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКИМ РОЗСЕЛЕННЯМ ЯК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Розкриті особливості управління в системах сільського розселення Полтавської області. Виявлені проблеми управління розселенням та визначені шляхи вдосконалення територіальної організації сільських поселень. Доведено, що адміністративний статус сільських поселень позитивно впливає на їхній соціально-економічний розвиток. У селах з управлінськими структурами зосереджені основні виробничі фонди, об'єкти соціальної інфраструктури, трудовресурсний потенціал.

Ключові слова: сільські поселення, сільське розселення, управління розселенням.

Oleksandr Fedyi. Management of rural settlement as a socio-geographical problem (the example of Poltava Oblast). Features of management in the rural settlement systems of Poltava Oblast are revealed. The management of settlement is understood here as the sum of measures aimed at the formation of settlement systems with balanced structures and optimized forms. The goal of management is to create favorable conditions for living, work and recreation.

This analysis reveals management problems and identifies ways for improving territorial organization of rural settlements. The legal basis for the development of rural settlements is the Constitution of Ukraine and its enabling legislation. The development of a nation-wide settlement system appears only in branch plans. Oblast and rayon settlement systems are the main links in the national system of public administration. Oblast administrations include structural subdivisions of management that regulate certain activities of the population: economics and property, trade and consumer services, finance, migration and religion, housing and communal services, social welfare, education, health. Rayon administrations have only some analogous structural subdivisions of management. The primary unit of local self-government in the rural area is the village council, but it only has a formal status. In Poltava, as in Ukraine as a whole, there is a high degree of top-down centralization of power, depriving local representatives from making effective policies that would provide citizens with affordable quality services.

This paper demonstrates that the administrative status of rural settlements has a positive effect on their socio-economic development. Villages with administrative structures enjoy basic production funds, objects of social infrastructure, and labor resource potential.

Key words: rural settlements, rural settlement distribution, management of settlements.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних умовах розвитку держави важливого значення набувають проблеми вдосконалення територіальної організації населення, що своєю чергою вимагає управління і регулювання процесами розселення на всіх територіальних рівнях. Під управлінням розселення слід розуміти сукупність заходів, спрямованих на формування систем розселення, збалансованості їхньої структури

і оптимізації форм, а його метою є створення сприятливих умов для проживання, праці, відпочинку людей [4, с. 171; 6, с. 366]. Проблемність вибору об'єкта і суб'єкта управління розселенням населення пов'язана із широким спектром територіальних спільностей, невідповідністю систем розселення інституціональним структурам управління, багатогранністю сфер життєдіяльності населення та процесів у поселеннях, їхніх системах і

територіально-просторових структурах тощо. Управління сільським розселенням має низку проблем, вирішення яких в сучасних соціально-економічних умовах практично неможливе або має складний і довготривалий характер. Незважаючи на актуальність зазначеного питання, комплексні географічні, економічні, соціологічні дослідження в Україні не зроблені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розвиток України передбачає здійснення управління процесами життєдіяльності населення. Управління розселенням є складною міжгалузевою проблемою. З метою вдосконалення територіальної організації поселенської мережі потрібне об'єднання наукових розробок географів, демографів, економістів, соціологів. Окремі аспекти управління розселенським процесом розглянуті у роботах М. В. Гладія, М. Д. Лесечка [2], А. І. Доценка [4; 5; 6], Д. Ф. Крисанова [8], Г. С. Фтомова [11]. Управління як основний елемент територіальної організації процесів життєдіяльності населення схарактеризоване у роботах, які висвітлюють проблеми розвитку регіонів [3; 10].

Метою даної статті є виявлення особливостей організації управління сільським розселенням у Полтавській області та визначення шляхів удосконалення територіальної організації сільських поселень у системах.

Виклад основного матеріалу. Законодавчою основою розселення населення, розвитку сільських поселень є Конституція України [7], низка нормативно-правових документів держави [9], виконання яких здійснюється через органи виконавчої влади на місцях. Складність запровадження заходів щодо управління розселенням населення полягає у подвійності його об'єкта. З одного боку об'єктом є власне населення, з іншого – населені пункти. Населення є елементом демографічних, національних, соціальних перетворень, що і потребує відповідних дій з боку уряду і місцевих органів управління для забезпечення життєвих потреб людей. Населені пункти можуть розвиватися як осередки проживання людей лише при узгодженні містобудівної, економічної, інвестиційної, соціальної політики держави.

Існують різні підходи щодо управління населеними пунктами. Одні вважають, що об'єктами є окремі форми територіальної організації розселення (міста, селища міського типу, села). Інші дотримуються думки, що управління можливе лише у системах. Як зазначає А. І. Доценка, управління розселенськими процесами повинно ґрунтуватися на наукових принципах і спрямоване на розвиток міських і сільських поселень у системах різних рівнів [6]. Реальний вплив на процеси в поселенських структурах відбувається опосередковано через регулювання економічної, соціальної, екологічної діяльності людей, а управління реалізоване через функціонування органів місцевого самоврядування. Всі заходи із забезпечення повноцінного проживання людей у поселеннях здійс-

нюються у чотирьох системах розселення: загальнодержавній, обласній, районній та місцевій.

Загальнодержавна система є основою в ієрархії управління елементами розселення, зокрема, сільського. Загальнодержавна система розселення є самостійним об'єктом управління. На сьогоднішній день її розвиток відображається лише у галузевих планах, а державні документи, плани економічного та соціального розвитку із системою показників відсутні. У зв'язку з цим обласна та районна системи розселення є основною ланкою каркасу державної системи управління. Вони мають достатню розвинену базу у вигляді обласних та районних державних адміністрацій.

Мережа сільських поселень у межах області та району є найпоширенішими об'єктами управління. Обласні та районні ради як органи місцевого самоврядування представляють спільні інтереси територіальних громад сіл. До складу обласних державних адміністрацій входять структурні підрозділи управління, які займаються регулюванням певних сторін життєдіяльності населення: економіки і власності, зовнішньоекономічних зв'язків, торгівлі і побутового обслуговування, фінансової сфери, міграції та віросповідання, житлово-комунального господарства, соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я. Районні державні адміністрації мають лише окремі аналогічні структурні підрозділи управління. Маючи адміністративний ресурс, обласні та районні органи повинні управляти розселенням на своїй території наперед всього шляхом планомірного формування виробничої і невиробничої сфер, що сприяє максимальному задоволенню потреб населення, покращенню та вирівнюванню соціально-економічних умов проживання у всіх сільських поселеннях.

На кожному рівні адміністративно-територіальної структури функції управління по-різному поділені між місцевими органами управління та вищими організаціями. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування у сільській місцевості, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села. Такі елементи структури територіальної спільноти являють собою групу населення, його життєве середовище. Територіальна громада села має самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції [7] і Закону України "Про місцеве самоврядування" [9]. У селах місцеве самоврядування представлене сільським головою та депутатами сільських рад. Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду та створювати єдині органи місцевого самоврядування. Виконавчі органи сільських рад наділені великою кількістю повноважень у сфері соціального, економічного, культурного розвитку, прийнятті рішень щодо будівництва та благоустрою поселень, використання земель, наповнення місцевого бюджету тощо. Незважаючи на передбачені Конституцією та законами України права місцевих громад на самоврядування та відповідні повноваження, на практиці місцеві ради не достатньо виконують

покладені на них функції, а їх реалізація перекладається на місцеві державні адміністрації. Існуючі методи регулювання та управління земельними ресурсами, які склалися за часів командної економіки і виключно державної власності на землю, значною мірою збереглися і донині, вони не відповідають сучасним вимогам економіки, гальмують її розвиток, не задовольняють потреби громадян. Низька ефективність діяльності органів місцевого самоврядування в Україні значною мірою обумовлена низьким рівнем бюджетного фінансування. В усіх поселеннях, позбавлених адміністративного статусу, місцеве самоврядування має лише формальний характер.

Проблема управління територіями та населеними пунктами в Україні пов'язана із недосконалим адміністративно-територіальним устроєм. Для Полтавщини, як і для України в цілому, характерні висока ступінь централізації влади по лінії уряд – область – район – сільрада та позбавлення представницьких органів на місцях можливості проводити ефективну політику в інтересах людини, тобто надавати громадянам доступні якісні послуги. Існуюча схема адміністративного устрою України є складною, неупорядкованою чотириступеневою ієрархічною структурою: сільські ради можуть належати як до третього, так і до четвертого рівня ієрархії. Заплутана система управління (взаємовідносини між самоврядними органами та місцевими державними адміністраціями, представлення їх різними політичними силами тощо) є перешкодою для втілення в життя прогресивних перетворень. Вона має багато протиріч у проведенні ефективних соціально-економічних перетворень, вносить дисбаланс у фінансову сферу та не забезпечує ефективними державними послугами громадян України.

У Полтавській області різноманіття адміністративно-територіальних одиниць третього та четвертого рівнів ускладнює управління по горизонталі. В багатьох районах сільські поселення підпорядковані міським або селищним радам. В Кременчуцькому районі Дмитрівська сільрада, до складу якої входять 7 сіл з населенням 2 483 особи, підпорядкована раді міста обласного значення – Комсомольську. Всього в області 98 сіл з чисельністю населення 16 715 осіб входять до міських чи селищних рад. Кількісна диференціація такої ієрархії дуже велика: селищу Вел. Багачка та місту Глобине територіально належать 9 та 7 сіл з населенням 1 631 і 1 695 осіб відповідно, а смт Чорнухи – одне село з населенням 7 осіб (табл. 1).

Села, які підпорядковані міським або селищним радам, особливо містам обласного значення, великим населеним пунктам, мають кращі фінансові та матеріальні умови для розвитку. Так, розмежування основних податків між державним і місцевими бюджетами в Бюджетному кодексі України відбувається не на користь сільських та селищних рад. Їм залишається лише 25 % податку з доходів фізичних осіб, у той час як в районних бюджетах – 50 %, в бюджетах міст обласного підпорядкування – 75 %, в обласних бюджетах –

25 %. У сільських та селищних бюджетах не передбачено надходжень частки доходів від додатково мобілізованих коштів, при цьому обласні бюджети мають розпоряджатися 12,5 %, а міські та районні бюджети – 37 % [10, с. 269-271].

Згідно із сучасним адміністративно-територіальним устроєм у чотириступеневій системі управління сільські поселення за адміністративним статусом належать до двох груп – центри сільрад та рядові поселення, які фактично позбавлені місцевого самоврядування і підпорядковані у територіальному управлінні найближчій сільраді. В Полтавській області немає сільських поселень, які виконують функції центрів адміністративних районів. На 1.01.2012 року місцеве самоврядування сільських поселень області здійснювалося в 467 сільрадах, що охоплюють 25,6 % сільських поселень (в Україні – 35,8 %). Чисельність сільських рад в Полтавській області зростала у зв'язку з реформуванням територіального управління в Україні: у 1978 р. їх було 374, у 1987 р. – 380, у 1989 р. – 407 [1], у 2012 р. – 467. Приріст кількості сільрад порівняно з 1990 роком склав 14,0 %, що є об'єктивним процесом, спрямованим на покращення управлінського процесу в сільській місцевості.

Середня кількість сільських поселень на одну сільраду (близько 4) свідчить про достатню ступінь забезпечення управління, але фактичний показник коливається від 1 до 11. Вищий за середній показник по області мають Великобагачанський, Диканський, Зіньківський, Козельщинський, Котелевський, Лохвицький, Миргородський, Полтавський, Решетилівський, Хорольський, Шишацький райони. Сільради в області сильно різняться як за кількістю сіл, так і за чисельністю населення. Найбільшою є Ковалівська сільська рада в Полтавському районі, до якої входять 11 сільських поселень з населенням 5 040 осіб, а найменшими – Худоліївська в Семенівському районі з 391 особою і Вербеницька Лохвицького району з 394 мешканцями.

У сільських радах, які представляють територіальні громади, що нараховують до 500 жителів, виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу (крім розпорядження земельними й природними ресурсами) здійснює сільський голова одноосібно. З одного боку, позитивним у даній ситуації є економія фінансових ресурсів, з іншого – є загроза перевищення повноважень влади та помилковості прийнятих рішень. Лише за сім років на Полтавщині кількість сільських рад з населенням до 500 осіб та до 1 000 осіб зросли у 2,5 та 1,1 раза відповідно. Натомість, кількість сільських рад з населенням до 2 000 осіб, до 3 000 осіб та понад 3 000 осіб зменшилася. Розподіл сіл та населення на Полтавщині є нерациональним і, враховуючи тенденції зменшення сільських поселень та їхньої чисельності населення, потребує сучасного перерозподілу адміністративних центрів на низовому рівні. Оптимальною чисельністю населення сільської територіальної громади має бути від 1 000 до 2 000 осіб. У зв'язку із вище сказаним, 23 сільські ради з

чисельністю населення до 500 осіб необхідно розподілити між іншими управлінськими структурами залежно від реальної взаємодії рядових поселень із центральним. Інші сільські ради кількісно не повинні бути змінені, але якісний складник (економічна, соціальна інфраструктура) має бути переорієнтований для покращення та зміцнення управління на місцях.

Територія адміністративного обслуговування поширюється в середньому на площу 100 км², значить серед основних показників функціонування місцевого самоврядування сільських поселень є віддаленість від центру сільради. Віддаленість сільських поселень від регіональних та сільських рад є несприятливою обставиною для їх функціонування. Велика відстань від сіл до домінуючих центрів ускладнює отримання населенням послуг. Особливо невідгдане положення мають поселення, віддалені більш як на 10 км, яких в області 170

(9,3 %). З однієї сторони, це ускладнює управління, з іншої – дає підстави переорієнтувати свої зв'язки таким поселенням на фактично ближчі центри. 205 (11,2 %) поселень віддалені від центру сільради на відстань до 3 км, 417 (22,8 %) – від 3 до 5 км, 540 (29,5 %) – від 5 до 10 км. Усього на Полтавщині є 1 332 сільські населені пункти, що знаходяться на певній відстані від центрів сільрад (в Україні таких 17 900). За цим показником область займає перше місце в державі. Крім того, 16 сільських поселень не мають прямого транспортного сполучення з сільрадою і для отримання певних послуг населенню потрібно долати відстані через інші населені пункти. Географічно вони розташовані в зоні тяжіння інших сільрад, а населення таких сіл здійснює поїздки до найближчих центрів. Деякі сільські ради мають видовжену, некомпактну форму та займають значну площу, що теж призводить до формальних відносин у сфері місцевого самоврядування.

Таблиця 1

Підпорядкування сіл Полтавської області міським та селищним радам*

Адміністративні райони	Адміністративні центри	Кількість підпорядкованих сіл	Чисельність населення, осіб	
			Всього	у т. ч. сільського
Великобагачанський	смт Велика Багачка	9	7 515	1 631
Гадяцький	—	—	—	—
Глобинський	м. Глобине смт Градизьк	7 4	13 141 7 780	1 695 342
Гребінківський	—	—	—	—
Диканський	смт Диканька	3	8 385	197
Зіньківський	м. Зінків смт Опішня	5 6	10 929 6 113	801 363
Карлівський	м. Карлівка	2	17 545	559
Кобеляцький	—	—	—	—
Козельщинський	смт Козельщина смт Нова Галещина	5 2	4 553 3 183	487 740
Котелевський	смт Котельва	3	12 725	273
Кременчуцький	м. Комсомольськ	Дмитрівська сільська рада 7	54 293	2 483
Лохвицький	м. Лохвиця м. Червонозаводське	1 1	12 451 8 786	421 31
Лубенський	—	—	—	—
Машівський	—	—	—	—
Миргородський	смт Комишня смт Ромодан	4 3	2 739 3 589	277 531
Новосанжарський	—	—	—	—
Оржицький	смт Оржиця	1	3 969	339
Пирятинський	м. Пирятин	6	17 591	1 042
Полтавський	—	—	—	—
Решетилівський	смт Решетилівка	9	10 812	1 388
Семенівський	смт Семенівка	1	7 247	350
Хорольський	—	—	—	—
Чорнухинський	смт Чорнухи	1	2 782	7
Чутівський	смт Чутове смт Артемівка	6 4	7 393 4 233	1 184 787
Шишацький	смт Шишаки	8	5 695	787
Полтавська область		98	233 449	16 715

*Показники таблиці узагальнені за даними Обласного управління статистики в Полтавській області за 2011 рік

Більшість сіл є центрами місцевих систем розселення, тобто для них характерні зв'язки не лише по лінії адміністративного управління. Як показали дослідження, адміністративний статус сільського поселення позитивно впливає на життєдіяльність населення. Темпи зменшення населення таких сіл у декілька разів менші, ніж у прилеглих селах, так як вони мають навчальні, медичні заклади, об'єкти культури тощо. Найбільша кількість таких сіл в Полтавському, Лубенському, Кобеляцькому районах. За останні роки негативні сторони недосконалості управління дещо згладилися внаслідок розвитку транспортного забезпечення та поширення мобільного зв'язку. Так, за останні роки відновлено або відкрито близько 1 000 автобусних маршрутів від Полтави, Кременчука, Лубен, Миргорода та інших міст області до сіл.

Висновки. Регулювання розселення є одним із суспільно значущих напрямів управлінської діяльності більшості органів державної влади. На цей час у Полтавській області в багатьох сільських радах склалася нераціональна управлінська структура, яка потребує вдосконалення територіальної організації поселень та упорядкування поселенської мережі відповідно до адміністративних центрів. У межах області, району, сільської ради необхідна розробка таких методів управління розвитком

розселення, яка формувала б умови для комплексного використання виробничих, трудових, культурно-побутових ресурсів села. Одним з головних шляхів вдосконалення управління процесами розселення є оптимізація системи обслуговування. Зусилля місцевих органів влади повинні бути спрямовані на створення сприятливих умов для мешканців у межах місцевих систем сільського розселення. Вони повинні брати активну участь в організації проектів щодо задоволення сільських жителів всіма видами необхідних потреб – роботою, відпочинком, побутовим обслуговуванням. Населені пункти не повинні відчувати жодних обмежень у наданні державної допомоги для підтримання їхнього соціально-економічного розвитку. Для успішного здійснення державної політики управління розвитком розселення доцільно створити в межах обласних державних адміністрацій підрозділи, які б відповідали за розселенські процеси та розвиток населених пунктів, зокрема сільських. Повноваженнями цього підрозділу повинні бути аналіз демографічної ситуації та якісних показників життя сільського населення, вивчення міграції жителів та ринку праці. Широке коло питань економічного, соціального, демографічного характеру мають бути не просто вивчені, але й висвітлені на сесіях рад всіх рівнів з подальшим їх вирішенням.

Література

- 1.Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1942 – 2002 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу / [упоряд. В. Н. Жук, З. М. Суховська]. – Полтава: Полтавський літератор, 2002. – Ч. 2. – 2002 – 367 с.
- 2.Гладій М. В. Сільське розселення в умовах трансформації форм власності / М. В. Гладій, М. Д. Лесечко. – Львів, 1998. – 205 с.
- 3.Данилишин Б. М. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів : методологія і практика / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фащевський. – Черкаси: УДТУ, 2006. – 315 с.
- 4.Доценко А. І. Регіональне розселення : проблеми та перспективи / А. І. Доценко. – К. : Наукова думка, 1994. – 195 с.
- 5.Доценко А. І. Сільське розселення в Україні : динаміка та структура / А. І. Доценко. – К. : НАН України, РВПС, К. : Фенікс, 2010. – 288 с.
- 6.Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / А. І. Доценко. – К. : НАН України, РВПС, К. : Фенікс, 2010. – 536 с.
- 7.Конституція України. – Київ, 1996. – 25 с.
- 8.Крисанов Д. Ф. Сельское расселение : социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов. – К. : Наукова думка, 1988. – 143 с.
- 9.Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України. – Суми : ФОП Соколик Б.В., 2009. – 68 с.
- 10.Управління розвитком регіону : Навчальний посібник / [Т. Л. Миронова, О. П. Добровольська, А. Ф. Процай, С. Ю. Колодій]. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 328 с.
- 11.Фтомов Г. С. Расселение: вопросы теории и развития (на примере Украинской ССР) / Г. С. Фтомов, А. И. Кочерга, П. С. Коваленко и др.; отв. ред. Ф. Д. Заставный. – К.: Наукова думка, 1985. – 264 с.

Стаття надійшла 14.09.2013 р.

УДК 911.3:008

Сергій Задворний

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ ТА ГЕОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ КЛУБНОГО ТИПУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто загальні особливості закладів культури клубного типу, їхні різновиди, функції та функціональні напрями діяльності. Охарактеризовано основні моменти формування клубної мережі та її сучасний стан у Хмельницькій області на основі нормативів забезпечення населення даними закладами і місцями у них. Визначені показники для суспільно-географічних досліджень клубних закладів як структурних елементів культурно-мистецької сфери регіону. Проаналізовано територіальні відмінності у матеріально-технічному і кадровому забезпеченні клубних закладів, наданні платних послуг та проведенні культурно-масових заходів. Окреслено територіальний аспект у розвитку та поширенні основних видів та жанрів мистецької діяльності клубних закладів і клубних формувань: інструментальний жанр, театральний жанр, циркове мистецтво, вокально-хоровий жанр, хореографічний жанр, фольклор та етнографію, декоративно-прикладне мистецтво, любительські об'єднання та групи за інтересами. Детально акцентовано увагу на геопросторових особливостях у розвитку закладів культури клубного типу культурно-мистецької сфери регіону. Наведено перелік ключових проблем та завдань, розв'язання яких покращить функціонування і подальший якісний і кількісний розвиток мережі закладів культури клубного типу у Хмельницькій області.

Ключові слова: заклад культури клубного типу, культурно-мистецька сфера регіону, геопросторова організація, клубна мережа, культурно-масові заходи, види та жанри мистецтва, клубні формування.

Serhiy Zadvorniy. Current development and geospatial organization of cultural clubs in Khmelnyts'kyi Oblast. *General features of cultural clubs, their types, functions and activities are examined. Basic aspects of club network formation and its current status in Khmelnyts'kyi Oblast are characterized based on standards of availability for population. Indices for the human-geographical research on clubs as structural elements of cultural-artistic activities of the region are defined. Regional differences in the supply to the clubs of material and human resources and services, and the clubs' holding of cultural events are analyzed. Territorial dimension in the development and distribution of the main types and genres of art activities and groups are outlined: instrumental music, theatre, circus arts, vocal and choral music, dance, folklore and ethnography, decorative arts, amateur associations and interest groups. Emphasis is placed on geospatial features in the development of cultural clubs in the cultural-artistic sphere of the region. A list of key issues and tasks to improve the performance and subsequent qualitative and quantitative development of the cultural club network in Khmelnyts'kyi oblast is presented.*

Key words: cultural clubs, cultural-artistic sphere of the region, geospatial organization, club network, cultural events, types and genres of art, club formation.

Актуальність проблеми. Сьогодні культурно-мистецька сфера (КМС) України, як і інші галузі господарства, перебуває у стані трансформації. Це, першою чергою, викликано тими суспільно-політичними, гуманітарними, економічними та іншими процесами, які почалися у нашій державі після проголошення незалежності. Вони наклали значний відбиток на дану сферу, що викликало у ній певні кризові явища, наслідки яких й нині повністю не подолані. У зв'язку з цим необхідно провести комплексне вивчення культурно-мистецької сфери та її складових частин, аби мати чітке бачення стану галузі для подальшого вдосконалення її розвитку. Також важливе значення тут приділяється суспільно-географічним дослі-

дженням, які дають можливість виявити проблеми розвитку КМС у різних регіонах.

При цьому важливим напрямом є вивчення територіальної організації культурно-мистецьких закладів, особливо на регіональному та локальному рівнях. Найбільш поширеними, доступними та первинними у задоволенні естетичних, творчих, дозвіллевих потреб населення є державні заклади культури клубного типу. Значна їх чисельність, територіальне поширення та зміни у функціонуванні, що виникли в сучасний період, вимагають першочергової уваги до себе. Тому дуже важливо вивчити основні аспекти сучасного стану розвитку та геопросторової організації клубних закладів у регіонах України, у даному випадку на прикладі Хмельницької області.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Суспільно-географічні дослідження територіальної організації культурно-мистецьких закладів були започатковані у другій половині ХХ ст., а особливий поштовх отримали з кінця 1980-х років, коли відбулися суттєві трансформаційні зміни у напрямках гуманізації та демократизації суспільства, зміни економічної системи. У різний час суспільно-географічним вивченням цих питань повністю або частково займалися О. О. Любіцева, Н. В. Моштанова, Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, Я. В. Остафійчук, М. Д. Пістун, І. І. Ровенчак, О. Г. Топчієв, Н. М. Флінта, О. І. Шаблій, Л. Т. Шевчук та інші.

Мета статті – охарактеризувати стан геопросторової організації закладів культури клубного типу (ЗККТ) Хмельницької області, визначити їхні типи, функції та провідні напрями діяльності, проаналізувати стан забезпеченості населення клубними закладами, глядацькими місцями у них, культурно-масовими заходами та ін.

Виклад основного матеріалу. Згідно з примірним “Положенням про клубний заклад” (Наказ Міністерства культури і туризму України № 35 від 23.05.2007 р.), клубний заклад – це палац, будинок культури, клуб, народний дім, молодіжний

центр, культурно-дозвіллевий комплекс, будинок мистецтв, будинок фольклору, будинок народної творчості, інший заклад системи Міністерства культури і туризму України, діяльність якого спрямована на створення, розповсюдження та популяризацію культурних надбань. Типи та різновиди клубних закладів залежать від місцевих умов і можливостей, з урахуванням інтересів і побажань населення (рис. 1).

Функціями клубних закладів є культурно-творча, виховна, пізнавальна, розважальна, методична. Головними завданнями клубного закладу є: задоволення культурно-дозвіллевих потреб населення; розвиток усіх видів та жанрів самодіяльної народної творчості, аматорського мистецтва, народних художніх промислів; створення та організація діяльності клубних формувань (творчих колективів, гуртків, студій, любителських об'єднань, клубів за інтересами); вивчення культурних запитів та розкриття творчих здібностей і обдарувань різновікових груп населення; підтримка соціально важливих культурних ініціатив; вироблення та запровадження нових моделей культурного обслуговування громадян.

Рис. 1. Типи та різновиди клубних закладів

На основі мети створення ЗККТ, їхніх основних функціональних напрямів роботи та завдань формуються головні види діяльності:

- ♦ створення та організація діяльності творчих колективів, гуртків, студій, любителських об'єднань та клубів за інтересами, інших клубних формувань;

- ♦ організація і проведення фестивалів, оглядів, конкурсів, виставок та інших форм показу результатів творчої діяльності клубних формувань;

- ♦ проведення спектаклів, концертів, інших театральних-видовищних заходів, у тому числі за участю професійних творчих колективів та окремих виконавців;

- ♦ організація та проведення масових театралізованих свят, народних гулянь, обрядів, ритуалів відповідно до місцевих звичаїв і традицій;

- ♦ організація дозвілля для різновікових груп населення, у т. ч. проведення вечорів відпочинку, дискотек, молодіжних балів, карнавалів, дитячих ранків та інших розважальних програм [4, с. 3-4].

Функціонування закладів клубного типу залежить від багатьох факторів, серед яких головними необхідно визначити:

- 1) рівень і якість життя населення, що визначає його потреби в організації дозвілля;

- 2) культурні традиції;

- 3) особливості заселення території та типи розселення;

4) політична ситуація в країні та політика уряду у сфері культури та мистецтва.

Важливе значення також надається вивченню клубної мережі – сукупності закладів клубного типу, що сформувалися та функціонують на певній території, виходячи із місцевих умов та культурних запитів населення. Територіальна організація ЗККТ та кількість місць у них регламентується нормативами забезпечення населення клубними закладами, схваленими постановою Кабінету Міністрів України у 1998 р. [4, с. 9]. Ці нормативи були запроваджені як орієнтовний напрям організації системи культурного обслуговування населення міст, селищ, сіл та не обмежують ініціативи місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування щодо розвитку клубних закладів.

Також важливе значення при формуванні мережі мають такі положення: 1) на території кожної сільської, селищної, міської ради має функціонувати як мінімум один (базовий) клубний заклад. Кількість місць у ньому визначається відповідно до сумарної чисельності населення всіх населених пунктів, що знаходяться на території ради, та наведеного нормативу; 2) у населених пунктах з кількістю жителів до 200 осіб запроваджується культурне обслуговування жителів базовим або найближчим клубним закладом; 3) у населених пунктах з кількістю жителів понад 200 осіб, розташованих далі, ніж за 5 кілометрів від базового (найближчого)

клубного закладу, має діяти свій клубний заклад; 4) у кожному районі діє районний будинок культури з методичною службою; 5) у кожному обласному центрі функціонує обласний центр (будинку) народної творчості як науково-дослідний, координативний, методичний центр або інший клубний заклад з аналогічними функціями [3, с. 9].

Окрім державних закладів культури клубного типу, в Україні існує ціла мережа приватних, комерційних установ, до яких належать центри дозвілля, культурно-дозвіллеві комплекси, спортивно-дозвіллеві комплекси, клуби-кафе, нічні клуби, клуби-казино. Саме вони користуються найбільшою популярністю у сучасній молоді. Це пов'язано зі зміною стилю та ритму життя сучасного суспільства, впливом масової культури, шоу-бізнесу, засобів масової інформації, а також потягом молодих людей після трудового та психологічного перенапруження до безтурботного, розважального відпочинку. Комерційні заклади клубного типу мають значніші, на відміну від державних, фінансові можливості, тому оперативніше реагують на потреби відвідувачів та кон'юнктуру ринку дозвіллевих послуг. Запорукою ефективної роботи будь-якого (незалежно від форми власності) закладу клубного типу є ґрунтовне вивчення культурно-дозвіллевих запитів та уподобань населення, їх аналіз, зіставлення з реальними можливостями закладу та врахування в подальшій діяльності [8, с. 180].

Таблиця 1

Нормативи забезпечення населення місцями у закладах культури клубного типу

Чисельність жителів, осіб	Кількість місць
до 500	100-150
від 500 до 1 тис.	150-200
Кількість місць у розрахунку на 1 тисячу осіб	
від 1 тис. до 3 тис.	150
від 3 тис. до 10 тис.	100
від 10 тис. до 20 тис.	70
від 20 тис. до 50 тис.	50
від 50 тис. до 100 тис.	30
від 100 тис. до 250 тис.	25
від 250 тис. до 500 тис.	20
понад 500 тисяч	10

Під час суспільно-географічних досліджень КМС регіону заклади культури клубного типу є її провідним структурним елементом (компонентом). Для аналізу рівня їхнього розвитку використовують цілий ряд показників, для кожного показника наводиться загальна кількість (абсолютна та в розрахунку на певну кількість жителів) та її динаміка, а також значення в розрізі основних адміністративно-територіальних одиниць, зокрема районів та міст обласного підпорядкування. Для ЗККТ основними є такі показники: кількість закладів різних видів (клубів, будинків і палаців культури, центрів дозвілля, центрів народної творчості тощо), кількість місць у них, кількість відвідувачів, матеріальна база, технічні засоби закладів (наявність

та кількість комп'ютерів, музичних центрів, відеокамер, телевізорів, фотоапаратів тощо, наявність факсу, кількість телефонізованих закладів культури клубного типу, доступ до Інтернету тощо), кількість працівників та їх якісні характеристики, фінансування, кількість заходів, що проводяться закладами культури клубного типу, кількість та якість клубних угруповань (гуртків, секцій, колективів, груп тощо) [7, с. 173].

У Хмельницькій області мережа закладів культури нараховувала на 01.01.2011 р. 1100 закладів культури клубного типу (6 % від загальної кількості по Україні). У порівнянні з 2009 роком вона зменшилась на 6 одиниць. В області створено і працює 56 поліфункціональних закладів, а саме 55

клубів-бібліотек (в Ізяславському районі – 10, Старосинявському – 9, Ярмолинецькому – 7, Кам'янець-Подільському – 6, Красилівському, Новоушицькому, Старокостянтинівському – по 5, Дунаєвському, Вінковецькому, Волочиському – по 2) та клуб дозвілля у Дунаєвському районі [5, с. 11]. Найбільше ЗККТ є в Кам'янець-Подільському (109), Хмельницькому (69) районах, а найменше – у Вінковецькому та Полонському районах (по 31). У місті Хмельницькому є 4 клубних заклади. Щодо забезпеченості населення районів та міст обласного підпорядкування глядацькими місцями, то вона найкраща у Старокостянтинівському та Чемеровецькому районах – відповідно 468,7 та 454 місць у розрахунку на 1000 жителів. Найнижчі показники – у містах обласного значення: від 5,4 (Хмельницький) до 15,1 (Нетішин), а серед районів – у Полонському (176,1 місць на 1000 жителів). Варто також зауважити, що переважна частина глядацьких місць припадає на ЗККТ, які розміщені у сільській місцевості, що тісно корелюється із розміщенням населення у селах області.

Динаміка кількості клубних закладів і місць у них за період 1995 – 2011 рр. (рис. 2) засвідчила повільне скорочення показників: клубних закладів – на 201 одиницю, місць у них – на 38 тис., це, пасамперед, пов'язано із кризовими економічними та демографічними явищами, що мають місце в області, як і в Україні загалом. Однак, поряд із такими негативними тенденціями, привертає увагу збільшення рівня забезпеченості населення місцями у ЗККТ – від 224,3 місця на 1000 осіб у 1998 р. до 234,4 місця у 2011 р. Слід також додати, що за результатами досліджень М. В. Кічурчак, рівень

забезпеченості населення регіонів України культурно-мистецькими закладами загалом у період 1991 – 2009 рр., погіршився, за винятком Вінницької, Івано-Франківської, Кіровоградської, Хмельницької областей та м. Севастополя [6, с. 76].

Заклади культури клубного типу в області мають невисокий рівень матеріально-технічного забезпечення, який знижується у період соціально-економічної кризи через відсутність належного фінансування. Як показує аналіз, найменш технічно оснащеними є заклади культури клубного типу у Лeticівському, Новоушицькому, Ізяславському, Славутському, Старосинявському, Ярмолинецькому районах [5, с. 12]. Щодо окремих складників, то, наприклад, кіноустановками найкраще забезпечені Кам'янець-Подільський (33) і Старокостянтинівський (20) райони, телевизорами – Теофіпольський район (40), комплектами музичних інструментів – Кам'янець-Подільський район (26) та міста Нетішин і Шепетівка (по 19). Однією із головних частин матеріально-технічної бази є наявність автотранспорту, адже для розвитку КМС це має неабияке значення, особливо для виїздів клубних формувань, творчих колективів на культурно-мистецькі заходи, проведення гастролів та інше. Найбільше одиниць автотранспорту є у закладах культурно-мистецької сфери Дунаєвського, Ізяславського та Красилівського районів – по 3. Сьогодні автотранспорт відсутній у Старосинявському, Ярмолинецькому районах, Нетішині та Шепетівці. Такий стан справ змушує звернути увагу на розробку і впровадження Державної програми “Клубний автобус”, що покращить культурно-мистецьке обслуговування населення.

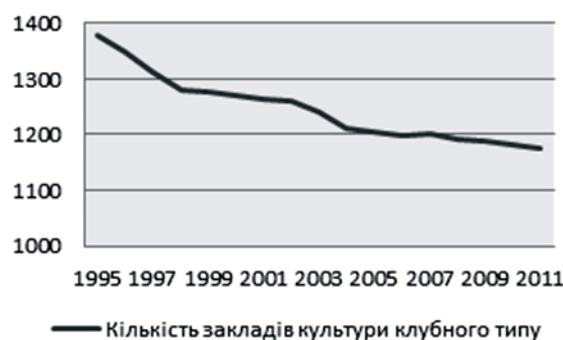

Рис. 2. Кількість закладів культури клубного типу у Хмельницькій області у 1995 – 2011 рр. [2]

Розвиток-культурно-освітньої роботи, народної творчості в області забезпечують 1764 творчі працівники, з яких 69 % мають фахову освіту: 335 (19 %) – вищу, 885 (50 %) – середню спеціальну, 229 (13 %) вищу та середню спеціальну не фахову, 318 (18 %) не мають освіти. Якісний відсоток спеціалістів найкращий у Дунаєвському (94 %), Шепетівському (81 %), Красилівському (72 %) районах, найгірший у Хмельницькому (29 %), Новоушицькому (39 %), Славутському (40 %),

Ізяславському (46 %) районах. Майже 50 % керівників творчих колективів мають передпенсійний або пенсійний вік. Але, незважаючи на непрості умови праці, низький рівень заробітної плати, працівники клубних установ області працюють на підвищення якості надання культурно-освітніх послуг населенню, розвиток народного аматорського мистецтва, на пошук інноваційних форм роботи [5, с. 12-13] (рис. 3).

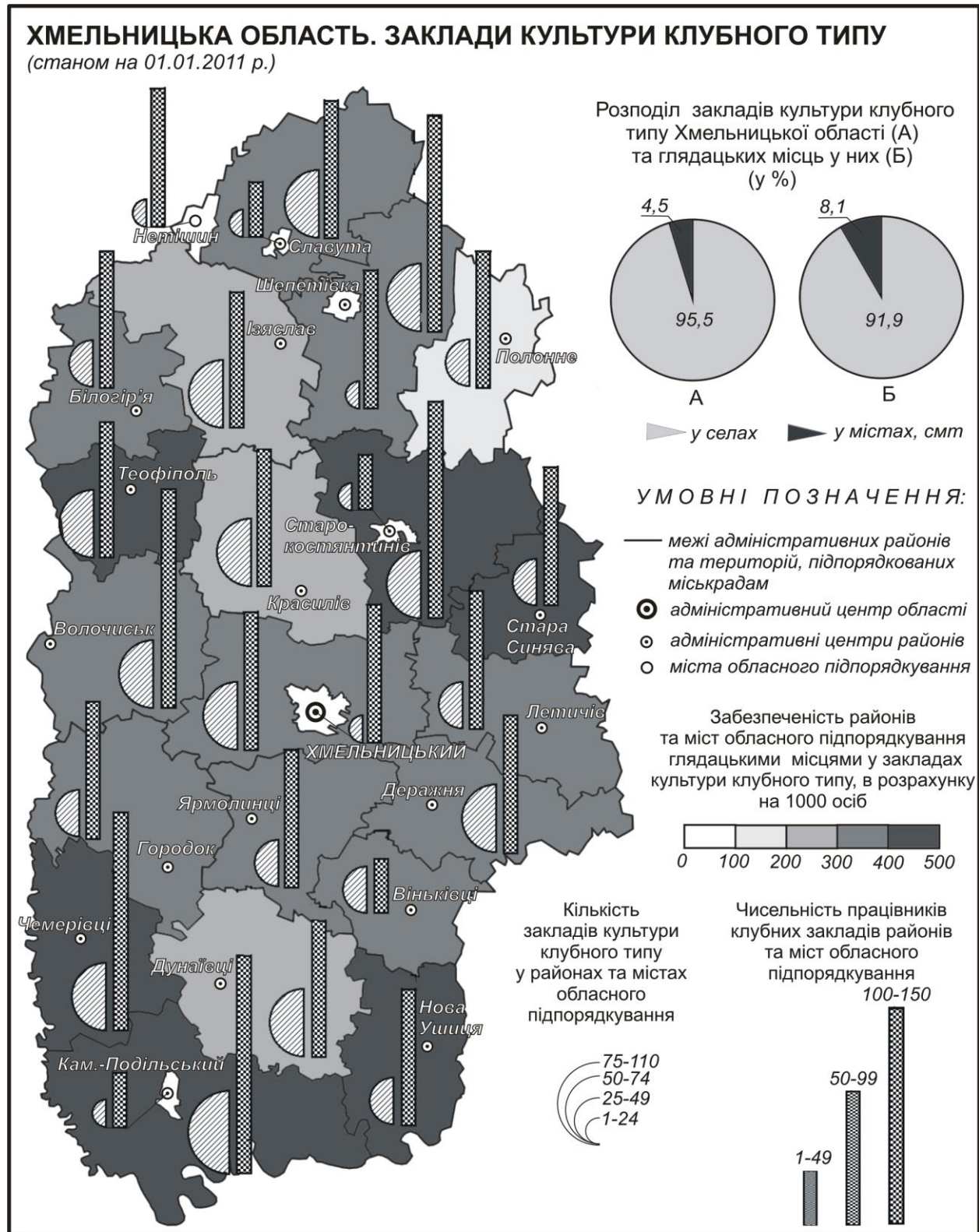

Рис. 3. Заклади культури клубного типу у Хмельницькій області

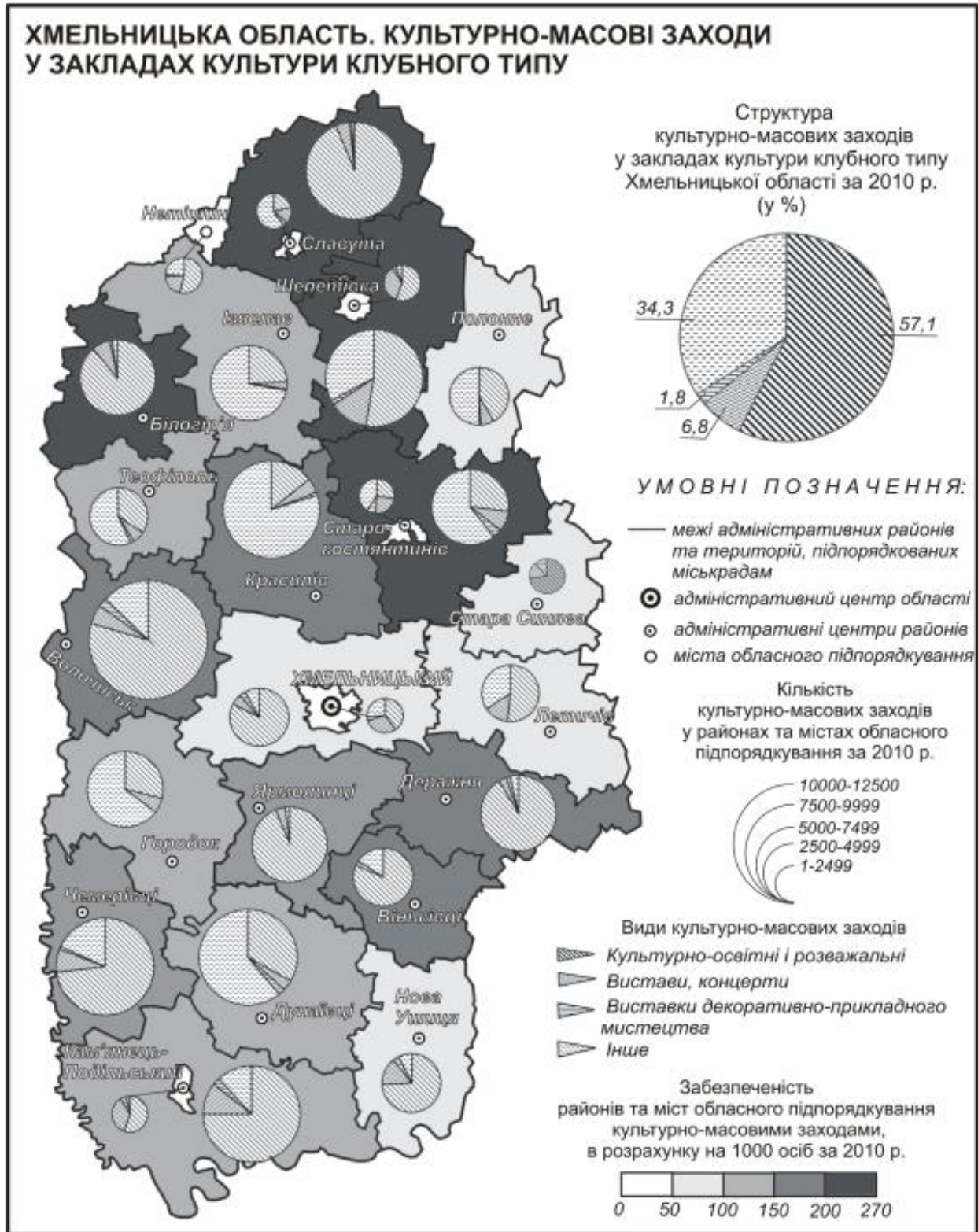

Рис. 4. Культурно-масові заходи у закладах культури клубного типу Хмельницької області

Нова ринкова економіка актуалізувала необхідність комерціалізації культурно-творчої діяльності клубних закладів. Платні послуги клубів, палаців і будинків культури все більше входять у практику їхньої роботи. Надходження коштів від платних послуг за всіма видами діяльності клубних закладів Хмельницької області у 2010 році складало 2904,4 тис. грн. (більше у порівнянні з 2009 роком на 274 тис. грн.), у т. ч. у районах – 2029,5 тис. грн., у містах – 874,9 тис. грн. Із загальної суми оренда приміщень склала 993,4 тис. грн. Найбільше платних послуг надали клуби і будинки культури Волочиського (309,2 тис. грн.), Кам'янець-Подільського (150,8 тис. грн.), Хмельницького (145,3 тис. грн.), Полонського (119,5 тис. грн.), Городоцького (118,2 тис. грн.) районів. Найменші суми від надання платних послуг населенню отримали клубні заклади Теофіпольського (15,7 тис. грн.), Летичівського (29,0 тис. грн.), Вінковецького (40,5 тис. грн.), Новоушицького (47,7 тис. грн.), Ізяславського (58,0 тис. грн.) районів [1, с. 82]. Триває пошук нових форм надання платних послуг клубними закладами області.

У загальній структурі культурно-масових заходів у ЗККТ Хмельницької області за 2010 р. культурно-освітні та розважальні заходи складають 68 811 (57,1 %), вистави, концерти – 8 168 (6,8 %), виставки декоративно-прикладного мистецтва – 2 109 (1,8 %), інші заходи – 41 336 (34,3 %) (див. рис. 4). Щодо співвідношення аматорського мистецтва та професійних колективів у виставах та концертах області, то переважна більшість належить першому – 95 %. Найбільша кількість заходів відбулась у Волочиському (10 153) та Дунаєвському (9 038) районах, а найменше – у Старосинявському районі (1 344). Найкраща забезпеченість населення культурно-масовими заходами у Шепетівському (268,8 заходів на 1 тис. жителів) і Славутському (246,6) районах. Найменше заходів у розрахунку на тисячу жителів у Старосинявському районі (62,2), а серед міст обласного значення – у Старокостянтиніві (2,7). Серед районних та міських будинків культури найбільше заходів відбулось у Кам'янець-Подільському міському будинку культури – 476 та Нетішинському міському палаці культури – 340.

Особливо варто відзначити, що сьогодні набуває все більшого значення розвиток та впровадження інноваційно-видовищних програм та шоу-проектів у ЗККТ, а також їхня спільна діяльність із національно-культурними товариствами та громадськими об'єднаннями області.

Власні територіальні особливості поширення та розвитку притаманні також видам та жанрам мистецької діяльності ЗККТ та клубних формувань. Так, одним із стабільних напрямів розвитку культурно-освітньої роботи є народне аматорське мистецтво. Станом на 01.01.2011 р. в області

нараховується 4 310 самодіяльних художніх колективів, в яких бере участь 42,2 тис. осіб.

Інструментальний жанр є одним із провідних у розмаїтті жанрів народної творчості. В області нараховується 270 колективів цього жанру, з них 55 носять звання “народний аматорський” та “зразковий”. Але за останні декілька років відчутна тенденція до зменшення кількості інструментальних колективів, попри те колективи інструментального жанру Красилівського, Дунаєвського, Вінковецького, Деражнянського, Теофіпольського, Чемеровецького районів працюють в достатній кількості і на належному виконавському рівні.

На сьогодні в області функціонує 666 аматорських театральних колективів із загальною кількістю учасників 6 699 осіб, з них 148 дитячих колективів, де займається 1 478 дітей. Звання “народний аматорський” мають 13 колективів, “зразковий” – 2. Також в області діє 688 гуртків художнього читання (6 047 учасників), 3 лялькові театри (37 учасників) та 122 художні бригади (1 162 учасника). Найкраще розвивається драматичний жанр у Білогірському, Вінковецькому, Волочиському, Деражнянському, Дунаєвському, Кам'янець-Подільському, Красилівському, Полонському, Славутському, Старокостянтинівському, Шепетівському районах, містах Хмельницькому, Нетішині, Шепетівці та Кам'янці-Подільському, де працюють народні аматорські колективи, здійснюється постановка нових вистав та програм.

Не отримує належного розвитку в області циркове мистецтво. Функціонує лише один цирковий народний аматорський колектив (46 учасників) у Полонському районному будинку культури.

Серед жанрів художньої самодіяльності вокально-хоровий займає важливе місце як найбільш масовий та доступний. У 2010 р. діяло 109 хорових колективів (2 623 учасники), 1 536 вокальних колективів (13 843 учасники), 1 ансамбль пісні і танцю, 3 ансамблі бандуристів (36 учасників) та 53 сімейні ансамблі (245 учасників). Звання “народний аматорський”, “зразковий” мають 89 колективів.

За підсумками 2010 р. у ЗККТ кількість аматорських хореографічних колективів налічує 540 одиниць, в яких займається 6 746 учасників. Найбільша кількість хореографічних колективів у Кам'янець-Подільському, Новоушицькому, Дунаєвському, Летичівському районах.

Особлива увага приділяється фольклору та етнографії. Найбільша кількість фольклорних колективів працює у Волочиському (46), Старосинявському (20), Шепетівському (17) та Білогірському (16) районах, загалом по області – 246 колективів, у яких займається 2 676 аматорів. Мають звання “народний аматорський” – 38, “зразковий” – 3. Найбільш поширеним є пісенний фольклор, найменш – музично-інструментальний фольклор,

фольклорний театр (Вертеп). Немає жодного фольклорно-хореографічного колективу.

Заклади культури клубного типу впродовж 2010 р. проводили цілеспрямовану роботу з розвитку декоративно-прикладного мистецтва. Як результат методистами будинків культури виявлено 324 майстри та умільці. Найбільше – у Білогірському (73), Дунаєвецькому (53), Новоушицькому (42), Полонському (36) районах. Зросла кількість любителів об'єднань декоративно-прикладного спрямування (139 одиниць) та в них учасників (797). Вишивкою займаються 659 учасників, писанкарством – 15, живописом – 17, декоративним розписом – 12. Позитивною є тенденція до збільшення кількості дитячих об'єднань. Сьогодні їх діє 59 (31 – з вишивки, 6 – з живопису, 3 – з різьби по дереву, по 2 – з лозоплетіння, соломоплетіння, писанкарства, виробів з каміння, по 1 – з кераміки та розпису, інших – 6) із 479 учасниками.

Щодо любителів об'єднань та клубів за інтересами, то їх в ЗККТ області працювало 444, найбільше у містах Нетішині, Кам'янці-Подільському, Славуті, Хмельницькому, а також у Старокостянтинівському, Новоушицькому, Краси́лівському, Вінковецькому, Дунаєвецькому, Шепетівському районах, повністю вони відсутні у Деражнянському та Полонському районах [5, с. 20-40].

Творчі колективи, клубні формування клубних закладів області активно беруть участь у культурно-масових заходах та відзначені на місцевому, регіональному, всеукраїнському та міжнародному рівнях.

Висновки. Заклади культури клубного типу, не зважаючи на цілу низку неподоланих проблемних явищ, диспропорцій у територіальних аспектах розвитку, залишаються одним із головних складників культурно-мистецької сфери Хмельницької області. Сьогодні клубні заклади потребують створення систематизованої, оновленої до сучасних запитів нормативно-правової бази; створення якісних та дієвих нормативів забезпечення населення клубними закладами та послугами у них відповідно до особливостей території та творчо-дозвільєвих запитів громади; підвищення професіоналізму та соціального забезпечення працівників клубних установ; залучення нових джерел фінансування та інновацій у сфері популяризації власної діяльності, що дасть змогу якісно покращити культурне обслуговування населення, а це, своєю чергою, позитивно відіб'ється на задоволенні культурних потреб громадян у розвитку народної традиційної культури, підтримки художньої творчості, іншої самодіяльної творчої ініціативи, організації дозвілля.

Література

1. Жалюк О. П. Творчо-комерційна діяльність закладів культури клубного типу / О. П. Жалюк // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2012. – № 1. – С. 80-84.
2. Заклади культури і мистецтва / Сайт Головного управління статистики у Хмельницькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm>
3. Закон України “Про культуру” від 14.02.2010 р. № 2778-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – Ст. 168 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>
4. Збірник нормативно-правових актів для керівників закладів культури клубного типу / Упоряд. А. В. Петрушкевич. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Рівне: Рівненський факультет НАКККіМ, 2010. – 23 с.
5. Інформаційний вісник (діяльність обласного науково-методичного центру культури і мистецтва, закладів культури клубного типу та початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів Хмельницької області за 2010 рік). – Хмельницький, 2011. – 56 с.
6. Кічурчак М. В. Оцінка рівня забезпеченості закладами культури і мистецтва в економіці України / М. В. Кічурчак // Економіст. – К., 2011. – Вип. № 4. – С. 75-77.
7. Моштаківа Н. В. До питання суспільно-географічного дослідження сфери культури регіону / Н. В. Моштаківа // Часопис соціально-економічної географії: міжрег. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – № 9 (2). – С. 170-178.
8. Поліщук Л. О. Заклади клубного типу України: сучасний стан та перспективи розвитку / Л. О. Поліщук // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 23. – С. 176-184.
9. Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 332 с.
10. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України: за ред. О. Г. Осауленка; від. за вип. Н. П. Павленко. – К.: ТОВ “Август Трейд”, 2011. – 560 с.
11. Топчів О. Г. Основи теорії суспільної географії / О. Г. Топчів. – Одеса: Астропринт, 2001. – 559 с.
12. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.

Стаття надійшла 3.04.2013 р.

УДК 911.3:615.83(477.85)

Клавдія Кілінська, Оксана Смик

ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ЗАХВОРЮВАНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ПРИКЛАДІ ТУБЕРКУЛЬОЗУ)

У статті представлений просторовий аналіз поширення туберкульозу в розрізі адміністративних районів Чернівецької області. Виявлені соціально-економічні, матеріально-технічні, психолого-менталітетні причини поширення хвороби, проаналізовані показники зменшення захворювання.

Ключові слова: туберкульоз, епідемія туберкульозу, смертність від туберкульозу, протитуберкульозні диспансери, туберкульозні відділення.

Klavdiya Kilins'ka, Oksana Smyk. Spatial analysis of morbidity in Chernivtsi Oblast (as exemplified by tuberculosis). This article presents a spatial analysis of tuberculosis by administrative districts of Chernivtsi Oblast. Socio-economic, logistical, psychological and mental causes for the spread of the disease are deduced, and rates of decline of the disease are analyzed.

Key words: tuberculosis, tuberculosis epidemic, mortality caused by tuberculosis, tuberculosis dispensaries, tuberculosis departments.

Актуальність дослідження. Епідемія туберкульозу в Україні за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я оголошена у 1995 році і з того часу продовжує прогресувати. Щогодини реєструються чотири нові випадки захворювання та один випадок смерті від цієї хвороби. Протягом останніх 15 років показник захворюваності на туберкульоз в Україні збільшився в 2,4 рази. Серед причин поширення захворювання – елементарне незнання і неграмотність. Відсутність інформації, високий темп життя, інформаційний тиск, постійний брак часу, а, отже, несистематичне і незбалансоване харчування – все це стресові моменти, які знижують захисні сили організму і сприяють розвитку захворювання. Водночас туберкульоз є соціальною хворобою, так як залежить від способу життя населення, якості харчування, інших чинників. З метою подолання епідемії туберкульозу у 2007 р. в Україні прийнято Закон “Про затвердження Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії захворюванню на туберкульоз на 2012 – 2016 роки” [4].

Ранніми ознаками туберкульозу є втрата маси тіла (5 – 10 і більше кг), слабкість, зниження працездатності та апетиту. Температура тіла зазвичай становить 37 – 37,5°C. Вказані симптоми можуть бути обумовлені й іншими захворюваннями, але при збереженні будь-якого з них протягом трьох тижнів і більше необхідно провести спеціальне обстеження. Початкові стадії туберкульозу не мають виражених клінічних проявів і виявити їх можна лише при своєчасному рентгенологічному обстеженні.

Зі 100 осіб, заражених туберкульозною паличкою, захворіють лише 5. Решта спокійно можуть співіснувати з нею, їх імунна система протягом довгого часу зможе утримувати збудника під контролем. Проте в разі ослаблення захисних сил організму збудник викликає хворобу. Це наче міна сповільненої дії. Що ж сприяє вибуху цієї міни? Перше – це якість харчування. Існують вагомі докази того, що голодування або недостатнє і незбалансоване харчування знижують опір організму. Друге – паління і

вживання алкоголю, споживання продуктів, що містять консерванти, харчові барвники, стабілізатори значно знижують захисні сили організму. Третє – інші захворювання (ВІЛ-інфекція, цукровий діабет, лейкоз) [3].

Сьогодні туберкульоз повернувся до людей у своїй новій формі, стійкій до більшості ліків. Неправильне лікування (спорадичний прийом препаратів, прийом не всіх призначених ліків, раннє припинення лікування) приносить більше шкоди, ніж користі, оскільки воно перетворює виліковну форму хвороби на невиліковну. І тоді вже вилікувати туберкульоз – довга, болісна, дороговартісна і не завжди успішна процедура.

Поширення туберкульозу обумовлено соціально-економічними, матеріально-технічними, психологічно-менталітетними чинниками, висвітлення яких на рівні просторового аналізу та виявлення причинно-наслідкових чинників є **метою** даної публікації.

Вклад основного матеріалу. У Чернівецькій області функціонує 3 протитуберкульозних диспансери (обласний клінічний, Молодійський міжрайонний і міський), Вашківцеве та Сокирянське туберкульозні відділення, 11 туберкульозних кабінетів, санаторії “Красноільськ” (для дорослих) і “Садгора” (для дітей).

В області щороку виявляють близько 500 хворих на туберкульоз, помирає від цієї хвороби близько 100 осіб. У 2011 р. зареєстровано 311 хворих на туберкульоз. Загальний показник по області на 100 тисяч осіб населення – 35,92. Найбільше хворіють на туберкульоз у Глибоцькому, Путильському, Вижиницькому районах, найменше – у Новоселицькому і Герцаївському районах (табл. 1).

У Кіцманському районі щороку виявляють близько 30-40 хворих на туберкульоз, помирає від цієї хвороби близько 10 осіб. Діяльність галузі охорони здоров'я Кіцманського району в 2011 році була спрямована на забезпечення стабільної роботи медичних закладів в умовах економічної кризи, зміцнення та модернізацію їх матеріально-технічної

бази, покращення якості обслуговування населення, забезпечення доступу до медичних послуг, поліпшення стану здоров'я та продовження тривалості життя мешканців району. Проводилась значна робота з покращення якості медичної допомоги, поліпшення

умов перебування хворих у стаціонарі та амбулаторно-поліклінічних закладах. Станом на 1 січня 2012 р. все населення району обслуговується на засадах загальної практики сімейної медицини (ЗПСМ), мережа закладів налічує 3 відділення і 12 амбулаторій ЗПСМ [7].

Таблиця 1

Щорічна загальна кількість виявлених захворювань на туберкульоз і смертей від нього в адміністративних районах Чернівецької області (за даними 2011 – 2012 рр.)

№ з/п	Райони	Кількість хворих на туберкульоз, осіб	Кількість смертей від туберкульозу, осіб
1	Кіцманський	36	10
2	Заставнівський	20	5
3	Новоселицький	15	-
4	Хотинський	25	8
5	Кельменецький	20	4
6	Сокирянський	25	-
7	Вижницький	35	15
8	Сторожинецький	-	-
9	Глибоцький	58	15
10	Герцаївський	16	3
11	Путильський	31	-

У Заставнівському районі щороку пересічно виявляють 20 хворих на туберкульоз, помирає від цієї хвороби близько 5 осіб. Показники захворюваності на туберкульоз у районі протягом останніх 3-х років мають тенденцію до збільшення. Захворюваність активним туберкульозом по Заставнівському районі за 2009 р. – 51,5, 2010 р. – 46,2, 2011 р. – 54,3 на 100 тис. осіб.

У Новоселицькому районі у 2011 році виявлено 15 хворих на активний туберкульоз органів дихання. Всі хворі госпіталізовані та проліковані в обласному протитуберкульозному диспансері. У 2008 та 2010 роках було придбано дезінфекційні засоби для проведення щоденної поточної дезінфекції в туберкульозних вогнищах. Щороку проводилося фінансування достатньої кількості туберкуліну для проведення туберкулінодіагностики дітям та підліткам.

У Кельменецькому районі щороку виявляють близько 20 хворих на туберкульоз, помирає від цієї хвороби близько 4 особи. Показники захворюваності туберкульозу в Кельменецькому районі протягом останніх 3-х років мають тенденцію до збільшення. Так, захворюваність населення району становила у 2009 р. 49,3 особи, у 2010 р. – 34,4, а у 2011р. – 50,8 особи на 100 тис. осіб населення. Високий рівень захворюваності на туберкульоз обумовлений неефективністю заходів, спрямованих на переривання ланцюга передачі туберкульозної інфекції, через недостатнє та несвочасне виявлення та лікування хворих на відкриті форми туберкульозу, недостатнє фінансування, низькою мотивацією населення до своєчасного звернення за медичною допомогою та недостатнім доступом до отримання медичних послуг з боку уразливих до захворювання на туберкульоз верств населення. Особливу небезпеку становить поєднання туберкульозу з ВІЛ-інфекцією серед уразливих до інфікування ВІЛ груп населення.

У Хотинському районі щороку виявляють близько 25 хворих на туберкульоз, помирає від цієї хвороби близько 8 осіб. Показники захворюваності від туберкульозу в Хотинському районі протягом останніх 3-х років мають тенденцію до зниження, як і в області. Так, захворюваність населення району в розрахунку на 100 тис. осіб становила: у 2009 р. – 45,0 (в області – 49,5), у 2010 р. – 34,9 (в області – 49,2), у 2011 р. – 38,3 (в області – 48,8). Разом з тим, у Хотинському районі, як і в області, зростає рівень мультирезистентного туберкульозу. Мультирезистентний туберкульоз мають 12 % хворих з новими випадками (по області – 16 %). У районі 64,0 % хворих на туберкульоз становлять непрацюючі особи працездатного віку, 24,0 % – особи пенсійного віку.

У Сокирянському районі щороку виявляють близько 25 хворих на туберкульоз. Показники захворюваності від туберкульозу протягом останніх 3-х років мають тенденцію до зниження. Так, захворюваність населення району становила в 2010 р. 82,8, у 2011 р. – 51,4, у 2012 р. – 47,1 особи на 100 тис. населення. Мультирезистентним туберкульозом хворіють 16 % тих, у кого виявлені нові випадки захворювання і 44 % хворих з повторними випадками туберкульозу. 74,6 % хворих на туберкульоз є непрацюючими особами працездатного віку, 26,4 % – особами пенсійного віку. Це свідчить про те, що туберкульоз є хворобою в основному соціально незахищеної частини населення.

У Вижницькому районі щороку виявляють близько 35 хворих на туберкульоз, помирає від цієї хвороби близько 15 осіб. Захворюваність серед сільського населення в районі – 49,1 особи на 100 тис. населення (в області – 44,2 особи). Розповсюдженість усіма формами активного туберкульозу становить 194,0 особи на 100 тис. населення (в області – 148,6 особи). В районі високою залишається смертність від туберкульозу – 17,8 (в області – 9,3). Така ситуація

зумовлена соціально-економічними та медичними чинниками, зокрема, зниженням рівня життя населення та наявністю значної кількості хворих осіб, що повернулися з місць позбавлення волі, недостатнім фінансуванням протитуберкульозних заходів, поширенням хіміорезистентного туберкульозу та ВЛІ-інфекції. Формують несприятливу епідемічну ситуацію із захворюваності на туберкульоз найбільш вразливі соціальні групи населення, кількість яких в період затяжної економічної кризи значно зросла. Рівень мультирезистентності становить 10 % від кількості нових випадків захворювання і 30 % від кількості рецидивів. Поширення хіміорезистентного туберкульозу призводить до значних економічних збитків, оскільки підвищує вартість лікування у 100 разів [2]. Погіршує становище епідемія ВЛІ/СНІДу. Понад 30 % ВЛІ-інфікованих хворіє на туберкульоз, близько 40 % з числа хворих на СНІД від нього помирає. В районі на обліку знаходяться 21 особа ВЛІ-інфікованих, у т. ч. хворих на ВЛІ у поєднанні з активним туберкульозом – 4 особи, а на ВЛІ у поєднанні з активним туберкульозом і наркоманією – 2 хворих. У Вишнівецькому районі 70,8 % хворих на туберкульоз становлять непрацюючі особи працездатного віку, 15,6 % – особи пенсійного віку.

У Сторожинецькому районі за 2008 – 2011 рр. виявлено близько 200 хворих на туберкульоз. Більше половини з тих, у кого вперше виявлено хворобу, мають деструктивну форму туберкульозу. Показник захворюваності по району протягом останніх 3-х років дещо стабілізувався. Погіршує становище епідемія ВЛІ/СНІДу. Понад 30 % ВЛІ-інфікованих хворіє на туберкульоз, близько 40 % з числа хворих на СНІД від нього помирає. 74 % хворих на туберкульоз становлять непрацюючі особи працездатного віку та близько 15 % – особи пенсійного віку.

У Глибоцькому районі у 2011 – 2012 рр. виявлено 58 хворих на туберкульоз, із них 32 – з активним бактеріовиділенням, що складає 40,1 особи на 100 тис. населення. Померло від цієї недуги за цей період 15 хворих. Більше половини з вперше виявлених хворих мають деструктивну форму туберкульозу. Більшість із них мають занедбані форми туберкульозу. Показник захворюваності у районі дещо стабілізувався і у 2010 р. становив 178,6 особи на 100 тис. населення, у 2011 р. – 152,0 особи на 100 тис. населення. 81 % хворих на туберкульоз становлять непрацюючі особи працездатного віку, 17 % – пенсійного віку.

У Герцаївському районі щороку виявляють близько 15-16 хворих на туберкульоз, помирає від цієї хвороби 2-3 особи. Показник захворюваності в районі протягом останніх 4-х років стабілізувався. Так у 2008 р. він становив 43,3 особи на 100 тис. населення, у 2011 р. – 48,8 особи. 47 % хворих на туберкульоз становлять непрацюючі особи працездатного віку. Серед хворих, які перебувають на диспансерному обліку у лікаря фтизіатра, є особи з хіміорезистентністю туберкульозу та з ВЛІ-інфекцією, 3 хворих взяті на диспансерний облік після звільнення з місць позбавлення волі.

Ключовими проблемами протидії захворюванню на туберкульоз у Герцаївському районі є: незадовільний стан здоров'я населення, недостатнє медикаментозне і матеріально-технічне забезпечення закладів охорони здоров'я, недостатні фінансові ресурси для забезпечення ефективних протитуберкульозних заходів. Метою районної програми протидії захворюванню на туберкульоз є поліпшення епідемічної ситуації шляхом зниження показників захворюваності та смертності населення від туберкульозу, запобігання розвитку хіміорезистентного туберкульозу, підвищення ефективності лікування, удосконалення системи підготовки і перепідготовки медичних працівників, поліпшення лабораторної діагностики туберкульозу шляхом впровадження адаптованої ДОТС-стратегії.

У Путильському районі показники захворюваності від туберкульозу протягом останніх 2-х років мають тенденцію до збільшення. Так, захворюваність населення району становила у 2011 р. 25, а у 2012 р. – 31,0 особи на 100 тис. населення. У районі 97 % хворих на туберкульоз становлять непрацюючі особи працездатного віку, 3 % – особи пенсійного віку. На обліку в тубкабінеті Путильської центральної районної лікарні знаходиться 390 хворих на туберкульоз. Тільки за три останні роки в районі виявлено 23 хворих. Захворюваності на туберкульоз у районі в розрахунку на 100 тис. осіб не перевищує середньообласні показники

Висновки. У Чернівецькій області, як і в Україні загалом, зростає рівень мультирезистентного туберкульозу. Високий рівень захворюваності на туберкульоз та поширення мультирезистентного туберкульозу обумовлені неефективними заходами, які спрямовані на переривання ланцюга передачі туберкульозної інфекції, через недостатнє та несвоєчасне виявлення та лікування хворих на відкриті форми туберкульозу, недостатнє фінансування, недосконалість лабораторної мережі з мікробіологічної діагностики туберкульозу, низькою мотивацією населення до своєчасного звернення за медичною допомогою та недостатнім доступом до отримання медичних послуг з боку уразливих до захворювання на туберкульоз верств населення.

Останніми роками завдяки проведенню організаційних, лікувально-профілактичних та протиепідемічних заходів показники захворюваності населення на туберкульоз мали тенденцію до стабілізації. Так, захворюваність всіма формами активного туберкульозу у 2010 р. склала 26,6 особи на 100 тис. населення, у 2011 р. – 26,0 на 100 тис. населення. Розповсюдженість туберкульозу залишається майже на одному рівні: –150,0 осіб на 100 тис. населення.

Смертність населення в області від туберкульозу у 2011 р. порівняно з 2010 р. зменшилась з 5,4 до 5,0 осіб на 100 тис. населення В області прийнята Програма протидії захворюванню на туберкульоз на 2013 – 2016 роки. Дана програма має на меті поліпшити епідемічну ситуацію та знизити захворюваність на туберкульоз [4].

Туберкульоз називають основною причиною смертності від інфекційних хвороб в країні. На сьогодні виліковуються лише 50 % хворих на туберкульоз, тільки кожен другий виходить з хвороби здоровою людиною. Натомість, “європейська норма” – 85 %, тобто з шістьох хворих виліковують п'ятьох. За міжнародною домовленістю, кількість хворих на туберкульоз необхідно зменшити на 50 % до 2015 року. У світі є багато регіонів, де показники захворюваності цією недугою знижуються. Позитивні

тенденції спостерігаються в Азії, Центральній Європі, Прибалтиці. У зоні особливого ризику – країни пострадянського простору. Однак саме в Україні епідемія туберкульозу набула найбільш широких масштабів порівняно з колишніми республіками СРСР (за винятком Росії, яка тут лідирує). Водночас парадоксальною є та ситуація, що лише 28 % українців (за даними соціологічних опитувань) знають, що в країні існує епідемія туберкульозу.

Література і джерела

1. Кілінська К. Захворюваність населення Чернівецької області / К. Кілінська, О. Смик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль: СМП “Тайп”. – 2009. – № 2 (випуск 26). – С. 45-51.
2. Найбільше на туберкульоз хворіють на Вишниччині, найменше – на Путильщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.molbuk.ua/Chernovtsy
3. На Новоселиччині відбулося засідання Координаційної ради з питань протидії туберкульозу, наркоманії та ВІЛ-інфекції/СНІДу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.novoselica-rda.cv.ua
4. Глибощка районна програма протидії захворюванню на туберкульоз у 2013 – 2016 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gromady.cv.ua.
5. Смик О. Захворювання населення Чернівецької області: характеристика основних видів захворювання та хвороб / О. Смик // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2012. – Вип. 614–615 : Географія. – С. 105-107.
6. Туберкульоз в Кельменецькому районі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gromady.cv.ua
7. Туберкульоз в Кіцманському районі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gromady.cv.ua
8. Туберкульоз в Сокирянському районі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gromady.cv.ua

Стаття надійшла 29.02.2013 р.

УДК 913:911.3

Михайло Рутинський

ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ КУРОРТНОЇ СПРАВИ В ГАЛИЧИНІ, РОЗРОБЛЕНІ В XVI СТОЛІТТІ КОРОЛІВСЬКИМ МЕДИКОМ ВОЙЦЕХОМ ОЧКОМ

Підвалини географічного, гідрологічного й курортологічного наукового вивчення краю, а також засади організації курортної справи в Галичині розроблені в XVI ст. ученим-енциклопедистом Войцехом Очком. Він залишив нам перші писемні згадки про функціонування на українських землях у XVI ст. таких курортних осередків як Шкло (Яворівські теплиці), Городоцькі теплиці, Трускавецько-Дрогобицький, “джерела під Воловцем” (води Поляно-Свалевської групи курортів), Милятичі і Микулинці. Розглянуто роль В. Очка в царині обґрунтування доцільності організації медико-географічного вивчення мінеральних вод та відкриття бальнеологічних курортів у Галичині наприкінці XVI ст. Фактологічний матеріал творчих напрацювань ученого покладено в основу історико-географічного аналізу особливостей започаткування курортної справи на українських землях.

Ключові слова: мінеральні води, бальнеологічні курорти, історична географія, Галичина, В. Очко.

Mykhaylo Rutyns'kyi. Fundamentals of resort business in Galicia, developed in the XVI century by the royal medic Wojciech Oczko. *The foundations of geographical, hydrogeological and balneological studies of the region, as well as the principles of spa business in Galicia were developed in the XVI century by the scholar Wojciech Oczko. He left us the first written mention of the functioning on the Ukrainian lands in XVI century such spa centers as the Shklo (Yavoriv hothouses), the Horodok hothouses, the Truskavets-Drohobych sources, the Volovets sources (waters of the Polyana-Svalyava resort group), Mylyatychi and Mykulyntsi.*

The role of W. Oczko in the field of medical rationale for the geographical study of mineral waters and the opening of spa resorts in Galicia at the end of the sixteenth century was examined. Factual materials collected by the scholar were used for the underlying historical-geographical analysis characterizing the beginnings of resort business on this Ukrainian territory.

In his "Cieplice" W. Oczko set out to compile all then known assessments of relationships among the atmospheric, surface and groundwaters, the relationship between climate and water supply of countries, the distribution of marine catchment basins, the teaching about the genesis of underground thermal and cold mineral waters, as well as patterns of their geographic distribution, the reasons for their diverse organoleptic-chemical composition and different concentration levels of dissolved salts in water. Most of the author's judgment was at the time considered heretical (drawn from pagan heresy). Thus, while W. Oczko referred the skeptical reader to quotations from St. Thomas or biblical wise men, some of his natural geographic conclusions were quite revolutionary and contradicted the dogmas of the Church.

In general, the first part of Oczko's work – over a hundred pages of analysis – is theoretical natural science and geography-hydrography. Its examples include a separate section of the river Nile and its life-giving floods, and on the Dnieper, which, taking in the waters of the Pripjat and Desna, widely spreads and deepens, allowing for fish "to be better, as anyone can verify in Kyiv".

The final part of the paper is, in fact, local history and geography, resource and hydrographic, medical-resort and balneotherapeutic-methodical research of the Shklo resort. The book, commissioned by King Stefan Batory, is based on Oczko's field work to study the healing waters and public baths of Rus (now western Ukraine).

Oczko's "Cieplice" treatise summarizes all the achievements of ancient balneologists and ancient and medieval physicians. It provides a hydrographic description of surface and groundwater from Chile to the trans-Volga Tartary. It describes the typology of mineral waters and general theoretical principles of balneology. It analyzes the approaches to hydrotherapy in the resorts of Italy and France, and provides a number of recommendations for effective balneotherapy based on different sources of mineral waters in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Two hundred years later it still served as a scientific and a practical guide for the Galician doctors. They used it to verify symptoms before recommending patients to a particular resort, set prescriptions for external and internal use of mineral waters, clearly following the principles of balneotherapy developed by W. Oczko.

Key words: mineral waters, spa resorts, historical geography, Galicia, W. Oczko.

Актуальність теми. Історико-географічні умови становлення у XVI ст. курортної справи в Галичині вирізняє низка специфічних регіональних рис. У цей період курорти, у класичному значенні цього поняття, існували лише в окремих країнах Західної Європи і поділялися на два типи: аристократичні терми при королівських/герцогських дворах та святі джерела й купелі для простолюду під опікою монастирів. На території Речі Посполитої до 80-х років XVI ст. офіційних курортів не було, католицька церква жорстко і категорично засуджувала богопротивні купальні процедури, хоча осередки стихійного народного самолікування деінде функціонували з діда-прадіда. Завдяки працям Войцеха Очка маємо змогу дослідити характерні риси трансформації тогочасного світогляду, поширення серед посполитої шляхти прогресивних італійських медичних ідей та переконань у доцільності організації в королівстві оздоровниць на кшталт італійських і чеських терм. Отож, актуальним є історико-географічне дослідження організації курортної справи на українських землях у контексті творчого переосмислення багатой краєзнавчої спадщини учених минулого, формування на її основі сучасних теоретико-методологічних засад, пріоритетних завдань і дороговказів геопросторового розвитку рекреаційного комплексу регіону.

Мета даної роботи – дати стислий історико-географічний аналіз творчих напрацювань ученого-енциклопедиста Войцеха Очка в царині обґрунтування теоретичних положень бальнеології та практичних студій над організацією курортної справи в Галичині. А насамперед – актуалізувати основні творчі напрацювання й оцінити внесок цього ученого у ресурсно-географічне вивчення бальнеологічно-курортного потенціалу галицького терену.

Останні дослідження з проблематики. Проблематика історико-географічних досліджень території Західної України та вивчення наукової спадщини окремих персоналій географічної науки і краєзнавства минулих століть є предметом численних наукових праць і розвідок сьогодення. Питання історії географії і галицького краєзнавства, еволюції його теоретичних і прикладних напрацювань і напрямів розвитку нині розробляються цілою низкою українських учених, з яких найбільший доробок мають представники львівської, чернівецької, тернопільської, київської та житомирської наукових шкіл краєзнавства: О. І. Шаблій, М. Ю. Костриця, Я. І. Жупанський, В. П. Круль, П. Т. Тронько, Я. В. Верменич, Я. І. Серкіз, І. І. Ровенчак, Р. М. Лозинський, О. І. Вісьтак, С. П. Кузик, О. О. Любіцева, О. В. Заставецька, Я. О. Мариняк, О. І. Дутчак, М. Й. Рутинський, С. В. Трубочанінов, Я. В. Луцький, Є. В. Панкова,

Т. А. Дьорова, І. О. Андрухів, Б. М. Гаврилів,
В. П. Лавринюк та інші.

Виклад основного матеріалу. Войцех Очко (1537 – 1599) – фундатор польської й української бальнеології, видатний учений-енциклопедист, медик, гідрограф, природознавець і мандрівник

західноукраїнськими теренами у другій половині XVI ст. Наукові кола Польщі й України називають В. Очко піонером у царині розвитку наукової бальнеології і курортної справи на землях історичної Речі Посполитої [4].

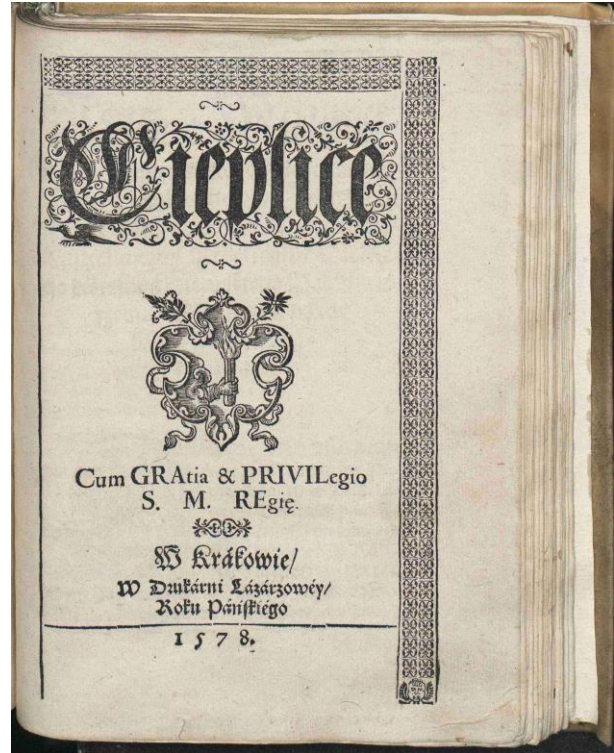

Рис. 1. Портрет королівського лейб-медика Войцеха Очка (взято з веб-сайту Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie) та титульний аркуш його трактату “Cieplice” (“Теплиці”) [2, s. 4].

Войцеха Очка сучасники вважали одним з найосвіченіших мужів Речі Посполитої. 1565 року він відправився вивчати медицину до Італії, слухав лекції в університетах Болоньї та Падуї, потім навчався в Іспанії та Франції у прославленій школі медицини в Монпельє. Після повернення на батьківщину у 1569 р. з дипломом доктора філософії та медицини В. Очко набув такої популярності, що невдовзі був обраний на посаду королівського лейб-медика і був ним за правління Сигізмунда-Августа, Стефана Баторія і Сигізмунда III Вази. Супроводжуючи у походах войовничого короля С. Баторія, пройшов від узбережжя Балтійського моря (Гданський похід 1577 р.) до дрімучих лісів Московії (Ліфляндський похід 1579 р.), був свідком гордих передсмертних промов прославлених козацьких отаманів Івана Підкови перед стратою у Львові (1577) і Северина Наливайка перед четвертуванням у Варшаві (1597), облоги Пскова (1579) і процедури принизливої капітуляції московського царя Івана Грозного перед похідними тронами короля Стефана Баторія і папи Григорія XIII з подальшим підписанням статей Ям-Запольського миру (15.01.1582) та інших буремних подій епохи.

Як королівський лікар, В. Очко мав винятковий авторитет і постійно на запрошення магнатів їздив країною від міста до міста, у мандрах

черпав інформацію про природу й уклад життя простого люду, у т.ч. про ефективні методи народної медицини, традиції зільництва та народні самолічниць при соляних жупах і святих джерелах.

Перу ученого належить ряд публікацій у галузі медицини. 1578 року видруковано його перший трактат “Cieplice” (“Теплиці”) – працю, що заклала новий напрям наукових студій цілої плеяди польських і українських бальнеологів подальших століть. Того ж 1578 року В. Очко видав фундаментальний підручник з медицини “Opera medica”. А 1581 року побачили світ медичні праці “Przymiot” (“Пшимет”) та “Descriptio herbarum” (“Опис цілющих трав”). На жаль, десятки інших творів і нотаток ученого загубилися в часі.

Найбільшою медичною працею ученого є “Пшимет”, де в окремому розділі “Теплиці” розглянуті питання курортної терапії. В ньому В. Очко розвинув типологію тогочасних курортів Європи за мінеральними водами і за медичною спеціалізацією. Далі здійснив комплексний аналіз показів та протипоказів при відвідуванні курортів різних типів. Подав цілу низку практичних порад, розписав методики зовнішнього та внутрішнього застосування мінеральних вод, принципи дотримання курортного режиму з відпочинком, дієтами й теренкурами. Обґрунтував ефективність

курортного лікування невиліковних на той час венеричних захворювань.

Проте найціннішою для нас є його попередня праця “Теплиці” 1578 р. видання. У ній В. Очко поставив за мету узагальнити всі відомі на той час судження щодо зв'язку між атмосферними, поверхневими і підземними водами, між кліматом і обводненістю країн, про розподіл водозбірних морських басейнів, вчення про генезис підземних термальних і холодних мінеральних вод, а також про закономірності їх географічного поширення, причини їх розмаїтого органолептично-хімічного складу і різних рівнів концентрації у водах розчинених солей. Більшість авторських суджень на той час усе ще вважалися еретичними (почерпнутими з язичницьких ересей). Отож, хоча В. Очко відсилав скептично налаштованого читача до тих чи інших цитат Св. Фоми чи біблійних мудреців, окремі природничо-географічні висновки вченого звучали доволі революційно та суперечили догматам Церкви. (Наприклад, давньогрецьке вчення про кругообіг води в природі В. Очко хитромудро ув'язав із відкритою в IX ст. до н. е. Богом цареві Соломону премудрістю: “Всі річки течуть в море, але море не переповнюється: до місця, звідки ріки течуть, вони повертаються, щоб знову плисти” (Еклезіаст 1:7).

Загалом же перша частина праці В. Очка – а це понад сотня сторінок аналітики – має теоретично-природознавчий і географо-гідрографічний характер. Скажімо, є в праці окремий розділ про річку Ніл і її життєдайні розливи, є і про річку Дніпро, яка, прийнявши води Прип'яті і Десни, широко розливається й поглиблюється, через що навіть риба “стає ліпшою, як в тому кожен може пересвідчитися під Києвом” [2, с. 61].

Підсумкову частину праці присвячено, власне, краєзнавчо-географічним, ресурсно-гідрографічним, медико-курортологічним і бальнеотерапевтично-методичним дослідженням курорту Шкло. Адже готувалася книга на замовлення короля Стефана Баторія за результатами поїздки придворного медика на Русь з метою дослідження тамтешніх цілющих вод і народних купалень.

“Дві обставини спонукали мене, милостивий пане, тут на Русі перебуваючи, про теплиці написати: перша, що був посланий королівською милістю для дослідження Яворівських [теплиць – М. Р.], що з себе представляють і до чого придатні... Друга, що приїхавши туди й зустрівши чимало людей, не знайшов жодного, хто б належно загосподарював теплиці...” [3, с. 479]. Такими словами 10 липня 1578 р. розпочинає свій звіт В. Очко королю С. Баторію.

Теплиці – це давнє слов'янське означення оздоровниці, еквівалент латинської поняття “Терми”. Найдавніші слов'янські оздоровниці досі зберегли у своїх назвах слово “Теплиці” (наприклад, Доленске Теплице, Моравске Теплице в Словенії, Істарске Теплице, Струбіцке Теплице в Хорватії, Теплице в Чехії, Тренчанске Теплице, Турчанске Теплице, Склене Теплице, Раєцке Теплице в Словаччині, Теплице-Сленске-Здруй у Польщі).

Німецьке поняття “курорт” лише наприкінці XIX ст. завдяки зусиллям іменитих німецьких і російських курортологів витіснило з наукової літератури давніший слов'янський еквівалент. Проте на рівні власних назв курорти слов'янських країв, здебільшого, зберегли в назвах частки-означення Теплице, Терме, Купеле, Лазне, Здруй.

XV – XVI ст. – епоха “народження” більшості сучасних європейських курортів. Мережа центрів оздоровлення й розваг титулованої європейської еліти поступово почала відроджуватись зі зміцнення позицій світської влади. У середньовіччі відомими курортами Європи стали Пломб'єр-ле-Бен і Ахен (Франція) – улюблені місця відпочинку французьких королів. Слава про чудодійні цілющі властивості окремих мінеральних джерел передавалася із вуст в уста та спонукала дедалі більшу кількість можновладців принаймні на деякий час перебиратися у ці курортні місцини з метою оздоровлення. Довкола виходів мінеральних джерел у Франції, Німеччині, Італії зводилися замські резиденції феодалів, розросталися селища, що впродовж XV – XVI ст. поступово перетворилися на загальновідомі курортні містечка (Евіан, Віші, Карлсбад, Абано-Терме, Баден-Баден, Вісбаден, Марієнбад і ін.).

З XVI ст. Європою поступово поширилася практика прийому на курортах грязевих ванн. Моду на такі курортні процедури започаткувала французька королева Маргарита Наварська (1492 – 1549), яка часто відвідувала грязеві ванни в піренейських лазнях “Cauterets”. У середині XVI ст. вперше після падіння давньоримського ладу в Європі на законодавчому рівні Габсбургами було регламентовано правила створення, облаштування та експлуатації курортних закладів. На найбільшому тогочасному курорті Карлсбаді (суч. Карлові Вари у Чехії) уперше в світі запроваджено чіткий облік рекреантів, уведено спеціальний курортний податок, який знімався з пацієнтів, та уніфіковано порядок проведення лікувальних процедур [5].

Монархи ставали законодавцями моди на дотримання здорового способу життя. Піддався королівським віянням і Стефан Баторій, коли повелів придворному медику В. Очку підшукати в його державі місце для облаштування королівських теплиць західноєвропейського кшталту.

Найбільшу славу в королівстві на той час мали старожитні Яворівські та передкарпатські лічниці на Русі. За давнім звичаєм у Яворівських теплицях подорожній люд традиційно лікував виснажених (паршивих) коней, під Дрогобичем нафтовими і ропними водами зцілювано рани, корости й паралічі, під Воловцем на цілющих водах погоничі худоби зупинялися на кілька днів, щоб підлікувати ноги волам і т. і. [3, с. 497-498].

В. Очко інформував короля “...про масло, яке біля Дрогобича на окниськах чи на банях чимало збирають: що воно саме по собі на поверхню впливає, а на воді подібно до смоли згущується; жирного складу, проти корост, сверблячок (...) та інших захворювань дуже помічне. Його тамтешний

люди називає ропою... Якби ж для лікування різних захворювань його почали застосовувати медики, а не простий люд, що ним змащує вози. А все через те, що зі зневагою ставимось до ресурсів свого краю, навіть нічого про них знати не бажаємо. Натомість, з давніх часів ті грязі, якими Гален лікував, з Єгипту до Риму дорогою ціною експортують, хоч самі вірять в них не більше, ніж в нас у польову ладу (...) [але стверджують – М. Р.]: у загноєній землі, звідти привезеній, відживають недужі члени тіла” [3, с. 506].

Цікавився В. Очко впливом на здоров'я крижано-холодних гірських джерел краю: "...за Дрогобичем у Грушелниці є таке джерело – велике, гарне, спадаюче зі скель”, аналогічне за генезою з крижаними джерелами Каринтії, Швейцарії, Піренеїв, що їх відвідав раніше; вказував, що з таких джерел для міцності постійно поять волів “за Самбором у напрямку Угорських гір” [3, с. 514].

Однак основним об'єктом дослідження В. Очка під час подорожі на Русь стали Яворівські теплиці біля с. Шкло. Прибувши на місце, поважний медик, який об'їздив аристократичні терми Італії і Франції, був неприємно вражений відсутністю будь-якого адміністративного і санітарного контролю за функціонуванням тутешніх теплиць, стихійністю поведінки натовпу знедолених та нерациональністю купальних процедур. Свої перші враження В. Очко без прикрас описав королю у таких словах: “Здивувався тій безгосподарності тим більше, що так багато людей, часом і значних, користуються з тих теплиць, один одному переказують і, як сліпець за сліпцем йдучи, досі не знають, ні коли починати, ні як саме їх вживати, чи коли перестати. Що однак із великого недбалства нашого люду постала погорда до дарів Бога, нам даних, що досі їх у нас не описано і не докладено зусиль, щоб настільки корисні речі так низько не цінувалися” [3, с. 480].

Лише за декілька днів перебування на Яворівських теплицях учений розробив радикально нову методику водо- і грязелікування, детально виклав правила перебування на курорті, покази й протипокази, низку інших практичних рекомендацій.

“Що ж мені вельми не до вподоби, – категорично заявив лейб-медик, – що в Яворівських [теplicях] взяли за звичай по сто, чи по півтора сотні, чи ще більше годин висиджувати хто найдовше зуміє, як ото діти, коли закладаються, хто з'їсть більше груш (...). І висиджують зразу по приїзді вісім або десять годин: п'ять зранку, а п'ять під вечір...” [3, с. 520]. Учений запропонував замінити екстенсивну методику водолікування, що давала чимало ускладнень, на інтенсивну бальнеотерапію.

Для Яворівських теплиць у Шклі В. Очко розробив прогресивний режим прийому гарячих сірчаних купелей, що не шкодив організму, а навпаки – забезпечував ефективне оздоровлення й поліпшення загального фізіологічного тону організму. “Засідаючи в неї, нехай [кожен] розпочинає з меншого відрізка: першого ранку

нехай півтори години сидить, увечері стільки ж, на завтра трохи довше, третього дня довше, додаючи кожного дня потрохи до того часу, поки не дійде до середини. Відтак нехай обстежитья (...), якщо організм реагує на лікування, тоді із другої половини [курсу], чи буде вона десятого дня, чи п'ятнадцятого, потрохи скорочувати аж до того відрізка наприкінці, з якого починав (...), тоді хвороба, відходячи, менше ослабить організм” [3, с. 520].

Мінеральними ваннами В. Очко рекомендував не зловживати, чергувати їх з відпочинком, сном, дієтичним, необтяжливим для шлунку харчуванням та активними прогулянками-теренкурами. Основні принципи водолікування сірчаними водами, розроблені вченим у XVI ст., не втратили актуальності до сьогодні.

Підсумовуючи результати своїх подорожніх досліджень природних лікувальних чинників Галичини, В. Очко висловив жаль, що теплиць у Польщі зовсім мало, та й ті лише на сірчаних водах. “Не те, щоб у Польщі не було інших вод, є ж ропні в Милятичах і в Дрогобичі (...) й інших типів чимало бачив, але веду мову про ті, які люди для купалень уживають (...) як от в Яворові, як от в Городку, як от в Кросно, в Микулинцях біля Теревовлі, в Кшешовіце біля Кракова, всі вони сірчані, силою наділені тих хворих, які в них сидять, рятувати, тіло загоювати...” [3, с. 517].

Уболіваючи за долю курортної справи, придворний медик прямо рекомендував королю Стефану Баторію усі руські “теплиці впорядкувати і для ліпшого користування організувати” [3, с. 481]. А всім читачам – сучасним і майбутнім мовлявцям і медикам – акцентував увагу на чільній тезі свого трактату: “Теплиці мають слугувати такими ліками, щоб всім хворобам зарадити” [3, с. 517].

Медицина, однак, була не єдиним зацікавленням ученого. Як геолог, В. Очко цікавився гідротермальними процесами, мінералогічним складом земних надр і підземних вод, ба, навіть подав опис скам'янілих дерев, зразки яких були зібрані у Львові в саду П. Новікампіана. Як гідрограф, В. Очко виклав у трактаті “Теплиці” ґрунтовний опис поширення у світі поверхневих вод та їх значення в житті тих чи інших народів. Чимало медико-гідрологічних проблем учений дослідив, перебуваючи саме на Русі. Зокрема, з'ясував причинно-наслідковий зв'язок специфічних професійних захворювань (утворення каменів) у вояків Кам'янка-Подільського через регулярне вживання неякісної води, перенасиченої розчиненими мінералами; в іншому місці “Теплиць” для ілюстрації подібного причинно-наслідкового зв'язку писав про спалахи епідемії худоби на Поділлі, яку в посушливі літа поїли застоюною водою з калабань.

Насамкінець, цікавою є мова книг В. Очка, в якій пізніші польські дослідники (див., зокрема, розвідку А. Кринського [1]) не без подиву зауважили чимало “хлопських слів” – українізмів, які у XVI ст. були поширені до околиць Кракова не менше, ніж полонізми – до околиць Києва.

Висновки. Підвалини географічного, гідро-геологічного й курортологічного наукового вивчення краю, а також засади організації курортної справи в Галичині розроблені в XVI ст. ученим-енциклопедистом Войцехом Очком. Він залишив нам перші писемні згадки про функціонування на українських землях у XVI ст. таких курортних осередків, як Шкло (Яворівські теплиці), Городоцькі теплиці, Трускавецько-Дрогобицький, “джерела під Воловцем” (води Поляно-Свалявської групи курортів), Милятичі і Микулинці.

У трактаті В. Очка “Теплиці” узагальнено всі досягнення античних учених-бальнеологів і середньовічних медиків, здійснено гідрографічний опис особливостей поширення поверхневих і

підземних вод від Чилі до заволзької Тартарії, розглянуто типологію мінеральних вод і загальні теоретичні принципи лікування водами, проаналізовано підходи до організації водолікування на курортах Італії і Франції, розроблено низку власних рекомендацій щодо організації ефективної бальнеотерапії на базі різних джерел мінеральних вод Речі Посполитої. Ця книга ще цілих дві сотні років слугувала науково-практичним посібником для галицьких медиків. За нею звіряли покази й протипокази перед відправленням хворих на той чи інший курорт, встановлювали типові приписи щодо зовнішнього і внутрішнього прийому мінеральних вод, чітко слідували розробленим В. Очком засадам бальнеотерапії.

Література

1. *Krynski A. A.* O języku Wojciecha Oczki // *Przymiot i Cieplice Wojciecha Oczki* (Kraków, 1581). Wyd. jubileuszowe / przedr. E. Klink. – Warszawa: Tow. Lekarskie Warszawskie, 1881. – С. II. – S. 8-26.
2. *Oczko W.* Cieplice. – Kraków, 1581. – 244 s.
3. *Oczko W.* Cieplice // *Przymiot i Cieplice Wojciecha Oczki* (Kraków, 1581). Wyd. jubileuszowe / przedr. E. Klink. – Warszawa: Tow. Lekarskie Warszawskie, 1881. – S. 477-544.
4. *Ковнер С. Г.* История древней медицины / С. Г. Ковнер. – К.: тип. Киевского Ун-та св. Владимира, 1878. – 400 с.
5. *Рутинський М. Й.* Історико-географічні тенденції та періодизація розвитку курортної справи / М. Й. Рутинський // *Історія української географії*. Всеукр. наук.-теор. часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – Вип. 17. – С. 88-94.

Стаття надійшла 17.10.2013 р.

УДК 910.1:930

Павло Штойко

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проаналізовано значення історіографічних досліджень у логічному та історичному віддзеркаленні. Вибір кожного з них узалежнюється від конкретних завдань дослідника. Пізнання історії науки, її реконструкція можлива за умови методологічної побудови трактування зібраного матеріалу. Аргументовано, що в принципі історизму прослідковується відносна цілісність явищ збереження елементів спільності і успадкованості, що дає змогу вирізнити етапи розвитку наукового пізнання.

Ключові слова: *географічна історіографія, історія географічної думки, спадкоємність географічних знань, теоретико-методологічне осмислення історичних процесів.*

Pavlo Shtoyko. History of geography as a subject of historiographic research. *The significance of historiographic research in logical and historical context is analyzed. The choice of the context, it is argued, depends on the specific tasks of the researcher. In getting to know the history of the discipline, its reconstruction is possible when there is a methodological construct in the interpretation of the collected material. In adhering to the principle of historicity, a relative integrity of the phenomena of preserving elements of unity is followed. This allows to differentiate the stages of development inscientific cognition.*

Key words: *geographical historiography, history of geographic thought, transference of geographic knowledge, theoretical and metodological understanding of historical processes.*

Актуальність дослідження. Географічні здобутки в історіографічному дослідженні уособлює сукупність уявлень, ідей, закономірностей, теорій, міркувань про явища і процеси, що нагромадили науковці. Результати дослідження представлені у

збірниках, посібниках, підручниках, дисертаціях, монографіях, дискусіях, рецензіях, з'їздах і становлять історико-географічну історіографію. В історіографічному підході простежується послідовний процес становлення і розвитку науки.

Багата джерельна база створює передумови детального і глибинного вивчення історії географії і може розглядатися як інтегроване джерело відповідно до кожної з її проблем.

Мета дослідження – обґрунтувати значення історіографічних досліджень в історії географії, виявити їх зв'язок з методологією науки, яка, своєю чергою, пов'язана з панівними теоретичними положеннями.

Стан вивчення проблеми. Вивченням історії географії як предмета історіографічного дослідження займалися С. Рудницький, П. Тутковський, К. Дубняк, С. Мороз, В. Онопрієнко, С. Бортник, В. Чуйко, Я. Жупанський, В. Кубійович, О. Шаблій та інші, але чимало питань історіографії історії географії недостатньо висвітлено, особливо, коли йдеться про її зв'язок з методологією науки.

Виклад основного матеріалу. Історія географії є окремим напрямом знань географічної науки. Її об'єкт складає історико-географічний процес, що охоплює соціокультурне тло, на якому співвідносяться наукові здобутки минулого та сьогодення. Вона є наукою географічною – досліджує історію національної географічної думки, історичною – висвітлює географічні явища в процесі розвитку і змін, філософською – історико-географічний процес залучений у межі певних парадигм. Її мета, завдання, зміст трансформуються в процесі історичного розвитку, еволюціонують – розвиваються і змінюються загальним розвитком науки і конкретними соціально-географічними замовленнями практики. Аналіз різних підходів у визначенні історії географії неможливий без висвітлення історіографічних знань як інтегрованого проекту історико-географічної думки (історія наукових шкіл, інституцій, географічних постатей, ін.)

Спадкоємність географічних знань обумовлює потребу вивчення географічної історіографії – невід'ємної основи історії географії. Вона охоплює не лише систему функціонування різних навчальних закладів, установ, інституцій тощо, але систематизоване вивчення і реконструкцію сукупності наукових здобутків. Явища і процеси можливо висвітлити на тлі географічної історіографії, її шляхів формування (етапів і періодів), аналізу географічних уявлень, ідей, концепцій, теорій. Власне, вони фіксують ті чи інші віхи історії науки в теоретико-методологічному осмисленні історичних процесів і явищ, пошуку їх закономірностей. Праці з історії української географії, спроби осмислення її теоретико-методологічних засад з'являються значно пізніше від самої географії як наукової дисципліни.

Наші знання збагачуються в міру розвитку науки, розроблення її принципів, підходів, методів. На думку В. Вернадського, науку знову і знову доводиться вивчати, “заглиблюючись у минуле”, в ній відбувається звернення сучасних ідей, теорій, концепцій з минулими – їх інтерпретації й переосмислення [1].

Історія науки становить суть історіографії (окремі погляди чи проблеми, школи, думки певного історичного періоду, а також комплексний аналіз,

узагальнення чи систематизації наукових знань). Тематика праць віддзеркалює диференціацію та структуризацію змін у науці, появу нових напрямів, примножує фактичний матеріал, її джерельну базу загалом. Історіографія історії науки виявляє не лише хронологічний порядок вивченого, а й питання, якими способами, прийомами і методами здобути знання, що в сукупності дає змогу глибше витлумачити й інтерпретувати ті чи інші події та явища, впорядкувати їх за змістом і методами. Крім того, вона тісно пов'язана з методологією і простежує, як зміст науки відтворюється у тій чи іншій науковій концепції.

В історії географії ті чи інші явища, події персоналізовані. Уся сукупність наукових знань представлена в найрізноманітніших формах, починаючи від дисертацій і закінчуючи монографіями, підручниками, посібниками. В них виявляємо еволюцію знань, їх послідовність і спадкоємність. Глибинний аналіз такого виявлення найкраще простежується в історіографії ідей у світлі наукових парадигм.

І. Тімофєєв виокремив три основні рівні історико-наукових досліджень: 1) історія наукового знання і наукових методів; 2) історія наукового співтовариства, історія науки як соціального інституту; 3) історія відношень “наука – суспільство” [6].

Кожен із перелічених рівнів має відмінні предмет, цілі і методи досліджень. Рівні історико-наукових досліджень дають змогу сформулювати системне уявлення про їх предмет. У будь-якій галузі знань зібраний фактичний матеріал передусім індуктивному висновку й узагальненню. За І. Коном, при всій багатоаспектності і складності термін “філософія історії” охоплює постановку і вирішення важливих проблем: онтологічних (розробка теорії історичного процесу), гносеологічних (розробка теорії історичного пізнання), логіко-методологічних (аналіз методів історичного дослідження і форм історичного пояснення) [3]. При розгляді будь-якого аспекту наукової діяльності найчастіше з'ясовується, що вже існує більш загальна філософська теорія процесу, згідно з якою виділена в науковій діяльності сторона є лише специфічним проявом закономірностей, які вивчає ця теорія [6].

У процесі пізнання минулого одним із визначальних принципів постає актуальність проблеми, що зумовлює потребу поглибленого розуміння історії. З цього приводу В. Вернадський зазначав, що історія науки в кожному поколінні вчених повинна критично переосмислюватись, шукати нові прийоми інтерпретації та відображення [1]. Отже, поступове нагромадження знань знову і знову стає об'єктом перегляду історії науки. З одного боку, вчений відшукує співзвучні йому ідеї, їх появу і подальший розвиток, а з іншого, аналіз та переоцінку тих ідей, які за певних історичних умов залишалися забутими чи відкидалися як неприйнятні. Враховуючи вищезазначене, історіографічний підхід історії науки є засадничим, оскільки висвітлює ту чи іншу проблему і з'ясовує стан

опрацювання теми, позиції дослідження. Крім того, історіографія тут постає різновидом системного аналізу, без якого неможливо узагальнити напрацьоване, простежити процес її розвитку. Історія географії конкретизована часовими і просторовими межами відповідно до умов розвитку суспільства загалом.

В історії географії не варто гребувати питаннями філософських парадигм, які були в ній панівними, оскільки рівень розвитку науки багато в чому залежить від ступеня опрацювання методологічних питань та їх прикладання до різних теоретичних засад, інтерпретацій подій і явищ. Історіографія як наукова галузь пов'язана з історією методології. Тут, зокрема, важливо взяти до уваги зміст географічних джерел, проблемність, яку вони порушують, висвітлюють, а то й розв'язують, якою є композиція праці, які методи використовують до вивчення цієї теми, як глибоко вдалося вченому розв'язати те чи інше завдання, який розголос і подальший розвиток знайшло чи знайде це дослідження, з огляду на які обставини окремі напрями розвивалися плідно, а які майже не набули подальшого розвитку. Частина з перелічених питань пов'язана із загальним рівнем розвитку науки, станом суспільства тощо.

Розвиток методологічних засад пов'язаний не лише з історичними процесами, а й панівними теоретичними положеннями – доктринами. Власне, крізь призму панівної парадигми – теоретичної концепції – пізнається методологія будь-якого наукового дослідження. Зібрані факти, якими оперує історія науки, консолідуються і структуруються за умови використання наукової концепції. Останні надають фактам причинно-наслідкових зв'язків і допомагають осягнути сутність історіографічного дослідження. Головним підсумком його вивчення є виявлення системи поглядів, оцінок історичних явищ і процесів, відтворення послідовності досліджень “факти – знання – концепції” як системи знань і теоретично-методологічних узагальнень.

Історіографія допомагає простежити особливості розвитку наукових досліджень, проводить різночасове тематичне порівняння, ширше охоплює проблему, виокремлює найважливішу тематику, ставить невирішені проблеми, зв'язує і знаходить місце конкретного дослідження в системі загального розвитку науки. Праці з історіографії географії є рідкісні, що створює прецедент повторення допущених помилок, неможливості критично ставити дискусійні питання. Предметом історіографічного дослідження в українській географії охоплено період з кінця XIX ст., коли з'явилися перші україномовні географічні праці, до середини XX ст., коли відбулося завершення її становлення. Історія географії як міждисциплінарна галузь обумовлює багатопланову тематику і специфічну джерельну базу, методи реконструкцій явищ та процесів, способи, прийоми на підставі опублікованих матеріалів.

Концептуальною методологічною засадою історіографії є філософські принципи, на підставі

яких відбувається відновлення процесу історії пізнання. У науково-пізнавальній практиці найважливіше значення має рефлексивно-методологічний рівень пізнання, який охоплює низку методів і засобів пізнання про предмет. Їх найкраще відстежити у наукових парадигмах. У сучасній філософії історіографії існує низка течій: позитивізм, неопозитивізм, прагматизм, постмодернізм та ін. Кожна із зазначених течій по-своєму репрезентує явища і процеси географічної дійсності. Зауважимо, що різноманітність поглядів, з одного боку, засвідчує зростання наукового знання, а з іншого – складність пізнання об'єкту історії географічної науки.

Важливе місце в системі міждисциплінарних методів наукового пізнання належить збору та узагальненню даних – типологізації, періодизації та класифікації на перехресті кількох галузей знань. Важливими методами в структуризації зібраного матеріалу, його аналізі та оцінці є методи: історико-структурний, кореляції, класифікації, структурно-системних (міждисциплінарних) досліджень. Розвиток знання історії географічної науки відображає парадигмальний метод, що охоплює необхідність історіографічного знання та внутрішню побудову проблематики викладу, сутнісну конструкцію і зв'язки між її елементами, трансформацію і взаємодію різних парадигм, їх ролі та значення в поясненні явищ та процесів певної епохи. Пізнання історії географічної науки охоплює низку інших теоретико-методологічних підходів, принципів і методів. Процес дослідження історії географічної науки і зв'язок з іншими науковими дисциплінами, вплив внутрішніх і зовнішніх чинників призводить до виявлення методологічної зміни парадигм.

Завдяки такому підходу розвиток історії географічної науки належить розглядати не лише за хронологічною послідовністю, а й логічністю тематичного аналізу проблем, напрямів (шкіл, інституцій, персоналій) певного часового зрізу з означеними підходами її розвитку. В такій вибудові історіографічні праці становлять аналітичну основу висвітлення й осмислення основних тенденцій розвитку історії науки. Категорії і поняття допоміжних наук набувають підпорядкованого значення.

Відмінності історичного знання відзеркалені у двох способах дослідження – логічному та історичному. Логічний підхід одночасно є історичним, однак останньому притаманний суб'єктивізм. Історичні факти, події тощо є зовнішньою формою глибинних процесів, виражають їх суть. Звідси можна стверджувати, що логічний та історичний способи дослідження відтворюють історичний процес розвитку системи. Вибір того чи іншого способу дослідження визначається не лише об'єктивними, але й суб'єктивними умовами залежно від конкретних завдань дослідника.

Історичний спосіб дослідження відтворює історію об'єкта з метою перевірки результатів логічного способу та їх (цих результатів) популяризації. Логічний хід і є “мисленний” (на відміну

від чуттєвого), а “історичний” – об’єктивно розвивається (розвиток об’єкта) в конкретно-історичній ситуації. Термін “логічний” відтворює об’єкт у теоретичній формі без усякого натяку на історизм. Так само “історичними” називаються історико-описовий спосіб, історико-описове дослідження. Обидва терміни є способами відтворення процесів розвитку системи (“логічний” як “генетико-структурний спосіб”).

Становлення науки є не лише нагромадження фактичного матеріалу, а й уміння прикласти до нього ту чи іншу методологічну концепцію (схему, програму). Утверджуючи принцип єдності людської думки, А. Койре пропонує метод виокремлення наукової думки того чи іншого періоду. Науку він трактував як “каталог помилок” на шляху до істини і пізнання реальності або точніше “раціоналізації реальності”. Розвиток науки – це історія людського духу, з вдачами і невдачами, які однаково заслуговують на увагу, формуючи “можливості нового образу науки” [4].

За оцінкою І. Лакатоса, ідеї А. Койре лягли в основу праць Т. Куна і обґрунтували позицію наукового розвитку, трансформації та зміни, як акумулятивний процес, що нерозривно пов’язаний з революціями в метафізиці [5].

Наука, за А. Койре, завжди пов’язана з філософією думки, а, отже, науковим революціям передували зміни філософських концепцій. Він заперечує прийняту в позитивістській історіографії думку про сповільнений розвиток науки в часи панування над нею філософії (і метафізики). Пізнання історії науки, її реконструкція можлива завдяки умовам методологічної побудови трактування зібраного матеріалу. Цей матеріал певною мірою необхідно протиставити тому, що передував і що сприяв її розвитку. А тому пізнавальним залишається обґрунтування концепції в різні періоди.

Для історії географії історіографічне вивчення належить розглядати як певні етапи до її

періодизації та класифікації. Підхід до класифікації дає змогу всебічно і системно представити історію висвітлення географічних проблем, течій, напрямів, наукових закладів. Найважливішою схемою класифікації знань з історії географії є розподіл досліджень за характером проблем (методологічні, конкретно-історичні, джерелознавчі, персоніфіковані, ін.). До кожного з цих аспектів необхідно прикласти відповідний методологічний підхід.

Іншим засобом угруповання джерел, окрім класифікації, є систематизація. Остання використовує три основні підходи: проблемно-тематичний (розкриває напрями, особливості і тенденції розвитку історії географії), хронологічний (висвітлює історію географічної науки у чітко окреслені періоди, зумовлений її здобутками) і персоніфікований (виявляє значення географічної спадщини видатних діячів науки, педагогів тощо у національній і світовій географії). Якщо класифікація покликана виявити та розкрити внутрішній зв’язок між різними типами джерел, то систематизація приводить джерела у певний порядок (систему), залежно від мети. Класифікація і систематизація, яку використовують в історії географії, дає змогу впорядкувати зібраний матеріал, простежити спадкоємність у розвитку думки. Історичний аналіз охоплює різнобічну оцінку історіографічного явища – результату розвитку пізнання на певному етапі. Звідси, історіографія оцінює досвід минулого з певних позицій.

Висновки. Географічна історіографія з’ясовує не лише хронологічно-змістовну послідовність вивченого, а й механізм отримання знання. Це дає змогу виявити й інтерпретувати ті чи інші явища, структурувати їх за часовими і проблемними підходами, висвітлювати трансформацію і взаємодію різних парадигм у географічній науці.

Найбільш поширеними способами угруповання джерел в історіографії є класифікація і систематизація.

Література

1. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки / Владимир Иванович Вернадский; составители М. С. Бахракова и др.; вступит. статья С. Р. Микулинского. – М.: Наука, 1981. – С. 5-31.
2. Койре А. Очерки истории философской мысли. О влиянии философских концепций на развитие научных теорий / А. Койре; перевод с франц. – М.: Прогресс, 1985. – 288 с.
3. Кон И. С. История в системе общественных наук / И. С. Кон // Философия и методология истории. – М., 1977. – С. 3-8.
4. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун; [перевод с англ. И. З. Налетова; общ. ред. и послесл. С. Р. Микулинского и Л. А. Марковой]. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1977. – С. 274-292. – (Логика и методология науки).
5. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ / И. Лакатос // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 135-154.
6. Тимофеев И. С. Изменения в понимании предмета историко-научных исследований / И. С. Тимофеев // Вопросы истории естествознания и техники. – М.: Изд-во Наука, 1981. – № 2. – С. 97-102.

Стаття надійшла 24.12.2013 р.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНЬ АГРОПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ

У статті узагальнено методичні підходи до суспільно-географічного дослідження основних складових економічного і соціального розвитку поселень регіону. Виокремлено основні етапи соціально-економічної діагностики поселень регіону. Запропоновано шкалу бальних оцінок для дослідження функцій населених пунктів регіону.

Ключові слова: метод, суспільно-географічне дослідження, розселення населення, міські поселення, сільські поселення.

Iryna Ilyash, Taras Zastavets'kyi. Methodological approaches to socio-geographical research of economic and social development of settlements of an agro-industrial region. *Methodological approaches to socio-geographical research of economic and social development of settlements in a region are summarized. The main stages of socio-economic diagnosis of settlements in a region are distinguished. A scale of scores to measure settlement functions in a region is offered.*

Key words: method, socio-geographical research, settlement of population, urban settlements, rural settlements.

Актуальність дослідження. Суспільно-географічне вивчення населених пунктів обласного регіону передбачає дослідження особливостей формування мережі поселень, виявлення соціально-економічної бази кожного з поселень, його ролі в системах розселення різних таксономічних рангів, у забезпеченні комплексного економічного і соціального розвитку території. Це передбачає використання різноманітних методів, передусім системного і кластерного підходів, математичного і картографічного моделювання, статистичного, історико-географічного, експедиційного та інших.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасних умовах відбувається посилення уваги науковців до дослідження проблем розселення населення. Суспільно-географічне дослідження поселень регіону – складний процес, що передбачає застосування сукупності методів і прийомів. Питання розробки методики дослідження населених пунктів знайшли відображення у роботах вітчизняних і зарубіжних вчених Н. Блажко, В. Джамана, А. Доценка, Б. Заставецького, Є. Качана, С. Ковальова, О. Коржа, В. Круля, С. Мохначука, Я. Олійника, Ю. Пітюренка, А. Степаненка, М. Тимчука, Д. Ткача, О. Топчієва, М. Фашевського, Б. Хорева, О. Шаблія та ін. Однак сучасні трансформаційні процеси у населених пунктах, передусім зміни їхньої соціально-економічної бази, ще не отримали значного відображення у науковій літературі. Тому дуже важливо поглибити методичні підходи до вивчення поселень, використовуючи сучасні методологічні засади дослідження суспільних процесів і об'єктів.

Метою дослідження є узагальнення підходів до суспільно-географічного дослідження основних складників економічного і соціального розвитку поселень регіону.

Постановка проблеми. Дослідження соціального та економічного розвитку регіону в розрізі

поселень супроводжується низкою проблем методичного і методологічного характеру. Зокрема, сучасні підходи до статистичного вивчення окремих аспектів соціального розвитку та низки показників економічного розвитку, що здійснюються виключно у регіональному розрізі, зумовлюють необхідність узагальнення загальноприйнятих та вибору нових показників і методів дослідження.

Вклад основного матеріалу. Дослідження особливостей функціонування населених пунктів регіону – складний процес, що передбачає як вивчення окремих форм розселення, так і взаємозв'язків між поселеннями у територіальних системах. Тому серед загальнонаукових методів, що використовуються у дослідженнях (аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняльний тощо) провідне місце займає системний підхід, за якого кожне поселення може бути подане як “така річ, у якій встановлено певне відношення (структуру) з певною властивістю, що відповідає прийнятому дослідником є оцінка кожного поселення як елемента системи розселення, його демографічної, економічної і соціальної підсистем, чинників, які зумовлюють функціонування і розвиток поселень і забезпечують цілісність систем розселення, механізми її трансформації, стан управління, зв'язок з іншими територіальними системами розселення різних ієрархічних рівнів. Тільки на основі такого підходу можна науково обґрунтувати місце і роль кожного поселення у системі розселення регіону, для забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку території дослідження.

У суспільно-географічному вивченні населених пунктів використовують широкий спектр загальнонаукових методів. Це, передусім, аналіз і синтез, індукції і дедукції, порівняльний, системний підхід. Із конкретно-наукових методів найбільше застосовують історико-географічний, картогра-

фічний, математичного моделювання, статистичний, прогнозування та ін. На окремих етапах дослідження набір цих методів дуже різноманітний. На всіх етапах дослідження важливими є аналіз і синтез, необхідність їхнього застосування визначається самим об'єктом дослідження [4, с. 211].

Це стосується також і системного підходу, який передбачає всебічне вивчення об'єкта дослідження, його структури, взаємозв'язків між об'єктами як у просторовому, так і часовому вимірах. На всіх етапах дослідження використовувався також метод картографічного моделювання. Створення картографічних моделей, що відображають людність, економічну і соціальну базу поселень регіону, значно підвищує інформативність дослідження, збільшує можливість його представлення.

На першому етапі дослідження важливо проаналізувати особливості формування мережі поселень, її структуру. Для цього найбільше підходить історико-географічний метод, який передбачає вивчення об'єкта у ретроспективі, визначення впливу різноманітних чинників, що зумовили появу і розвиток населених пунктів, особливості їх розміщення, людність, характер забудови та ін.

Важливою є також генетична класифікація населених пунктів, яка передбачає їх поділ на групи за часом і причинами виникнення, а також за ступенем збереження історичних рис у сучасному вигляді і плануванні поселення. Така класифікація важлива не стільки для вивчення сукупності міських поселень, як для встановлення внутрішньої структури міст. Виявлення часу виникнення поселення і пройденого ним шляху розвитку необхідні для розуміння сучасних функцій міста, які значною мірою формуються під впливом історичного розвитку. Умови виникнення і розвитку міст відрізняються у різних регіонах. Зокрема, у давньо-освоєних аграрно-промислових регіонах розвиток міських поселень відбувається повільно, серед них різко виділяється обласний центр (велике місто), може бути 1-2 середніх міст, а решта – малі міські поселення. У цих регіонах значна кількість міських поселень є селищами міського типу, утвореними з великих сіл унаслідок надання їм статусу центра адміністративного району. В малих містах розвинуті галузі, які переробляють сільськогосподарську сировину, виробляють товари народного споживання; у них зосереджені установи і заклади соціальної сфери, які надають послуги для населення навколишньої місцевості. Такі поселення розвиваються повільно, нерідко втрачаючи певні функції (переважно адміністративні), кількість населення у них зменшується. До таких регіонів належить, зокрема, Тернопільська область [7, с. 15].

За генетичними ознаками міські поселення давньоосвоєних агропромислових регіонів об'єднують у такі групи [7, с. 15]:

1) старі міста, які виникли ще у княжу добу і феодальний період як торговельні центри і військово-оборонні пункти і розвиваються як промислові і культурно-освітні центри, організаційно-господарські центри для навколишньої

території;

2) нові міські поселення, які виникли в радянський період внаслідок набуття ними статусу районних центрів:

а) поселення, які зберегли цей статус і розвиваються як організаційно-господарські центри адміністративних районів;

б) поселення, які втратили адміністративні функції районного рівня і розвиваються як центри кушових систем розселення;

3) нові селища, які виникли як промислові чи агропромислові центри навколо підприємств з переробки місцевої сировини (сільськогосподарської, природних будівельних матеріалів).

Проте процеси розвитку поселень відображаються безпосередньо на їх людності і функціональній структурі, що свідчить про важливішу роль класифікації поселень за людністю та функціями. При цьому використовуємо статистичні дані, що характеризують людність поселень, щільність поселенської мережі тощо. Людність як головний показник величини поселення визначає значною мірою його функції, які, своєю чергою, зумовлені соціальною та економічною базою поселення.

При цьому виходимо із особливостей регіону. У Тернопільській області, що відзначається низьким рівнем урбанізації та високою щільністю сільського розселення, високою його дисперсністю, доцільно виокремити такі статистичні групи сільських поселень: 1) малі – до 500 осіб, у т. ч. до 50 осіб (хутори), 51 – 100 осіб, 101 – 500 осіб; 2) середні – 501–1000 осіб; 3) великі – понад 1000 осіб. Таке групування (а особливо вирізнення у складі малих поселень підгруп) дозволяє якнайповніше відобразити особливості сільського розселення, виявити тенденції їх розвитку чи деградації окремих сіл.

Серед міських поселень агропромислового регіону переважають малі (до 50 тис. жителів), але вони дуже відрізняються між собою: не так за статусом (місто чи смт), як за людністю та особливостями соціально-економічного розвитку. Тому в цій групі доцільно, на нашу думку, виокремити підгрупи з людністю: 1) до 5 тис. осіб; 2) 5 – 10 тис. осіб; 3) 10 – 20 тис. осіб; 4) 20 – 50 тис. осіб.

Вивчення динаміки зміни кількості поселень і їх людності дозволить не тільки здійснити аналіз сучасної мережі поселень регіону, але й виявити тенденції її розвитку, трансформаційні процеси у структурі цієї мережі.

Соціально-економічні явища в житті суспільства чітко відображаються в демографічних процесах. Аналіз даних про склад та природний рух населення є основою вивчення геодемографічних процесів. При вивченні демографічних процесів необхідно прослідкувати тенденції зміни показників народжуваності, смертності, природного приросту населення, особливості статеві-вікової структури населення. Це дасть можливість встановити основні проблеми, пов'язані з життям людей різних вікових груп, виявити їх потреби, можливості використання їх у різних галузях господарства в аналізованій період і у майбутньому. Адже сучасні демографічні

процеси ще довго відчутно впливатимуть на кількість населення, його структуру, особливості зайнятості та ін. [7, с. 19].

Людність поселень значною мірою залежить

$$\lg \bar{H}_j = \lg C - a \lg j; \quad (1.1)$$

де \bar{H}_j – обчислювана людність j -го міста,

j – ранг міста за фактичною людністю,

C – коефіцієнт, який дорівнює розрахунковій людності першого міста системи,

a – коефіцієнт, який дорівнює тангенсові кута нахилу лінії регресії в логарифмічних координатах (міра контрастності міських поселень у системі).

Виявивши тенденції змін між теоретичною і фактичною людністю поселень за допомогою графіків із логарифмічною шкалою, складеними на різні роки, можна встановити тенденції взаємної залежності у розвитку міських поселень регіону.

Від людності поселень, їхнього демографіч-

ного потенціалу, його місця в системі розселення. Ця залежність виражається формулою Зіпфа, яка має такий вигляд [4, с. 46]:

ного потенціалу значною мірою залежить соціально-економічний розвиток поселень, їхня роль у системах розселення. Розподіл демографічного потенціалу по території дослідження ілюструє статистична поверхня цього потенціалу, що розрахована за формулою [4, с. 45]:

$$V_j = H_j + \sum_{i=1}^n \frac{H_i}{d_{ij}}; \quad (1.2)$$

де V_j – статистична поверхня демографічного потенціалу,

H_j – людність j -го (1, 2... n) поселення, потенціал якого визначається,

H_i – людність i -го (1, 2... n) поселення,

d_{ij} – відстань від i -го до j -го поселення.

Вона може бути представлена у вигляді ізолінії поверхні (метод крігінгу), на якій виділяються пункти з різними значеннями демографічного потенціалу та зони їх впливу. Це дозволяє виявити просторові зв'язки між міськими поселеннями й обласним центром, значення окремих поселень у формуванні демографічного потенціалу і

поля його впливу на інші населені пункти.

Розташування населених пунктів у регіоні найкраще аналізувати за допомогою картографічного методу, застосовуючи показники середньої щільності поселень, середньої їх людності та пересічної відстані між ними. Останній показник можна встановити за формулою [4, с. 74]:

$$l = \sqrt{\frac{2F}{\sqrt{3}p}}, \quad (1.3)$$

де l – пересічна відстань між поселеннями,

F – площа регіону,

p – кількість поселень.

Враховуючи зміни пересічної людності поселень за певний період, можна здійснити прогнозування поселенської мережі у регіоні та кількості населення у населених пунктах (методика розроблена у Відділі проблем відтворення люд-

ського капіталу та розселення Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України). Такий прогноз можна здійснити методом екстраполяції за формулою [8, с. 241]:

$$H_t = H_0 \times \left(1 + \frac{K}{1000}\right)^t; \quad (1.4)$$

де H_t – чисельність населення на розрахунковий час t ,

H_0 – чисельність населення у вихідний розрахунковий період,

K – узагальнюючий коефіцієнт приросту населення,

t – кількість років від початкової дати прогнозних розрахунків.

Узагальнюючий коефіцієнт приросту населення обчислено за формулою [2, с. 134]:

$$K = \frac{2(S_t - S_0)}{t(S_t + S_0)}; \quad (1.5)$$

де S_t – чисельність населення у розрахунковий період,

S_0 – чисельність населення у базовий період,

t – період часу.

Мірою концентрації населення на території регіону є показник дисперсії. Його визначаємо за формулою:

$$K = \frac{100 \times S}{d}, \quad (1.6)$$

де K – дисперсія,
 S – кількість населених пунктів у регіоні,
 d – середня людність поселень.

Тип розташування населених пунктів на території області визначається за формулою Шеннона [4, с. 74]:

$$H = - \sum_{i=1}^n P_i \log_2 p_i \quad (1.7)$$

де H – показник ентропії,
 p_i – ймовірність розташування.

Положення поселень у регіоні та їхнє взаємне розташування, що визначає можливості розселенських зв'язків, ілюструє наочно граф, що є моделлю лінійно-вузлової структури розселення (населені пункти і транспортні шляхи). Вершинами цього графа є міста, а ребрами – транспортні магістралі. При цьому ми абстрагуємося від величини поселень, відстаней між ними. Граф-модель, складений для міських поселень, дозволяє встановити положення кожного з них щодо обласного центру і щодо інших поселень (показники абсолютної і відносної доступності, міра ієрар-

хічного положення міста в системі, кількість сусідів різного порядку (1-го, 2-го ... n-го) [8, с. 211-213]. Зокрема, для обчислення індексу доступності абсолютного (S_i) вершини a_i – це сума відстаней d_i від неї до всіх інших вершин графа. Чим більший цей показник, тим гірше положення міста в системі розселення. Положення міст відносно центрального в системі розселення характеризують відносні показники – індекси Бавелаша і Бічема.

Індекс Бавелаша (B_i) вершини a_i – це відношення дисперсійної величини (S) графа до індексу доступності абсолютного (S_i) вершини a_i :

$$B_i = \frac{\sum_{i=1}^n S}{S_i}, \quad (1.8)$$

де $\sum_{i=1}^n S$ – сума індексів доступності всіх вершин графа.

Індекс Бічема (R_i) вершини a_i визначається за формулою:

$$R_i = \frac{n-1}{S_i}, \quad (1.9)$$

де S_i – індекс доступності вершин графа, n – кількість вершин.

Вершина з найбільшим значенням R_i є центральною.

Міра оцінки положення об'єкта в системі (K_s) – це відношення його індексу доступності до індексу доступності центрального об'єкта (зокрема, обласного центру).

Мірою ієрархічного положення K_s об'єкта є його топологічна віддаленість від центрального об'єкта (це кількість ребер від певної вершини до центральної по найкоротшому ланцюгу) [7, с. 18].

У межах області важливо класифікувати міські поселення за їх економіко-географічним положенням щодо обласного центру. За цією ознакою можна виокремити такі групи поселень:

1) міські поселення I порядку – міста і селища міського типу, які знаходять навколо обласного центру в безпосередній близькості від нього;

2) міські поселення II порядку – міста і селища міського типу, які сполучені з обласним центром через поселення I порядку;

3) міські поселення III порядку – периферійні поселення, які сполучені з обласним центром через поселення I та II порядку, нерідко “тягнуть” до обласних центрів сусідніх областей [7, с. 14].

Важливим показником, що ілюструє взаємне розташування населених пунктів, є індекс транспортної доступності (коефіцієнт Енгеля):

$$d_e = \frac{L}{\sqrt{S \times P}}, \quad (1.10)$$

де d_e – коефіцієнт Енгеля,
 L – загальна протяжність автомобільних доріг, км,
 S – площа території, км²,
 P – чисельність населення, осіб.

На другому етапі дослідження населених пунктів відбувається вивчення їхньої соціально-економічної бази та її трансформації за умов становлення ринкових відносин, людності поселень.

Несталий характер економічного і соціального розвитку населених пунктів актуалізують пошук сучасного наукового інструментарію (способів, методів) для вивчення економічної і соціальної бази поселень. Нині таким інструментарієм стає економічна і соціальна діагностика. Її сутність полягає в тому, щоб виявити сучасний рівень соціально-економічного розвитку поселення, подати кількісну і якісну оцінку економічних і соціальних явищ, виявити проблеми в системі характерних для них ознак (параметрів, показників) і причини “продіагностованих станів”. Метою діагностики також є виявлення тенденцій соціально-економічного розвитку поселень на основі ідентифікації параметрів, виходячи з реальної ситуації, а також із врахуванням процесів і явищ, що відбуваються на даній території. Як вказує Л. Шевчук, соціально-економічна діагностика – “це встановлення ступеня (рівня) відповідності (невідповідності) фактичних параметрів соціально-економічної ситуації (кількості ресурсів, якості об’єктів, переважних соціально-економічних установок) соціально-економічним сподіванням (еталонній моделі соціально-економічного об’єкта) з наступним комплексним дослідженням причин відхилень, що виникли” [11, с. 29].

Економічна і соціальна діагностика поселень забезпечується оцінкою наявності та стану елементів продуктивних сил, освоєності даної території, насиченням поселень об’єктами економічного і соціального призначення.

За сучасних умов важливим є вивчення процесів трансформацій, що відбуваються з функціями поселень під впливом ринкових умов, для цього важливим є обґрунтування й розробка критеріїв визначення рівня розвитку населених пунктів, які мають забезпечити можливість порівняння показників соціально-економічного розвитку, виявлення чинників, які стоять на перешкоді збалансованого розвитку. Спроби розроблення таких показників щодо окремих територій належать П. Волобою, М. Долишньому, З. Герасимчук, С. Лісовському, Л. Руденку, А. Стапаненку та ін., а щодо міських поселень – Ю. Пітюренку, В. Ковтуну, Д. Ткачу та ін. Проте внаслідок труднощів зі статистичною звітністю з окремих поселень деякі показники не можуть бути визначені для населених пунктів. Це стосується індексу збалансованості розвитку [3], що включає вісім індексів, кожен з яких розрахований на базі декількох змінних, а також інтегрального індексу сталого розвитку [1], за яким можна оцінити економічний, екологічний і соціальний рівень розвитку поселення чи всієї системи розселення.

З цієї ж причини показники економічного і соціального розвитку, що розраховуються на одного мешканця, також можуть бути визначені для адміністративних районів, а не для окремих поселень. Тому, валова додана вартість, інвестиції в основний капітал, обсяг роздрібного товарообороту,

обсяги і структура доходів і витрат населення обчислюються нами по містах і сільській місцевості загалом (у розрізі адміністративних районів).

Традиційно економічна і соціальна база поселень визначалась за кількістю зайнятих працівників у різних галузях господарства. Тепер цей показник може також використовуватись як один із ряду показників. Аналіз зайнятості населення поселень дає змогу встановити домінуючі функції в їхньому господарстві, виявити їхню залежність від розміру, динаміки людності та особливостей розміщення населеного пункту, його ролі у територіальній системі розселення. Зайнятість населення малих міст Тернопільської області у виробництві визначається переважно такими галузями, як сфера послуг, промисловість, будівництво, транспорт і зв’язок, а селищ міського типу – ще й сільським господарством. Але з впровадженням інноваційних технологій у виробництво показник зайнятості населення повинен використовуватись у системі показників (виробництво продукції чи послуг, обсяг інвестицій та ін.).

Щодо вивчення соціальної бази поселень, то в умовах трансформаційних процесів у суспільстві не доцільно використовувати застарілий нормативний підхід, який використовувався для виявлення рівня розвитку матеріальної бази окремих видів обслуговування на основі нормативів, що були визначені державними органами управління.

У сучасних умовах для визначення впливу чинників, що характеризують соціальний розвиток на території Тернопільської області, аналізуємо дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики відповідно до вимог міжнародних стандартів. Ці дані є основною інформаційною базою для комплексного дослідження рівня матеріального добробуту населення регіону. Матеріали обстеження містять інформацію щодо життєвого рівня населення, його характеристики за структурою доходів та витрат, а також дані щодо споживання продовольчих, непродовольчих товарів та послуг залежно від рівня матеріальної забезпеченості.

Основні показники подаються як загалом по регіону, так і за типами місця перебування домогосподарств (міські поселення, сільська місцевість), залежно від наявності дітей та працюючих осіб у складі домогосподарств. Також наводяться показники диференціації населення за рівнем матеріального добробуту із застосуванням різних критеріїв – грошових і сукупних витрат.

В основу дослідження диференціації домогосподарств за рівнем матеріальної забезпеченості покладені показники витрат, як надійніші, порівняно з даними щодо доходів, які респонденти схильні занижувати. Починаючи від 2007 року в основу дослідження їхньої диференціації покладені показники грошових та загальних витрат.

Результативним інтегральним показником соціального розвитку поселень є міра (індекс) соціально-економічного достатку (за методикою О. Скатерщикової і В. Цветкова [6, с. 39-46]), що

визначається методом ранжування міст за окремими показниками (середньомісячна номінальна заробітна плата, рівень освіти, забезпечення житлом, обсяг реалізованих послуг тощо) (див. табл. 1).

Позаяк економічна і соціальна база поселень визначається великою кількістю ознак, що характеризують її розміри і структуру, то й виправданим є використання методів багатовимірного математичного аналізу. При цьому найсуттєвіші ознаки групуються за допомогою “граф-дерева поєднань” (прийом Б. Беррі) [10, с. 53-64]. Суть цього методу полягає в тому, що поселення об’єднують у групи на

основі ознак подібності в багатовимірному просторі (відстань між якими найкоротша в просторі ознак). У матрицю таких ознак входять людинність поселень, рівень соціального і економічного розвитку; за цими показниками виокремлюють типи поселень із різним рівнем розвитку економічної і соціальної бази (для дослідження взято міські поселення регіону, позаяк всі сільські поселення в економічно однорідному регіоні є подібними, для них відсутні статистичні показники). Таке групування поселень є основою для створення перспективної моделі розселення, визначення її майбутніх параметрів.

Таблиця 1

Показники, що використовувалися для оцінки соціального розвитку міських поселень

Показники	Позитивний (+) або негативний (-) вплив росту показника на соціальний розвиток
Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, які зайняті у галузях економіки, грн.	+
Рівень освіти на 1000 осіб у віці 6 років і більше, осіб	+
Забезпеченість населення житлом у середньому на одного жителя, м ² загальної площі	+
Забезпеченість населення приватними легковими автомобілями, шт. на 1000 осіб	+
Обсяг реалізованих послуг у розрахунку на одну особу, тис. грн.	+
Кількість лікарів усіх спеціальностей на 10 000 осіб населення	+
Книжковий фонд бібліотек, примірників на 100 осіб населення	+
Рівень безробіття, %	-

Для встановлення взаємозв’язків між економічними і соціальними явищами, між окремими показниками соціально-економічного достатку, людинністю поселень та їх функціями

тощо використовуються показники кореляції (рангової та параметричної). Рангова кореляція визначається за формулою Спірмена [9, с. 76]:

$$r = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2}{n(n+1)(n-1)}, \quad (1.11)$$

де x_i – ранг i -го поселення за одним показником,
 y_i – ранг i -го поселення за іншим показником,
 n – кількість показників у ряді.

А параметрична кореляція обчислюється за такою формулою:

$$r = \frac{(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{r_x \times r_y \times n}, \quad (1.12)$$

де x_i - показники однієї ознаки в i -му пункті ($i = 1, 2, \dots, n$),
 \bar{x} – середнє значення показників x ,
 y_i – показники іншої ознаки в i -му пункт ($i = 1, 2, \dots, n$),
 \bar{y} – середнє значення показників y ,
 r_x, r_y – середнє квадратичне відхилення показників,
 n – кількість показників.

Кореляційні відношення між значеннями ознак описуються регресійним рівнянням. Користуючись ним можна обчислити трендову поверхню і поверхню залишків регресії, які ілюструють відхилення значень у пунктах від кореляційної залежності.

Здійснивши обчислення параметричної кореляції, можна визначити так звану трендову поверхню, тобто теоретичне відхилення реальних від теоретичних показників. Це дозволяє визначити, які міста вимагають більше уваги щодо розвитку соціально-економічних функцій.

Ці функції визначаємо за методикою Ю. Пітюренка (1977) і Д. Ткача (1997). На основі неї нами була встановлена шкала бальних оцінок функцій, що виконують поселення (табл. 2). Дослідження ступеня розвинутої функцій поселень за

допомогою системи бальних оцінок є основою для оцінки їх системоутворювального чинника.

Враховуючи отримані дані бальної оцінки функцій поселень, можна провести функціональну типологію міст, яка дасть уявлення про положення цих поселень в системах розселення, про їх організаційну роль в таких системах.

Завдання функціональної типології полягає у виявленні характеристик особливостей у господарській діяльності населення, визначенні ролі цього поселення в територіальній організації господарства і його місця в системі розселення. Критеріями визначення функціонального типу поселення є співвідношення зайнятих в різних галузях господарства, а також галузева структура господарства, інтенсивність, структура і напрям економічних зв'язків та ін.

Таблиця 2

Бальна оцінка функцій, які виконують малі міські поселення [7, с. 17]

Установи, організації, підприємства	Кількість балів
А. З управління і обслуговування населення і господарства	
Адміністративні установи районного значення	30,0
Селищна чи міська рада	5,0
Б. Виробничі	
Виробниче підприємство	3,0
Будівельна організація	1,0
Транспортна організація	1,0
В. Культурно-освітні	
Дитсадок	0,3
Школа I-II ступенів	0,1
Школа I-III ступенів, гімназія	1,0
Училище	1,5
Технікум, коледж, ліцей	2,0
Спецшкола, інститут	2,5
Будинок культури	1,0
Бібліотека	0,5
Музей	0,5
Г. Лікувально-профілактичні	
Фельдшерсько-акушерський пункт	0,5
Амбулаторія	1,0
Аптека	0,5
Дільнична лікарня	2,0
Районна лікарня	4,0
Поліклініка, лікувально-профілактичні установи, санаторій	3,0
Д. Торговельні	
Продовольчий магазин	0,5
Промтоварний магазин	1,0
Спеціалізований магазин	1,0
Універмаг	1,5
Їдальня, кафе, бар, ресторан	0,5
Ринок	2,0
Е. Побутові, фінансові, з надання послуг населенню, консультування	
Майстерні	0,5
Підприємства, які надають побутові послуги населенню	0,3
Підприємства, що надають консультаційні послуги	0,3
Відділення зв'язку	1,0
Банк, страхова компанія, кредитна спілка	1,5

Цікавим є також виявлення залежності між людністю поселень та їх функціональним розвитком, встановлення особливостей трансформації такого розвитку в сучасних умовах, виявлення потенціалу для перспективного соціально-економічного розвитку поселення.

Класифікація поселень за людністю і типізація за сукупністю ознак (за функціями) дозволяє виявити риси подібності та відмінності між поселеннями, здійснити групування поселень за показниками демографічного і соціального розвитку; а це є основою для наукового обґрунтування напрямів перспективного розвитку як окремих поселень, так і всієї поселенської мережі регіону.

Важливе значення для встановлення особливостей соціально-економічного розвитку міських поселень має вивчення екологічної ситуації, яка склалася в них. При цьому важливо проаналізувати стан антропогенного навантаження на компоненти природного середовища, особливості використання компонентів природи. Для аналізу навантаження на компоненти природного середовища (повітря, води, землі) використовуємо показники, які характеризують рівень їх забрудненості відносно гранично допустимих концентрацій. Маючи їх значення, можна встановити основні заходи, які необхідно проводити для поліпшення екологічної ситуації в кожному міському поселенні. На основі зіставлення показників, які характеризують антропогенне навантаження на різні компоненти природного

середовища, можна встановити групи поселень з різними типами екологічної ситуації. Для кожної з цих груп існує різний ступінь екологічних обмежень щодо функціонування промислових підприємств, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, будівництва нових господарських об'єктів тощо [7, с. 22].

Висновки. Багатоаспектність і складність суспільно-географічного дослідження мережі поселень регіону зумовлює використання різноманітних методів наукового пізнання: як загально-наукових, так і спеціальних. Із загально-наукових широко застосовують такі методи, як аналіз і синтез, індукції і дедукції, порівняльний, системний підходи. Із конкретно-наукових методів найбільш використовуваними є історико-географічний, картографічний, математичного моделювання, статистичний, прогнозування та ін. Системний підхід передбачає дослідження поселень у всій сукупності суспільно-географічних аспектів, що передбачає поетапне вивчення показників людності, розміщення населених пунктів у регіоні, їх положення у мережі поселень, вивчення їхньої соціально-економічної бази, функціональних особливостей та їх взаємозв'язків.

Доцільне поєднання цих методів дозволяє вивчити положення населеного пункту у територіальних системах розселення, особливості його соціально-економічного розвитку, взаємозв'язки з іншими населеними пунктами, тенденції соціально-економічного розвитку.

Література

1. Герасимчук З. Класифікація соціально-проблемних регіонів та напрямки формування у них політики сталого розвитку / Зоряна Герасимчук // Регіональна економіка. – 2001. – № 2. – С. 77-84.
2. Кустовська О. В. Демографічна статистика : курс лекцій / О. В. Кустовська. – Тернопіль : Економічна думка, 2006. – 152 с.
3. Лісовський С. А. Аналіз збалансованості економічного, екологічного і соціального розвитку регіонів України / С. А. Лісовський // Український географічний журнал. – 2008. – № 1. – С. 43-47.
4. Мороз С. А. Методологія географічної науки : навчальний збірник / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
5. Павлов В. Г. Логические методы и формы научного познания / В. Г. Павлов, К. Ф. Руденко, Н. С. Семенов. – К.: Вища школа, 1984. – С. 165.
6. Скатерщикова Е., Цветков В. Интегральная оценка меры социально-экономического благополучия российских городов : новая методика и результаты ее применения / Е. Скатерщикова, В. Цветков // Российский экономический журнал, 2001. – С. 39-46.
7. Ткач Д. В. Малі міські поселення : економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку : [монографія] / Дмитро Володимирович Ткач. – Тернопіль, 1997. – 145 с.
8. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методика / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 631 с.
9. Шаблій О. І. Математичні методи в економічній географії : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закладів] / О. І. Шаблій. – Львів : Вища школа, 1984. – 136 с.
10. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. ЛНУ, 2003. – 444 с.
11. Шевчук Л. Т. Підходи до обґрунтування перспективного соціально-економічного розвитку Українських Карпат / Л. Т. Шевчук // Соціально-економічне дослідження у перехідний період : зб. наук. праць / [редкол. : відп. ред. акад. М. І. Долішній] ; НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2006. – Вип. 6 (62). – С. 29-37.

Стаття надійшла 15.11.2013 р.

ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДІЄВИХ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ ОЦІНКА

Запропоновано оцінювати подієві рекреаційно-туристичні ресурси (політичні, військові, культурні, економічні, екологічні) за трьома параметрами: кількістю найвизначніших подій, їх густотою, мірою видового різноманіття. У структурі подієвих рекреаційно-туристичних ресурсів виявлено переважання екологічних, політичних і культурних подій. Проведеним оцінюванням встановлено нерівномірність розподілу подієвих ресурсів. Їх найбільший потенціал зосереджений у Волочиському, Хмельницькому, Славутському, Полонському, Старокостянтинівському районах, а найменший – у Чемеровецькому, Віньковецькому, Дунаєвецькому, Теофіпольському районах. З плином часу історія краю неминуче буде поповнюватися подіями, виокремляться їх нові види, тому подієві рекреаційно-туристичні ресурси зазнаватимуть структурних змін, одночасно з якими змінюватиметься й ентропійна величина їх видового різноманіття.

Ключові слова: рекреаційно-туристичні ресурси, подієві ресурси, міра видового різноманіття найвизначніших подій.

Oksana Semehen. Geographical features of event-based recreational tourism resources of Khmel'nytskyi Oblast and their evaluation. *Event-based recreational tourism resources (political, military, cultural, economic, environmental) are evaluated according to three parameters: the number of most significant events, their density, and degree of diversity by type. Structural evaluation of event-based recreational tourism resources revealed the prevalence of environmental, political and cultural events. Distribution of event-based recreational tourism resources by rayon was uneven. Their highest potential was found in Volochys'k, Khmelnyts'kyi, Slavuta, Polonne and Starokostyantyniv rayons; Chemerivtsi, Vin'kivtsi, Dunayivtsi and Teofipol rayons had the lowest. Over time, the history of the region inevitably will be supplemented with new events and new types will emerge, thus changing the entropic dimension of their typological diversity.*

Key words: recreational tourism resources, event-based resources, diversity index of the most prominent event types.

Постановка проблеми. На території Хмельницької області відбулося чимало різних подій, які залишили свій відбиток і вплинули на розвиток не лише регіону, а й держави загалом. Самі ж події можуть матеріально виражатися через пам'ятки або зберігатися у літературних джерелах, а то й просто у пам'яті людей, але в будь-якому випадку вони – досить своєрідний ресурс, який значно підвищує рекреаційно-туристичну привабливість будь-якої території.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. О. Бейдик (2001) вперше запропонував розглядати події (політичні, військові, культурні, економічні та екологічні) як окрему складову рекреаційно-туристичних ресурсів.

Більшість дослідників (В. Мацола, Н. Сажнева, В. Стафійчук, С. Кузик та ін.) вважає, що події

належать до історико-культурних рекреаційно-туристичних ресурсів.

Мета дослідження – проаналізувати й оцінити рекреаційно-туристичний потенціал подієвих ресурсів Хмельницької області.

Виклад основного матеріалу. Ресурси подій (політичних, військових, культурних, економічних та екологічних) проаналізовано й оцінено за трьома параметрами: кількістю найвизначніших подій, їх густотою, мірою видового різноманіття.

Методика аналізу подієвих ресурсів.

1. Кількісні показники в межах кожного адміністративного району області отримано в результаті аналізу літературних джерел [2, 3, 5-7].

2. Густина подієвих ресурсів визначалася за показником кількості найвизначніших подій в розрахунку на 100 км² площі за формулою [4]:

$$G = \frac{K}{S} \times 100,$$

де G – густина найвизначніших подій, одиниць/100 км²,

100 – коефіцієнт для перерахунку густоти найвизначніших подій на території площею 100 км²,

K – кількість найвизначніших подій, одиниць,

S – площа району, км².

3. Для визначення складності подієвих ресурсів як географічного явища за видами (політичні, військові, культурні, економічні та еко-

логічні) використана міра різноманіття (показник ентропії Шеннона), що обчислювалася за формулою [1]:

$$H(A) = H(P_1, P_2, P_3, \dots, P_n) = -q \sum_{i=1}^n P_i \log_2 P_i,$$

де H – ентропія ймовірностей (P_n), яка може виступати як міра складності (міра різноманітності) групи подій A ,

P_i – ймовірність або частка i -го компонента (ймовірність окремої події) в сукупності

($P_i = m_i / n$, де m_i – число однакових подій),

i – окремі події в групі A ,

n – загальне число подій,

q – постійна або const (інформаційний коефіцієнт), $q = -1$.

Аналіз та оцінювання ресурсів найвищезначніших подій. За О. Бейдиком (2001) подієві рекреаційно-туристичні ресурси – найсуттєвіші прояви соціального та природного руху, знакові події в історії певної території, що охоплюють політичні, військові, культурні, економічні, екологічні події “за модулем” (оскільки всі події – реальні, то розподіл їх на позитивні та негативні недоречний). Усі події поділено на 5 видів: політичні, військові, культурні, економічні та екологічні.

Хмельницька область багата подієвими ресурсами.

Найяскравіші політичні події. Перша писемна згадка про місто Хмельницький (у ті часи – Проскирів або Проскирівці) датована 10 лютого 1431 р. 5 липня 1795 р. внаслідок приєднання Поділля до Російської імперії було створено Подільську губернію, центр якої розміщувався в Кам’янець-Подільському, а Проскирів отримав назву Проскурів.

22 вересня 1937 р. Постановою ЦВК СРСР створено Кам’янець-Подільську область з центром у місті Кам’янець-Подільський. У 1941 р. обласний центр перемістили у Проскурів, а 16 січня 1954 р. в честь 300-ліття об’єднання України з Росією місто перейменували на Хмельницький, саму ж область – з Кам’янець-Подільської на Хмельницьку.

Варто згадати події періоду боротьби українців за незалежну державу у 1917 – 1920 рр. Впродовж 1918 – 1921 рр. Волочиск був головним центром формування військ Української Народної Республіки (УНР). Протягом восьми місяців у 1919 р. Кам’янець-Подільський був столицею УНР. У Проскурові тричі перебували Уряд УНР і Директорія (березень та листопад 1919 р., також червень 1920 р.), у лютому 1919 р. з цього міста виїхав за кордон колишній голова Центральної Ради М. Грушевський, а у березні 1919 р. пройшло останнє засідання Директорії.

Найяскравіші військові події. 11-14 вересня 1648 р. на лівому березі ріки Іква під Пилявцями (в наші дні – с. Пилява Старосинявського району) відбулася переможна битва козацької армії Б. Хмельницького проти польського війська, одна з найяскравіших подій в історії національно-визвольної війни українців впродовж 1648 – 1654 рр. Внаслідок цієї перемоги було повністю визволено Поділля та Волинь, створено сприятливі умови для звільнення від поляків і об’єднання в межах

національної держави етнічних українських земель аж до західних кордонів.

Драматичною сторінкою став антикріпосницький рух на Поділлі проти національного і соціального гноблення під проводом У. Кармалюка, який з 1813 до 1835 року тримав владу краю під напругою. Ватажок повстання був чотири рази заарештований, засуджений до каторжних робіт і засланий до Сибіру, але щоразу повертався на Поділля і повторно очолював повстання. На У. Кармалюка організували засідку у с. Шляхові Коричинці (нині – с. Коричинці Деражнянського району) і розправилися з ним у 1835 р., а поховали у Летичеві.

Найяскравіші культурні події. 15 серпня 1556 р. у Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Св. Трійці (село Двірець Ізяславського району) розпочалася робота над Пересопницьким Євангелієм (Подільським Євангелієм) – пам’яткою української культури, святинею та символом духовності. Його переписування на давньоукраїнську книжкову мову замовила княгиня А. Заславська. Це один з перших відомих сьогодні перекладів саме такого типу. У Дворецькому монастирі написано Євангеліє від Матвія та першу половину Євангелія від Марка. В 1561 р. у Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці (село Пересопниця Рівненської області) дописано Євангеліє від Марка, Луки та Іоанна. Роботу над книгою завершили 29 серпня 1561 р. У грудні 1991 р. під час інавгурації Президента Пересопницьке Євангеліє вперше використали як символ державності для складання присяги на вірність народу України. У 2001 р. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут української мови та Український мовно-інформаційний фонд НАН України здійснили академічне видання Пересопницького Євангелія.

У травні 1901 р. у Проскурові відкрили бібліотеку під назвою “Проскуровская городская библиотека в память А. Пушкина”. Її фонд охоплював приблизно 1 000 видань. Послуги бібліотеки були платними. У 1948 р. бібліотеку перейменували на честь письменника М. Островського, що залишилось незмінним до наших днів (її сучасна назва – Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського). Тепер бібліотечні фонди представлені понад 700 000 примірників, виданих 32 мовами світу. З них приблизно 5 000 – цінні й рідкісні джерела, серед

яких – книги петровської епохи, прижиттєві видання Т. Шевченка, М. Гоголя, О. Пушкіна, краєзнавча література (наприклад, “Архів Південно-Західної Росії”, “Подільські єпархіальні відомості”), видання М. Вольфа “Живописная Россия”, колекції книг з автографами й книг-мініатюр та ін.

22 жовтня 1918 р. відкрито Кам’янець-Подільський державний український університет – перший вищий навчальний заклад Поділля, а ректором обрано І. Огієнка.

24 червня 1989 р. у садибі Шелехівського парку (с. Слобідка Шелехівська Деражнянського району) засновано літературно-меморіальний музей А. Ахматової. Ця садиба колись належала Г. Ваклер, тітці А. Ахматової. Тут відома поетеса неодноразово гостювала разом зі своєю мамою І. Горенко. У музеї понад 1 000 експонатів, серед яких – намисто-вервиця, шкатулка-дзеркало, рукописи А. Ахматової, особисті речі І. Горенко, листи, журнали, книги, альбом з автографом сина поетеси – історика Л. Гумілова. Кожного року на честь народження А. Ахматової тут проводяться читання її поезії.

Найяскравіші економічні події. У 1870 р. прокладено залізничну лінію Жмеринка – Проскурів – Волочиск. Ще одну сталеву магістраль Полонне – Шепетівка – Славути споруджено у 1872 р.

Прокладання колій дало потужний поштовх для розвитку промисловості та рекреації. Князь Р. Сангушко, власник Славути, завдяки якісно новому рівню розвитку інфраструктури зумів перетворити своє містечко на найкращий у тодішній

імперії курорт. У 1874 р. за чотири верстви від залізничної станції на березі р. Горинь створено лісовий кліматичний курортний заклад з водолікарню, а через два роки запроваджено кумисолікування. Невдовзі Р. Сангушко створив санаторне містечко з віллами та котеджами, а для зручності сполучення на станції повсякчас чергували екіпажі, що доставляли відвідувачів безпосередньо до курорту.

Шепетівка дуже швидко перетворилася з маленького містечка у розвинутий промисловий центр, значний транспортний вузол із великим вокзалом, залізничною майстернею та паровозним депо.

Залізничне будівництво відновилося знову лише з утворенням у 1909 р. акціонерного товариства “Подільська залізниця”. Поміщики, сільські та міщанські громади, на землях яких мали прокладати колії, здебільшого дуже неохоче викупували акції товариства та вступали у дольову участь, що сильно перешкоджало спорудженню нових залізниць. Для прикладу, міщанство та купці з Дунаєвця не воліли прийняти дольову участь, тому залізнична лінія віддалилася від міста аж на 20 км. Пан Скібневський, навпаки, забажав, щоб залізниця пролягла якнайближче до його маєтку, тому він визначену суму, і колію проклали за 500 м від його помістя Корчунок (нині це хутір Хмельницького району). Згодом відкрили станцію, яку пан назвав на свою честь – Скибнево, що існує понині.

Таблиця 1

Подієві рекреаційно-туристичні ресурси Хмельницької області

Адміністративні райони	Кількість найвизначніших подій, одиниць	Густота найвизначніших подій, одиниць/100км ²	Міра видового різноманіття найвизначніших подій, у значеннях ентропійних показників
Білогірський	30	3,86	1,7396
Віньковецький	25	3,83	1,4717
Волочиський	59	5,35	2,1077
Городоцький	48	4,32	2,0057
Деражнянський	28	3,06	2,0949
Дунаєвський	38	3,22	1,4034
Ізяславський	53	4,23	1,3663
Кам’янець-Подільський	165	10,55	1,4921
Красилівський	51	4,32	1,6427
Летичівський	42	4,41	1,6925
Новоушицький	39	4,57	1,5878
Полонський	43	4,97	2,1705
Славуцький	57	4,56	1,9205
Старокостянтинівський	62	5,11	1,6530
Старосинявський	17	2,57	1,9925
Теофіпольський	29	4,05	1,4249
Хмельницький	98	7,46	1,8155
Чемаровецький	30	3,23	1,2341
Шепетівський	45	3,75	2,0633
Ярмолинецький	32	3,56	1,5025

Лише 30 листопада 1913 р. відкрито товарно-пасажирський рух Проскурів – Старокостянтинів – Шепетівка. Перший потяг на станцію Кам'янець-Подільський прибув 14 березня 1914 р. Магістраль Шепетівка – Ізяслав – Панівці запрацювала в 1915 р., а в напрямку Ярмолинці – Гусятин (у той час в Гусятині була митниця) залізничний рух відкрито у 1916 р.

Вагомий чинник розвитку економіки Хмельницької області – поширення різних видів виробництва. Зокрема, у 1787 р. засновано картонно-паперовий комбінат у містечку Понінка (Полонський район), у 1885 р. – фарфоровий завод (м. Полонне), продукцію якого неодноразово представляли на виставках і міжнародних ярмарках як гідний внесок до скарбниць декоративно-прикладного мистецтва, у 1951 р. вступила у дію перша в Україні компресорна станція (Красилів), у 1981 р. розпочали будувати Хмельницьку атомну електростанцію (ХАЕС), а 31 грудня 1987 р. її прийняли в експлуатацію (у Хмельницькій області це найпотужніше підприємство, а кожна восьма кВт·год., вироблена електростанціями в Україні, – з ХАЕС).

Найяскравіші екологічні події. Екологічна рівновага Хмельницької області порушена будівництвом Дністровського водосховища, яке споруджували з 1973 до 1981 року., а наповнювали з 1981 до 1987 року. Відповідно мінімальна абсолютна висота області зросла з 73 м (знаходилася при впадінні ріки Матірка у Дністер на межі з Вінницькою областю) до 121 м (тепер рівень Дністровського водосховища у Кам'янець-Подільському та Новоушицькому районах), тобто на 48 м. Загалом затоплено і вилучено з облікових даних 40 населених пунктів (32 – у Кам'янець-Подільському районі та 8 – у Новоушицькому районі), серед яких – Бакота (одне з найбільших серед давніх містечок, найважливіший політично-адміністративний центр Дністровського Пониззя з великою кількістю язичницьких святилищ, капищ, курганів), Лука-Врублівецька (місце локалізації однієї з найдавніших в Україні стоянок людини, датовано близько 300 000 р. до Р. Хр.), Студениця (місце знаходження пізньопалеолітичних стоянок, трипільського поселення, поховань культури шнуркової кераміки, черняхівського та ранньослов'янського поселень), Теремці (перша згадка – XIII – XIV ст., старе поселення, на території якого було пізньопалеолітичне місцезнаходження, сліди давніх розробок кременю, трипільське поселення, а також знаряддя праці передкіфського часу), Ушиця (літописне місто Русі, вперше згадане у 1144 р., тут виявили стоянку пізнього палеоліту, неолітичне і трипільське поселення, кераміку раннього залізного віку, черняхівської культури, слов'ян, Стародавньої Русі, також ранньослов'янське і давньоруське поселення, давньоруське городище), Калюс (перша згадка під 1242 р., із залишками черняхівського поселення, де виявлено кам'яну статую –

Калюського ідола).

27 червня 1996 р. в межах Кам'янець-Подільського, Чемеровецького та Городоцького районів створено найбільший в Україні Національний природний парк (НПП) “Подільські Товтри”, до якого входять 15 заказників і 4 пам'ятки природи (Китайгородське відшарування – всесвітньовідомий розріз силурійських відслонень; печера Атлантида – єдина триповерхова на Поділлі, довжина її лабіринтів 3 км, середня висота – 5,5 м; Смотрицький каньйон – мальовниче утворення природи, що охоплює 303 історико-архітектурні пам'ятки; товтра Самовита). Також є унікальні геологічні утворення – печери Малишка і Залучанська, товтри Першак і Теремець з печерами, скелі Сова, Голова велетня, Голова витязя.

Найбільша кількість подієвих рекреаційно-туристичних ресурсів – у Кам'янець-Подільському (165 одиниць), Хмельницькому (98), Старокостянтинівському (62) районах, а найменша – у Теофіпольському (29), Деражнянському (28), Вінківському (25), Старосинявському (17) районах (табл. 1 та рис. 1).

Найвища густина подієвих ресурсів зафіксована у Кам'янець-Подільському (10,55 одиниць/100км²), Хмельницькому (7,46) і Волоцькому (5,35) районах, найменша – у Старосинявському (2,57), Деражнянському (3,06), Дунаєвському (3,22), Чемеровецькому (3,23) районах.

Усі 5 видів подій представлені на півночі області (Славутський, Шепетівський, Полонський райони), сході (Старокостянтинівський, Старосинявський, Летичівський, Деражнянський райони), центрі (Хмельницький район), півдні (Кам'янець-Подільський район) та заході (Волочиський, Городоцький райони).

З усіх видів подієвих рекреаційно-туристичних ресурсів переважна більшість в області припадає на екологічні події – 461 (46 %) та політичні події – 241 (24 %), далі йдуть культурні – 157 (16 %) та економічні – 105 (11 %) події, найменша кількість військових подій – 27 (3 %).

Подієві ресурси найгармонійніше скомбіновані у Полонському, Волоцькому та Деражнянському районах, найменше їхнє різноманіття – у Чемеровецькому, Ізяславському, Дунаєвському районах.

Оцінка рекреаційно-туристичних ресурсів найвизначніших подій здійснена на основі покомпонентного бального оцінювання трьох указаних вище параметрів, а загальна оцінка визначалася сумою балів усіх цих параметрів (табл. 2).

Найвищий потенціал кількості подієвих ресурсів (5-4 бали) мають Кам'янець-Подільський, Старокостянтинівський, Хмельницький, Волоцький, Ізяславський, Красилівський, Славутський райони, трохи нижчий (3-2 бали) – у 7 районах, найнижчий (1 бал) – у Білогірському, Вінківському, Деражнянському, Старосинявському, Теофіпольському, Чемеровецькому районах (табл. 3).

Таблиця 2

Шкала оцінок найвизначніших подій Хмельницької області

Рекреаційно-туристичні параметри та показники	Бальна оцінка				
	1	2	3	4	5
Кількість найвизначніших подій, одиниць	17-30	31-40	41-50	51-60	61-165
Густота найвизначніших подій, одиниць/100км ²	2,57-3,50	3,51-4,00	4,01-4,50	4,51-5,00	5,01-10,55
Міра видового різноманіття найвизначніших подій, значення ентропійних показників	1,2341-1,5000	1,5001-1,7000	1,7001-1,9000	1,9001-2,1000	2,1001-2,1705
Сума балів ресурсів найвизначніших подій	3-5	6-7	8-9	10-11	12-14

Таблиця 3

Оцінка рекреаційно-туристичних ресурсів найвизначніших подій Хмельницької області

Адміністративні райони	Оцінка кількості найвизначніших подій, бали	Оцінка густоти найвизначніших подій, бали	Оцінка міри видового різноманіття найвизначніших подій, бали	Суми балів	Оцінка рекреаційно-туристичних ресурсів найвизначніших подій, бали
Чемеровецький	1	1	1	3	1
Вінковецький	1	2	1	4	1
Дунаєвецький	2	1	1	4	1
Теофіпольський	1	3	1	5	1
Білогірський	1	2	3	6	2
Деражнянський	1	1	4	6	2
Старосинявський	1	1	4	6	2
Ярмолинський	2	2	2	6	2
Ізяславський	4	3	1	8	3
Летичівський	3	3	2	8	3
Новоушицький	2	4	2	8	3
Красилівський	4	3	2	9	3
Шепетівський	3	2	4	9	3
Городоцький	3	3	4	10	4
Кам'янець-Подільський	5	5	1	11	4
Полонський	3	4	5	12	5
Славутський	4	4	4	12	5
Старокостянтинівський	5	5	2	12	5
Хмельницький	5	5	3	13	5
Волочиський	4	5	5	14	5

Найвищий потенціал густоти подієвих рекреаційно-туристичних ресурсів (5-4 бали) притаманний Волочиському, Кам'янець-Подільському, Старокостянтинівському, Хмельницькому, Новоушицькому, Полонському, Славутському районам, середній (3-2 бали) – 9 районам, а найнижчий (1 бал) – Деражнянському, Дунаєвецькому, Старосинявському і Чемеровецькому районам.

Найвищий потенціал видового різноманіття подій (5-4 бали) у Волочиському, Полонському, Городоцькому, Деражнянському, Славутському, Старосинявському та Шепетівському районах,

середній (3-2 бали) – у 7 районах, а найнижчий (1 бал) – Вінковецькому, Дунаєвецькому, Ізяславському, Кам'янець-Подільському, Теофіпольському, Чемеровецькому районах.

Найвищий потенціал подієвих рекреаційно-туристичних ресурсів (5-4 бали) зафіксовано у Волочиському, Полонському, Славутському, Старокостянтинівському, Хмельницькому, Городоцькому, Кам'янець-Подільському районах. Посередній потенціал (3-2 бали) – у 9 районах, а найнижчий (1 бал) – у Вінковецькому, Дунаєвецькому, Теофіпольському, Чемеровецькому районах (рис. 2).

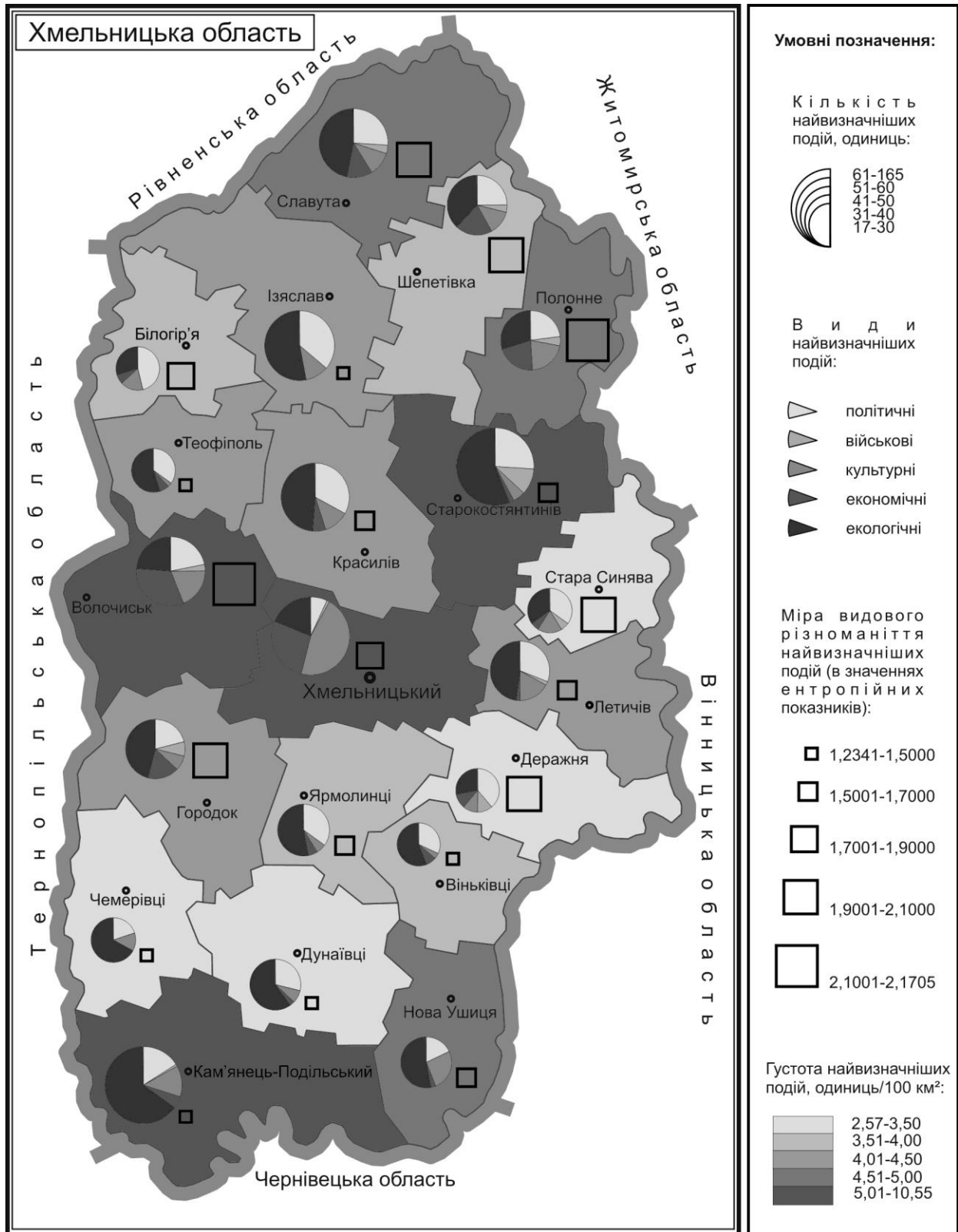

Рис. 1. Подіві рекреаційно-туристичні ресурси у Хмельницькій області

Рис. 2. Потенціал рекреаційно-туристичних ресурсів найвизначніших подій у Хмельницькій області

Висновки. 1. У структурі подієвих рекреаційно-туристичних ресурсів у Хмельницькій області переважаючими є екологічні, політичні та культурні події. Вони наявні в усіх районах області. Економічні події відсутні в Ізяславському та

Чемеровецькому районах. Найменше представлені військові події, їх позбавлені 9 районів.

2. Найвищий потенціал подієвих рекреаційно-туристичних ресурсів зосереджений в центральній західній частині (Волочеський, Хмельницький

райони), північній частині (Славутський район) і північно-західній частині (Полонський, Старокосянтинівський райони) регіону, а найнижчий потенціал – у південній частині (Чемеровецький, Віньковецький, Дунаєвецький райони) та північно-західній частині (Теофіпольський район).

З плином часу історія краю неминуче буде поповнюватися подіями, виокремляться їх нові види, тому події рекреаційно-туристичні ресурси зазнаватимуть структурних змін, одночасно з якими мінятиметься й ентропійна величина їх видового різноманіття.

Література і джерела

1. *Ігошин М. І.* Математичні методи й моделювання у фізичній географії: [підруч., практикум] / Ігошин М. І.; [за ред. проф. Є. Д. Гопченка, проф. О. Г. Топчієва]. – Одеса: Астропринт, 2005. – 464 с.
2. *Ковалюк Р. Т.* Меморіальні музеї в туристичних маршрутах Західної України / Р. Т. Ковалюк, О. З. Рибак, І. А. Форгель // Туристичні ресурси України: зб. наук. статей / наук. ред. О. І. Лугова. – К.: Федерація профспілок України, Український ін-т туризму, 1996. – С. 57-66.
3. *Малєєв Ю.* Пам'ятки військової історії Прикарпаття та Поділля як туристичні об'єкти / Ю. Малєєв, О. Тур // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму: всеукр. наук.-практ. конф., вересень 1994 р., Київ, Косів. Ч. 2: тези доповідей та повідомлень / голов. ред. П. М. Слободян. – К., Косів, 1994. – С. 128-131.
4. *Мацола В. І.* Рекреаційно-туристичний комплекс України: [монографія / відп. ред. М. І. Долішній] / В. І. Мацола. – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 1997. – 259 с.
5. Поділля. Географічно-історичний нарис / [авт. тексту Н. Я. Григорієв]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 92 с.
6. Краєзнавчий календар. Хронологічний перелік знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ounb.km.ua/kr_calendar/index.php
7. Хто є хто на Хмельниччині. Видатні земляки 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/book/hmelnitsk2007/243.html>

Стаття надійшла 10.11.2013 р.

Відгуки та повідомлення

УДК 551.4

Світлана Благодир

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ГІПОТЕЗИ АЛЬФРЕДА ВЕГЕНЕРА

Висвітлено основні уявлення про формування материків та океанів у контексті мобілістичної ідеї Альфреда Вегенера. За цією гіпотезою, до пізнього палеозою існував єдиний материк Пангея. У мезозої утворилися уламки-материки, які почали дрейфувати. Дрейф материків спричинені відцентровими силами. Гіпотеза пояснює не тільки появу материків та океанів, але й гірських систем, острівних дуг.

Ключові слова: дрейф континентів, гіпотеза мобілізму, геосинклінальні системи, земна кора, Пангея, тектонічні структури.

Svitlana Blahodyr. Geographical aspects of Alfred Wegener's Theory. Basic ideas are presented on the formation of continents and oceans in the context of Alfred Wegener's continental drift theory. According to this hypothesis, in the upper Paleozoic there existed a single continent he called Pangaea. In the Mesozoic, the continent separated into blocks, which began to drift, propelled by centrifugal forces. The hypothesis explains not only the emergence of continents and oceans, but also of mountainous systems and island chains.

Key words: continental drift, mobilization hypothesis, geosyncline system, Earth's crust, Pangaea, tectonic structures.

Пояснити механізм виникнення материків та океанів намагався низка вчених, які висували різні гіпотези. Гіпотези нептуністів, плутоністів, згодом контракціоністів пояснювали механізм стану і змін глибинних пластів Землі. Німецький учений Альфред Вегенер на початку ХХ ст. висунув нову гіпотезу походження материків та океанів – гіпотезу горизонтального переміщення (дрейфу) материків, в основі якої лежала ідея мобілізму. А. Вегенеру, як і його прихильникам, Земля уявлялася тілом, яке поступово вистигає і віддає своє тепло.

Згідно з цією гіпотезою (інколи її називають теорією) на місці старого світу до пізнього палеозою існував єдиний материк Пангея. У мезозої утворилися уламки-материки, які почали дрейфувати. Від майбутньої Європи і Африки відокремилися Північна та Південна Америка й виник Атлантичний океан. Свої сьогоднішні місця зайняли Африка, Антарктида, Австралія. Згодом утворився Індійський океан. Гіпотеза пояснює не тільки появу материків та океанів, але й гірських країн: Альп, Гімалаїв, Кордильєр, Анд, острівних

дуг (Курильських, Японських, Філіппінських, Антильських та інших). За А. Вегенером, дрейф материків спричинені відцентровими силами.

У 1912 р. А. Вегенер уперше висунув ідею дрейфу континентів у Геологічному товаристві у Франкфурті-на-Майні в доповіді “Утворення великих форм земної кори (материки та океани) за геофізичними даними” та в наступному виступі “Горизонтальні переміщення материків”. Обидва виступи невдовзі були об’єднані й опубліковані, витримавши кілька видань. Однак популярність гіпотези А. Вегенера наштовхнулася на різного роду спростування таких авторів, як Грін (про сегменти земної кори, що плавають на “рідкому ядрі”), Леффергельц фон Кольберг, Крейхгауер та ін. Близькою до викладених поглядів була праця Ф. Тейлора, в якій висловлено припущення про наявність значних горизонтальних переміщень окремих материків у третинному періоді. Обґрунтування викладу гіпотези А. Вегенера з геофізичними, геологічними, палеонтологічними, біологічними, геодезичними доказами внутрішньої

природи Землі, дна океанів, гороутворення тощо висвітлив В. Геринович [2].

Палеонтологи, зоо- і фітогеографи обстоюють думку, що більшість материків у минулому мали тісні сухопутні зв'язки, що забезпечувало безперешкодний обмін континентальними флорою та фауною. Теорія дрейфу материків становить основний зміст гіпотези континентальних мостів як і гіпотези перманентності материків та океанів. Учені зібрали “сліди” подібності скам'янілих залишків доісторичного життя в породах континентів, які розділені великими відстанями; ці відстані збільшуються завдяки дрейфу континентів. Так, американський геолог початку ХХ ст. Френк Б. Тейлор висунув думку про повільну “міграцію” континентів завдяки горизонтальному (боковому) тиску, що призвів до витіснення вгору порід і перетворення їх у гірські хребти.

На думку про дрейф континентів А. Вегенера нашоствхнули виявлені під шарами льоду і снігу в Гренландії скам'янілі залишки тропічних рослин і наявність льодовикових щитів на півдні Африки і в тропічних широтах Південної Америки. Отож, А. Вегенер вважав, що у минулому (близько 100 млн років тому) Гондвану утворювали Африка, Антарктида (а між ними й півострів Індостан), які об'єднувалися з Південною Америкою та Австралією. Значно раніше (близько 170 млн років тому) існував єдиний велетенський материк Пангея; його утворювали Лавразія і Гондвана, пізніше між Євразією і Африкою з'явилося море Тетіс – прообраз Середземного моря. Моря є більш “пізними формаціями” порівняно з материками. Про це свідчать результати радіоізотопного датування материкових порід (близько 3,8 млрд років) і океанічних порід (200 млн років). Океанічну кору становлять більш давні породи порівняно з породами океанічних хребтів. Згідно з теорією тектоніки плит швидкість руху континентів сягає від 1 до 10 см/рік [11]. Видимі контури континентів не окреслені їх реальними межами, а радше лініями континентального шельфу. Дрейф материків підтверджують геологічними, біогеографічними і палеонтологічними даними. Підтверджує дрейф материків і вивченість гірських порід, їх структури й скам'янілості [4].

Основними структурними елементами земної кори, за А. Вегенером, є платформи і геосинклінали,

але розуміння цих понять у часи А. Вегенера й сьогодні відмінні. Ці відмінності стосуються потужності типу гірських порід (формацій), речовини складу формації і порід платформних областей. Важливим тут є будова континентальної і океанічної кори: “мобілісти” шукали нових даних на противагу “фіксистам”. Зокрема А. Вегенер вважав, що дно океанів складало породи цілком відмінні від порід під материками. На його переконання, під материками залягають легкі породи граніто-гнейсового складу з перевагою кремнію та алюмінію, тому материкова кора отримала назву “сіаль”. Водночас океанічна кора складена речовинами більш щільними (з перевагою кремнію та магнію) – “сіма”. Такі уявлення А. Вегенера стали передумовою пояснення різного походження океанічної та континентальної земної кори. А. Вегенер змодлював ситуацію так: більш легкі жорсткі материки (сіалічні “айсберги”) занурені в більш щільну сіму і плавають у ній [8].

Активним поборниками мобілізму виступали Л. Берг, М. Шатський та інші [5]. Представники фіксистизму (гіпотези розширення Землі), на відмінну від уявлень представників мобілізму, трактують розходження континентальних масивів протягом мезозойської і кайнозойської ер, не відриваючи земної кори цих масивів від їх глибоких мантіїних “коренів”.

Як дослідник, А. Вегенер, дав першу геолого-геофізичну інтерпретацію гіпсографічної кривої земного рельєфу.

В останні десятиріччя найбільшого розвитку набула нова концепція – тектоніка літосферних плит, що пояснює рух океанічної кори. Але їй складніше пояснити рух континентів, які потужніші за океанічні плити і глибше проникають в мантію Землі [10]. Тому, очевидно, з'являються нові, досі мало висвітлені аспекти гіпотези мобілізму А. Вегенера і неомобілізму.

У майбутньому основне завдання тектонічних досліджень охоплюватиме поглиблення знань про тектоніку плит, усю сукупність ендегенних і екзогенних процесів, у тому числі змін магнітного поля, клімату, походження зледенінь тощо. Такі дослідження розширять і детально обґрунтують розвиток теоретичної геотектоніки, яка на пряму пов'язана своїм розвитком із мобілізмом.

Література

1. Буллард Э. К. Обзор представлений о тектонике плит / Э. К. Буллард // Нефтегазоность и глобальная тектоника. – М. : Недра, 1978. – С. 9-20.
2. Вегенер А. Возникновение материков и океанов / А. Вегенер. – М.; Л. : Госиздат, 1925. – 145 с.
3. Вегенер А. Происхождение континентов и океанов / А. Вегенер. – Л. : Наука, 1984. – 285 с.
4. Геринович В. Теорія Вегенера щодо виникнення континентів і океанів / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, Кам'янець на Поділлі. – 1926. – Т. 1 – С. 1-20.
5. Корнсуєв С. С. Глобальная геоморфология и современный мобилизм / С. С. Корнсуєв // Изд. АН СССР, сер. геогр. – 1985. – № 6. – С. 43-50.
6. Красилов В. А. Палеонтология и мобилизм / В. А. Красилов // Геотектоника. – 1974. – № 1. – С. 18-28.

7. Кузнецова Л. Куда плывут материки / Л. Кузнецова. – М. : Географиз, 1962. – 118 с.
8. Романовский С. И. Из предистории мобилизма / С. И. Романовский // История и методология геологических наук : сб. научных трудов. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 3-12.
9. Ушаков С. А. История и методология естественных наук. Мобилистские идеи А. Вегенера и современная революция в геологии / С. А. Ушаков. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1979. – С. 58-62.
10. Хал Хеллман. Великие противостояния в науке. Десять самых захватывающих диспутов / Хал Хеллман; пер. с англ. – М. : И. Д. Вильямс, 2007 – С. 187-209.
11. Шатский Н. С. Гипотеза Вегенера и геосинклинали / Н. С. Шатский // Изд. АН СССР, сер. геол. – 1946. – № 4. – С. 7-21.

Матеріал надійшов 18.06.2013 р.

УДК 911.3:311.56 (477.85)

Любомир Лопушняк

СУЧАСНИЙ АНАЛІЗ ВИДОВОГО СКЛАДУ БЕЗРОБІТТЯ

Розглядаються природа безробіття, умови його формування, вплив безробіття на стан людини, адаптація безробітних до їхнього соціального статусу. Виявлені етапи безробіття, запропонований математичний оператор для визначення рівня безробіття в регіоні.

Ключові слова: безробіття, приховане безробіття, зайнятість, працездатне населення.

Lyubomyr Lopushnyak. Current analysis of types of unemployment. *The article deals with the nature of unemployment, the conditions of its formation, the impact of unemployment on the human condition, the adaptation of the unemployed to their social status. Stages of unemployment are identified and a mathematical operator to determine the level of unemployment in the region is proposed.*

Key words: unemployment, hidden unemployment, employment, working-age population.

Актуальність теми. Перехід до ринкової економіки та пов'язане з ним загострення ситуації на ринку праці нагально потребують поглибленого і системного аналізу економічної активності населення. Необхідно також вивчати рівень безробіття з метою ефективного використання робочої сили та раціонального розподілу трудових ресурсів по регіонах та сферах економічної діяльності.

Безробіття – це соціально-економічне явище, при якому частина робочої сили (економічно активне населення) не зайнята у сфері економіки [1]. Безробіття є центральною проблемою сучасної економіки, важливою складовою розвитку суспільства. Воно спричиняє значні матеріальні втрати, адже зменшується вироблений національний продукт. Безробіття призводить до зниження доходів населення, загострення соціальних відносин, погіршення умов життя людей. А це, своєю чергою, – до міграції населення. Вимушене безробіття негативно позначається на психіці людини, на її фізичному здоров'ї: зростає кількість серцевих захворювань, алкоголізм, психічні розлади, особливо в молодому віці, тощо. Статистичні дані свідчать, що втрата роботи – психічна травма, яка за рівнем стресу поступається тільки смерті близького родича або тюремному ув'язненню.

Аналіз існуючих доробок. Значний внесок у вивчення проблеми безробіття для періоду перехідної економіки зробили М. Макконел, І. Оукен, Р. Сміт, Р. Солоу, Р. Дж. Еренберг, З. П. Бараник, О. А. Гриш-

кова, М. З. Злупко, І. В. Чернишов, І. І. Лукін, К. Н. Врублевський та інші. Разом з тим, проблеми безробіття населення залишаються недостатньо вивченими і досить актуальними в наш час, тому потребують подальшого аналізу та вирішення, що і сформуло мету публікації. Робота в цьому напрямі дозволить визначити основні пріоритети державної політики щодо зайнятості та безробіття.

Вклад основного матеріалу. Безробіття є складною соціально-економічною проблемою. В Україні це явище набуло розвитку з кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття. За епохи соціалізму такої проблеми офіційно не існувало, хоча значна частина зайнятих формально виконувала певні функції, отримуючи певні доходи. Існувало “приховане безробіття”, тобто в штаті підприємства людина вважалася зайнятою, однак технологічні карти виробництва таких функцій не передбачали.

Згідно з доктриною “повної зайнятості” влада домагалася від населення працездатного віку повної зайнятості на виробництві, у сфері послуг тощо. Зайнятість працездатного населення була головним питанням державної політики, але конкретний зв'язок чисельності зайнятих з обсягом виробництва не простежувався. Безробіття як соціального явища, властивого ринковій економіці, практично не було. Почалося воно з розпадом соціалістичної системи і розривом технологічних зв'язків між підприємствами колишніх республік, що спричинило зупинення багатьох виробництв, зокрема, у машинобудівній

галузі, яка належала до військово-промислового комплексу [4].

В Україні існують програми перепідготовки, страхування від безробіття, які певною мірою сприяють зайнятості, дещо пом'якшують економічні проблеми безробітних. Однак структурні перетворення у вітчизняній економіці, спрямовані на підвищення рівня зайнятості, відбуваються дуже повільно і болісно.

Явище масового безробіття породжує і прививає у людини страх, який формує відсутність впевненості в собі та відсутність бажання захищати свої права. Безробітні змушені реєструватися на біржі праці, шукати нові місця роботи, змінювати сферу діяльності, професію, виїжджати за кордон на пошуки роботи, що своєю чергою призводить до багатьох соціальних проблем [6].

Н. В. Сизих та І. В. Трофимова, вивчаючи цю проблему, виокремлюють кілька стадій цього явища.

Перша стадія – невизначеність і шок. Найсильнішим патогенним чинником є не тільки сама втрата роботи, а й загроза подальших негативних наслідків.

Друга стадія – настання суб'єктивного полегшення і конструктивного пристосування до ситуації. Ця фаза триває вже після втрати роботи.

Третя стадія настає зазвичай після шести місяців відсутності роботи. Виявляються деструктивні зміни, які стосуються здоров'я, психіки, фінансів, соціального стану людини. Спостерігається руйнування життєвих звичок, інтересів, цілей тощо.

Четверта стадія – безпорадність і примирення зі сформованою ситуацією [2]. Такий психологічний стан спостерігається навіть за відсутності матеріальних труднощів і тоді, коли людина задоволена допомогою (субсидією) з безробіття. Стан апатії зростає з кожним місяцем. Відсутність навіть мінімальних успіхів у пошуках роботи призводить до втрати надії на працевлаштування. Людина припиняє спробу змінити своє життя, звикає до стану бездіяльності. Як засвідчують експерти, у віці 40–45 років працевлаштування стає малоімовірним [3]. Окремі життєві показники впливають на довготривале безробіття, їх динаміка за останні роки є невтішною: зменшується середня тривалість життя та народжуваність, зростає частка самовбивств та захворюваності на СНІД, поширюється бідність.

Протягом існування безробіття у суспільстві терміном у 10 років формується окремий прошарок населення, для якого причиною тривалого безробіття є пасивність у пошуках. Така частина безробітних живе випадковими заробітками [2]. Як показують перші спроби оцінити дане явище та практичний досвід роботи служб зайнятості, серед довготривалих безробітних є окремі характерні прошарки: 1) низько-кваліфіковані або дискваліфіковані особи, 2) особи із завищеними матеріальними вимогами, 3) громадяни зі стійкою негативною мотивацією до праці, 4) особи, які використовують перебування на обліку в службі зайнятості для незаконного отримання певних соціальних пільг (житлові субсидії на паливо та

скраплений газ тощо), 5) нелегальні трудові мігранти за кордоном, які залишаються на обліку у службі зайнятості, 6) незаконно зайняті безробітні в тіншовій “сірій” або офіційній економіці, 7) особи, що відбували покарання у місцях позбавлення волі чи примусового лікування, та багато інших.

Таким чином, у суспільстві формується контингент осіб, які “не можуть” працевлаштуватися на наявні вакансії, “не хочуть” працевлаштуватися (їх не влаштовує зміст професійних обов'язків, режим, умови праці, система матеріального стимулювання – розмір заробітної плати та інших доходів) і такі, яким “немає потреби” працевлаштуватися, оскільки співпраця зі службою зайнятості не пов'язана з майбутнім працевлаштуванням та конкретною трудовою діяльністю, а лише з отриманням певних пільг [2]. З безробіттям пов'язані два важливі процеси – прийняття на роботу і звільнення.

Працевдатне населення щодо зайнятості чи безробіття перебуває в постійній динаміці: одна частина зайнята (T_z), а інша безробітна (T_b). Чисельність усіх потенційно працевдатних можна встановити за формулою $T_k = T_z + T_b$. Рівень безробіття визначається відношенням частини безробітних T_b до загальної чисельності робочої сили T_k : (T_b/T_k). Таким чином, рівень безробіття залежить від інтенсивності показників прийняття на роботу і звільнення [5].

Багато економістів вважає, що причиною безробіття у країнах з ринковою економікою є негнучкість заробітної плати. На вільних ринках ціни на товари й послуги, а також на ресурси, в тому числі заробітна платня, падають або зростають у процесі взаємодії попиту і пропозиції. Проте ціни на ринку праці негнучкі. Держава встановлює мінімальний рівень заробітної платні, нижче якого зарплата громадянина країни власти не може. Внаслідок переговорів між професійними спілками та адміністрацією встановлюється величина заробітної платні для кожної галузі, підприємства. Отже, динаміка заробітної платні, її “падіння” нині практично блоковані. Негнучка заробітна платня призводить до вимушеного безробіття. За гнучкої заробітної платні, яка встановлюється на конкурентному ринку, фірми наймають усіх, хто хоче працювати за даного рівня заробітної платні. Кількість тих, кого фірми хочуть найняти за рівня зарплати, відповідає кількості тих, хто погоджується працювати за цього рівня зарплати, тобто попит на працю дорівнює її пропозиції [3]. Частина працівників працювала б за умови вищого рівня заробітної плати, а за даного рівня працювати не хоче.

Конкурентний ринок чутливий до ефективності, проте сліпий до справедливості. Отже, на гнучкому ринку немає вимушеного безробіття, а є лише фрикційне і структурне безробіття.

Вимушене безробіття породжується негнучкою ціною праці, коли заробітна платня фіксується або державою, або професійними спілками. За надто високої заробітної платні існує більше висококваліфікованих працівників, ніж робочих місць. Фірми

можуть найняти менше працівників, аніж є бажаючих працювати за дану заробітну плату. У разі надто низької заробітної плати фірми не зможуть заповнити всіх вакансій.

Негнучкість заробітної платні є лише однією з концепцій, що висвітлює причину безробіття [3]. Існує й чимало інших.

В Україні безробіття спостерігається в регіонах двох типів: 1) у районах з високим природним приростом (тут на ринок праці постійно виходить велика кількість молоді, тоді як кількість робочих місць в умовах аграрного перенаселення обмежена); 2) у депресивних регіонах, де переважають найбільш кризові галузі. На даний момент такими є легка промисловість, військово-промисловий комплекс, що відзначаються найбільшим скороченням обсягів виробництва.

Безробіття майже однаково торкається як жінок, так і чоловіків. Рівень безробіття серед чоловіків та жінок працездатного віку складає 43,9 - 46,1 % та 53,0 - 56,1 % відповідно. Проте, найвищий його показник спостерігається серед молоді віком 15-25 років (найбільш активної частини населення).

Висновки. Отже, проблема безробіття є ключовим питанням ринкової економіки і, не вирішивши його, неможливо налагодити ефективну її діяльність. Безробіття в Україні загострює і посилює стагнацію економічної системи загалом. Ця ситуація

потребує економічних і політичних рішень, які б забезпечили приплив зарубіжного капіталу в економіку країни.

Для вирішення даної проблеми необхідно, перш за все, сприяти розвитку розгалуженої системи державної служби зайнятості, професійної орієнтації, підготовки й перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів; надавати підприємцям субсидії, премії та податкові пільги для найму додаткової робочої сили або переведення частини працівників на скорочений робочий день; збільшити державну підтримку нетрадиційним сферам зайнятості; стимулювати підприємців до навчання, перекваліфікації й подальшого працевлаштування додаткової робочої сили; залучати приватний (вітчизняний, іноземний) капітал у райони зі стійким рівнем безробіття; регулювати можливості працевлаштування за кордоном, приєднати Україну до міжнародного ринку праці; стимулювати осіб, що отримують державну допомогу, до пошуку робочих місць; збільшити кількість стажувальників у системі професійної освіти; ввести в дію безвідсоткові кредити, що надаються безробітним, які започатковують власний бізнес; регіональним або місцевим органам влади кооперувати свою діяльність з окремими підприємствами або закладами соціальних (громадських) робіт тощо.

Література

1. *Базилевич В. Д.* Макроекономіка: опорний конспект лекцій / В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 224 с.
2. *Власенко О.* Сутність та особливості довготривалого безробіття в Україні / О. Власенко, Т. Черниш // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 3. – С. 8-12.
3. Економіка: навч. посібник / за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – 2-е вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – С. 264-268.
4. *Лук'яненко Г. Я.* Проблеми безробіття в Україні та шляхи їх вирішення / Г. Я. Лук'яненко, Р. М. Ковтун // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 9. – С. 172-184.
5. Основи економічної теорії / за ред. С. В. Мочерного. – К. : Академія, 2001. – С. 273-278.
6. *Панчишин С.* Макроекономіка: навч. підручник / С. Панчишин. – 2-е вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 318 с.

Матеріал надійшов 20.02.2013 р.

Хроніка. Факти. Проекти

ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНОЇ ТАБЛИЦІ ГРИГОРІЮ ВЕЛИЧКУ У ЛЬВОВІ

22 листопада 2013 р. при велелюдному зібранні географічної громадськості Львова (студентів, викладачів, аспірантів) відбулося урочисте відкриття пам'ятної таблиці, присвяченої зачинателю новітньої української географії Григорію Івановичу Величку (1863 – 1932). Подія приурочена до 150-літнього ювілею ученого, що відзначався 21 жовтня ц. р. Таблицю відслонено на стіні корпусу географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, вул. Дорошенка, 41), вона зайняла чільне місце серед меморіальних відзнак двом іншим визначним географам – Степанові Рудницькому (1877 – 1937) та Олені Степанів (1892 – 1963).

Таблицю відслонили декан географічного факультету ЛНУ доц. Володимир Біланюк, завідувач кафедри економічної і соціальної географії проф. Олег Шаблій, доцент кафедри Олександра Вісьтак. Освятив таблицю о. Іван – парох церкви Св. Анни у

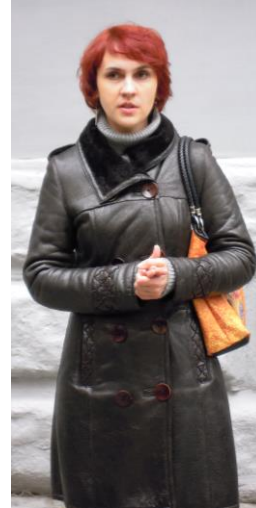
Львові. Виступаючи відзначили роль ученого в зародженні і становленні новітньої національної географії (проф. О. Шаблій, гість із Чернівецького університету проф. Валерій Руденко), геоморфології (проф. Ярослав Кравчук) і картографії (проф. Іван Ровенчак). Правнучата племінниця вченого-ювілянта Зоряна Величко повідомила, як її родина зберігає пам'ять про свого предка (брат Г. Величка – прадід п. Зоряни був відомим у Галичині зодчим – храмовбудівником, різьбярем іконостасів), а студент 5 курсу географічного факультету Олег Веклин, використавши думку акад. С. Рудницького, порівняв Григорія Величка з Нестором-літописцем у географії.

Закінчилося дійство виконанням духовного гімну України “Боже великий, єдиний”.

О. Шаблій

Освячення меморіальної таблиці Григорію Величку

Виступають: проф. О. І. Шаблій, ас. З. А. Величко

Географи – учасники дійства. *Зліва направо*: доц. М. Р. Влах, асп. О. І. Тимчук, М. І. Сеньків, ас. З. А. Величко, доц. М. М. Книш, проф. О. І. Шаблій, ас. Я. Є. Івах, доц. О. І. Вісьтак, проф. М. С. Дністрянський, студ. О. Р. Веклін, доц. М. І. Сиротюк, к. г. н. В. І. Грех, доц. В. С. Грищевич

Після відкриття таблиці. *Зліва направо*: доц. С. П. Кузик, доц. О. І. Вісьтак, асп. І. В. Вовк, декан факультету В. І. Біланюк, асп. М. В. Мирош, доц. І. І. Гудзеляк, проф. О. І. Шаблій

Ювілеї та номінації

ПРОФЕСОРУ СТЕПАНУ ПОЗНЯКУ – 70

Степану Павловичу Позняку, доктору географічних наук, професору, завідувачу кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка, відомому українському вчену-ґрунтознавцеві 2 липня ц. р. виповнилося 70 років.

Народився С. Позняк у містечку Олесько Буського району Львівської області. Навчався на географічному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка, після закінчення якого в 1966 р. працював інженером науково-дослідного сектора Львівського університету, вивчав геоморфологічні процеси в Карпатах. З 1967 року перейшов на роботу до ґрунтознавчої експедиції науково-дослідного сектора Львівського університету, де брав участь у великомасштабних дослідженнях ґрунтів Північноказахстанської і Кокчетавської областей Казахстану. В 1969 р.

вступив до аспірантури при кафедрі ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, навчання в якій зміг продовжити після закінчення терміну військової служби. В аспірантурі Степан Позняк розпочав вивчення впливу зрошення на генетичну природу чорноземів півдня України.

Після закінчення аспірантури працював старшим науковим співробітником Проблемної науково-дослідної лабораторії географії ґрунтів і охорони ґрунтового покриву Чорноземної зони.

У 1975 р. захистив кандидатську дисертацію “Зміна властивостей чорноземів південних Правобережної України під впливом зрошення”, у 1978 р. йому присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника зі спеціальності “біогеографія і географія ґрунтів”. У цьому ж році перейшов на посаду доцента кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Проводив дослідження динаміки сучасних ґрунтоутворних процесів у чорноземах півдня України, зумовлених зрошенням і дренажем. Ці дослідження відобразились у докторській дисертації “Зрошувані чорноземи південного заходу України”, яку Степан Позняк захистив у жовтні 1992 р. у спецраді Ґрунтового інституту ім. В. В. Докучаєва (м. Москва).

Теоретичне значення і наукова новизна проведених досліджень полягає в тому, що вони дали змогу розробити методичні основи вивчення механізмів сучасних ґрунтоутворних процесів у чорноземах, зумовлених зрошенням водами різної мінералізації та якісного складу. Вперше було проведено комплексне дослідження процесів обезсолення, осолонцювання, обезструктурування, гумусонакопичення, ущільнення, оглеювання, ілімеризації, дезагрегації, внутріґрунтового вивітрювання, гідролюдизації тощо, розроблено рекомендації для впровадження наукових досягнень у господарствах півдня України. Результати цих досліджень узагальнено в монографії “Зрошувані чорноземи південного заходу України” (1997).

У вересні 1993 р. С. Позняк обраний на посаду завідувача кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка, з 1994 р. – професор даної кафедри. Наукова діяльність у Львівському університеті спрямована на вивчення ґрунтово-екологічних проблем західного регіону України, розробку основ раціонального використання ґрунтів, організацію та функціонування природоохоронної інфраструктури Українських Карпат, дослідження синергетичних впливів в агросистемах, вивчення антропогенної трансформації ґрунтів, проведення оцінки сучасного стану меліорованих ґрунтів Малоого Полісся тощо.

Результати наукових досліджень професора С. Позняка висвітлені в численних міжнародних і вітчизняних публікаціях – опубліковано понад 300 наукових праць, із них 18 монографій. Започатковано серію видань “Ґрунти України”, з якої надруковано 16 книг, із започаткованої серії “Українські ґрунтознавці” видано книгу “Професор Іван Гоголев”.

Важливим етапом у науково-дослідній роботі С. Позняка є участь у міжнародних дослідницьких проектах на замовлення Глобального екологічного фонду та Міжнародного банку реконструкції та розвитку “Збереження біорізноманіття Східних Карпат”, “Збереження біорізноманіття дельти Дунаю”, в українсько-німецькому науковому проєкті під егідою ЮНЕСКО “Трансформаційні процеси в регіоні Дністра”.

На замовлення обласних управлінь земельних ресурсів, орендних селянських і фермерських господарств виконуються науково-дослідні роботи з картографування ґрунтового покриву, ґрунтово-ерозійних досліджень, бонітування і моніторингу ґрунтів, розробки методики агрохімічного й агрофізичного обстеження ґрунтів. В університеті створена сертифікована лабораторія фізико-хімічних аналізів ґрунтів і науково-дослідна лабораторія ґрунтознавства і екології землекористування.

Спільно з науковцями Західного наукового центру НАН України професор С. Позняк бере участь у міжнародних проектах з якісної оцінки земель і земельного кадастру (Федеральне управління геодезії і вимірювання Землі, Австрія), з вивчення екологічного стану ґрунтів прикордонних територій (Ягелонський університет, Краків, та університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблін,

Польща), з вивчення мінералогічного складу і мікроморфології ґрунтів (Ґрунтовий інститут імені В. Докучаєва, Москва, Росія).

У грудні 1996 р. професора С. Позняка обрано академіком Академії наук вищої школи України. Він є лауреатом нагороди Ярослава Мудрого АН Вищої школи України (2010 р.). Впродовж 1996 – 2010 років був експертом ВАК України з географічних наук.

Науково-дослідну роботу професор С. П. Позняк поєднує з навчальною і викладацькою. Читає курс “Ґрунтознавство і географія ґрунтів” на географічному факультеті та курс “Ґрунтознавство” – на біологічному, низку інших курсів і спецкурсів. Видав перший в Україні україномовний підручник “Ґрунтознавство і географія ґрунтів” у двох частинах (2010 р.), 4 навчальні посібники з грифом МОН України.

Значною є заслуга професора С. Позняка в залученні студентів до наукової роботи, участі їх у студентських наукових конференціях, олімпіадах тощо. Він є науковим керівником аспірантів і науковим консультантом докторантів. Під керівництвом професора С. Позняка успішно захищено 6 докторських і 18 кандидатських дисертацій.

С. П. Позняк є членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій у Львівському університеті, членом редколегій багатьох наукових видань вищих навчальних закладів України.

С. Позняк є головою Львівського відділення Українського товариства ґрунтознавців і агрохіміків, членом Міжнародного товариства ґрунтознавців. Під керівництвом ученого у Львові створена наукова ґрунтознавча школа. Творча наукова діяльність професора С. Позняка, його ініціативність, бажання налагоджувати наукові контакти, активна діяльність з метою розв’язання науково-практичних і організаційних питань є відомими та визнаними не тільки в Україні, а й поза її межами. Польське товариство ґрунтознавців нагородило професора Степана Позняка Золотою відзнакою.

*Колектив географічного факультету
ЛНУ імені Івана Франка*

*Редакційна колегія часопису
“Історія української географії”*

Наші автори

- **Андрусяк Наталя Степанівна** – кандидат біологічних наук, доцент кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Берчак Вікторія Сергіївна** – молодший науковий співробітник кафедри хімії, екології та методики їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- **Благодир Світлана Феодосіївна** – старший викладач кафедри геоморфології і палеогеографії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Гілецький Йосип Романович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, голова Івано-Франківського відділу УГТ
- **Греськів Олена Богданівна** – асистент кафедри аграрної економіки та організації агробізнесу Відокремленого підрозділу національного університету біоресурсів і природокористування “Бережанський агротехнічний інститут”, м. Бережани
- **Гузак Людмила Іванівна** – науковий співробітник Національного природного парку “Вижницький”, смт Берегомет Чернівецької області
- **Заблотовська Аліна Георгіївна** – лаборант кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Задворний Сергій Ігорович** – аспірант кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецький Тарас Богданович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Ілляш Ірина Дмитрівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Кирильчук Андрій Андрійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Кілінська Клавдія Йосифівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Креховецька Інна Володимирівна** – аспірантка кафедри географії та природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- **Кріль Олена Володимирівна** – викладач соціально-економічних дисциплін Приватного вищого навчального закладу “Медичний коледж”, м. Тернопіль
- **Кукурудза Семен Ілліч** – кандидат географічних наук, професор, завідувач кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка, член-кореспондент УЕАН
- **Лавриненко Сергій Іванович** – кандидат географічних наук, професор, ректор Полтавського інституту бізнесу Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая (м. Київ), завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
- **Лопушняк Любомир Вікторович** – асистент кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Нагірна Валентина Петрівна** – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, м. Київ

- **Рутинський Михайло Йосипович** – кандидат географічних наук доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Савчук Іван Григорович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, м. Київ
- **Семеген Оксана Олегівна** – аспірант кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Смик Оксана Степанівна** – аспірантка кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Сопов Дмитро Сергійович** – асистент кафедри землевпорядкування і кадастру Луганського національного аграрного університету
- **Тимофійчук Надія Миколаївна** – асистент кафедри географії та природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- **Федій Олександр Анатолійович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
- **Царик Любомир Петрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геоecології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Царик Петро Любомирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Географічної комісії НТШ, почесний член УГТ
- **Шевчук Сергій Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка
- **Штойко Павло Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Шуканов Павло Васильович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, НАДІСЛАНИХ У ЧАСОПИС

- Тексти матеріалів до часопису подавати українською або англійською мовами.
- Обсяг рукопису статті: не менше 6 сторінок (максимально – 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні матеріали тощо) – до 5 сторінок, повідомлення – до 2 повних сторінок, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилати електронною поштою або записаним на CD-R. Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилати поштою. Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- Картографічні, схематичні, фотографічні матеріали записати в окремі файли, їх відбитки подати в статтях у паперовому варіанті. Ці матеріали друкуються у чорно-білому варіанті, а за бажанням автора – в кольорі.
- Оформлення статей повинно відповідати вимогам ВАК/ДАК (дана умова стосується насамперед статей аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- Перед початком тексту статті подати такі позиції (кожну в окремому абзаці шрифтом 10):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - назву статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менше, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
 - 5 ключових слів (курсивом);
 - ім'я та прізвище автора і назву статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - розширену анотацію (обсягом 220-250 слів тексту) та ті самі ключові слова англійською мовою (така анотація має бути коротким викладом основних положень статті);
 - ту саму розширену анотацію українською мовою (її текст розмістити на окремій сторінці, яку не враховують у загальний обсяг статті).
- Список джерел подати в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подають у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- Автори надсилають одну зовнішню рецензію на рукопис статті, підписану фахівцем за напрямом дослідження (підпис має бути завірений за місцем роботи рецензента). Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають також лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису надсилати за такою адресою:
 Ігорю Дітчучу, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
 кафедра географії і методики її навчання,
 Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
 вул. М. Кривоноса, 2,
 46027 м. Тернопіль
 Тел. 0935793420 (0352) 43-61-54
 e-mail: ditchuk.i@gmail.com zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 28

Комп'ютерна верстка: Тарас Заставецький
Художнє оформлення обкладинки: Михайло Цибулько і Світлана Демчак

Підписано до друку 29.12.2013. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
17,8 ум. др. арк. Тираж 150.
Прінт-копі-центр "Вектор"
46027, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12/2